

БАЗОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ МЕМОРІАЛЬНОГО ЦЕНТРУ ГОЛОКОСТУ «БАБИН ЯР»

жовтень 2018

Колектив авторів:

Карел Беркгоф (голова)

Анна Абакунова

Владислав Гриневич

Мартін Дін

Крістоф Дікман

Діана Думітру

Бабетте Квінкерт

Олександр Круглов

Дітер Поль

Юрій Радченко

Ірина Реброва

Кай Струве

Дмитро Титаренко

Андрій Уманський

Кіріл Феферман

Вікторія Хітерер

© 2018 Благодійна організація «Благодійний Фонд «Меморіал Голокосту «Бабин Яр»

Рецензенти:

Ілля Альтман

Омер Бартов

Микола Боровик

Олег Будницький

Джефрі Вейдлінгер

Гелінада Грінченко

Барбара Енгелькінг

Аркадій Зельцер

Венді Лауер

Іван Патриляк

Ентоні Полонський

Владімір Солонарі

Олег Суровцев

Джон-Пол Химка

Не всі частини тексту обов'язково висловлюють думку всіх рецензентів.

Редакція версії українською мовою:

Карел Беркгоф

Андрій Руккас

ЗМІСТ

ВСТУП	5
<i>Десять питань і відповідей про базовий наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».</i>	
1 ЄВРЕЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ	19
<i>Спосіб їхнього життя до Голокосту, який було великою мірою втрачено.</i>	
2 ДОРОГА ДО НАЦИСТСЬКИХ МАСОВИХ УБИВСТВ	47
<i>Нацистські антиєврейські заходи в Німеччині та Європі.</i>	
3 КИЇВ І БАБИН ЯР ДО ТА ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ	57
<i>Життя євреїв у місті за кілька десятиліть до німецької окупації 1941-1943 років; масове вбивство київських євреїв та інших киян.</i>	
4 ГОЛОКОСТ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ	94
<i>Ширша картина: німецька політика та структури винищення, зокрема, методи в конкретних історичних регіонах у межах сучасних кордонів України та поза ними.</i>	
5 РЕАКЦІЇ ЄВРЕЇВ І ДОПОМОГА ЇМ	168
<i>Погляд жертв і різні способи їхнього реагування, а також допомога з боку неєвреїв.</i>	
6 ГОЛОКОСТ ЗА МЕЖАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ	192
<i>Погляд поза географічними межами МЦГБЯ.</i>	

7 НЕЄВРЕЙСЬКІ ЖЕРТВИ

204

Убивства інших жертв, крім євреїв, що були вчинені нацистською Німеччиною значною мірою так само навмисно, а тому вони нерозривно переплітаються з Голокостом (внаслідок цього до деяких категорій жертв потрапляли й євреї).

8 БАБИН ЯР: РОЗСЛІДУВАННЯ, ЗАБУТТЯ, ПАМ'ЯТЬ

248

Способи, якими Голокост насильно ігнорувався та пам'ятався в Києві, Східній Європі та світі, а злочинці переслідувалися в судовому порядку. Голокост як виклик.

ВСТУП

1/ Яка роль Бабиного Яру в Голокості?

У вересні 1941 року вперше в історії одне з найбільших міст Європи втратило майже все єврейське населення, що залишалося на його території, внаслідок заздалегідь спланованого вбивства. На околиці Києва, у яру, що має назву Бабин Яр, і поблизу нього впродовж двох днів було знищено більше євреїв (33 771 особу, за відомостями убивць), ніж під час будь-якого іншого масового вбивства, вчиненого німцями під час Другої світової війни.

Масові вбивства в Бабиному Яру є найбільш відомим епізодом особливого типу вбивств, характерних для Голокосту: недалеко від місць, де жили жертви, котрих часто навіть попередньо не реєстрували. Це була масова *локальна* смерть. Її наслідки теж були особливими: місцеві жителі продовжували жити поруч із велетенськими братськими могилами своїх однокласників і сусідів, хоч часто нічим не позначеними, та все ж реально наявними.

У Східній Європі Голокост переважно мав саме такий характер - *масовий і локальний*. Ця частина Голокосту все ще є малодослідженою. В інших регіонах Західної та Центральної Європи й частково Західної України вбивства відбувалися після вивезення майбутніх жертв далеко від місць їхнього проживання.

2/ Що являв собою Голокост?

Голокост був систематичним винищенням євреїв, або, точніше сказати, систематичним й ініційованим державою вбивством мільйонів людей через їхню приналежність до єврейства, що здійснювалося німцями та їхніми поплічниками під час Другої світової війни. Голокост передчасно позбавив життя майже 6 мільйонів чоловіків, жінок і дітей. Таким способом було вбито щонайменше три чверті євреїв, котрі опинились у межах досяжності нацистської Німеччини.

Крім того, Голокост спричинив страждання та травми мільйонам тих, хто якось вижили. Тож він мав величезний вплив й на інших людей, котрі не належали до євреїв, але залишилися жити з жахливими спогадами й втратами.

Винищення були приголомшливо стрімкими та масштабними. Усього за двадцять місяців, із червня 1941 по лютий 1943 року, було вбито майже 4,5 мільйона людей. Голокост був обмежений певною територією Європи. До весни 1943 року ледь не дев'ять із десяти жертв загинули в державах Центральної та Східної Європи, що існували до 1939 року, передусім: у Польщі, Литві, Латвії, Румунії та Радянському Союзі.

Голокосту передували роки переслідувань. (З альтернативного погляду можна сказати, що Голокост, як такий, поступово розпочався до 1941 року з переслідувань поки що без смертельних наслідків.) Жодні спроби пояснити масові вбивства не можуть оминати ці роки. Переслідування почались у Німецькому райху після обрання Адольфа Гітлера канцлером у січні 1933 року і поширилися на регіон Саар (у 1935 році), а потім (з 1938 року) й на анексовані Австрію та Чехословаччину. Протягом Другої світової війни, яку в Європі розв'язали два криваві й людоненависницькі тоталітарні режими, гітлерівський і сталінський, а на територіях, що перебували під німецькою окупацією, нацистські антиєврейські кампанії радикалізувалися до масових убивств.

Із середини 1941 року нацисти почали вбивати систематично в Східній Європі, а з 1942 року процес охопив і жертв із Західної Європи. Переслідування поширилися також й на регіони Північної Африки, окуповані німецькими й італійськими збройними силами.

3/ Чи ми справді можемо зрозуміти Голокост?

30 вересня 1941 року, на другий день масових убивств у Бабиному Яру, киянка Ірина Хорошунова записала у своєму щоденнику: «Дехто говорить, що євреїв розстрілюють із кулеметів, розстрілюють усіх до одного. Інші кажуть, що для них приготували шістнадцять ешелонів, якими їх будуть висилати. Куди? Відповісти ніхто не може. Точно відомо лише одне: у них забирають усі документи, речі, харчі. Тоді їх женуть до Бабиного Яру й там... Я не знаю, що там відбувається. Я знаю тільки те, що відбувається щось страшне, жахливе,

таке, що неможливо уявити, чого не можна ані зрозуміти, ані усвідомити, ані пояснити».

Реакція Ірини була щирою, і це не дивно. Ми сьогодні, хоч і живемо через стільки десятирок років після вказаних подій, але теж можемо дійти висновку, що причини й способи вбивств у Бабиному Яру та Голокосту загалом не досяжні для нашого розуміння. Ці події можуть здаватися незбагненними. Реагуючи на них таким способом ми дистанціюємося від чогось, до чого відчуваємо відразу. Проте ми маємо спробувати зрозуміти Голокост – одну з найкраще задокументованих подій світової історії. Вона є не менш зрозумілою, ніж інші події минулого. Якщо не усвідомимо цього, тоді ми, як писав американський історик Пітер Хейс (Peter Hayes), «капітулюємо перед вірою в божественне призначення або чисту випадковість подій людської історії» й «ухилимося від викликів до наших найбільш викоханих ілюзій про себе самих та інших».

4/ Чому важливо пам'ятати про Голокост?

Цей проект є не лише предметом наукового інтересу, але й промовляє до сьогодення та майбутнього. Ми маємо знати про злочинців та обставини, за яких стали можливими їхні криваві звірства. Передумови й історичне тло Голокосту є дуже актуальними для нас сьогодні, оскільки ці надзвичайно brutальні дії вчинила країна, що вважалася цивілізованою, але піддалася спокусливим ідеям «расової вишесті» та «боротьби з ворогами».

Історія мільйонів єврейських жертв повинна бути передана майбутнім поколінням. Ми повинні розповісти історію їхнього життя й пояснити взаємовідносини між євреями та неєвреями в Києві, Україні й інших країнах.

Ми повинні пам'ятати тих, хто допомагав жертвам. Цей наратив містить основу для опису реакції євреїв і спроб українців й людей інших національностей допомогти їм. Вона дозволить кураторам ухвалювати обґрунтовані рішення, відбираючи для розповіді відвідувачам історії окремих осіб і цілих сімей, євреїв, українців та людей інших національностей.

І яким болісним це не було б, ми повинні говорити про участь у Голокості, іноді дуже активну, ненімецького місцевого населення в окупованих країнах. Жодне із суспільств, у яких євреї жили під час Голокосту, не показало

себе бездоганим, достатньо принциповим та активним у протидії йому. Це ще одна причина, чому людство повинно пам'ятати про Голокост.

Пам'ять про Голокост допомагає нам краще розуміти добро і зло - те, на що здатна людина. Сподіваємося, що ці знання та дискусія довкола них дозволять українцям і громадянам інших країн світу вберегти наші спільноти від майбутніх злочинів проти людства.

Дискусії щодо значення цієї події, як і інших подій минулого, не є проявом слабкості. Це ознака життя та сили. Вільний обмін думками є абсолютно необхідним для життєздатності й виживання демократії. МЦГБЯ активно підтримує прагнення України будувати схильну до роздумів і здатну до саморефлексії демократію, що ґрунтується на засадах цінності людських прав і взаємної поваги.

5/ Як наратив визначає Європу, Україну, її сусідів і Східну Європу?

Європою традиційно називають територію, що пролягає від західних берегів Ірландії та Португалії (10 градусів західної довготи) до Уральських гір (60 градусів східної довготи). У межах цього географічного простору Україна знаходиться переважно в його східній половині (середня лінія довготи Європи проходить через західні регіони України).

Загальноприйнятий підхід до історії й історичних музеїв у Німеччині, Сполучених Штатах та інших країнах визнає, що країна (або якась її частина), про історичні події якої йдеться, у минулому могла мати різні назви та відмінні від сучасних кордони. Проте ці наукові праці та музеї призначені для задоволення потреб сучасників, сьогоднішніх громадян цих країн та іноземних гостей, що ними цікавляться. У такий спосіб музейні наративи охоплюють події на територіях у межах сучасних державних кордонів.

Отже, термін *Україна*, що використовується в наративі, означає нинішню територію держави Україна в межах її визнаних міждержавних кордонів. Це повністю відповідає світовій практиці. (Наратив услід за Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй вважає Крим, Севастополь і всю територію Донецької та Луганської областей невід'ємною частиною України.)

На перший погляд, це видається очевидним і само собою зрозумілим. Зрештою, Україна як незалежна держава після 1991 року не зазнавала жодних визнаних міжнародною спільнотою територіальних змін. До того часу на її теренах існувала Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка була залежною, неавтономною адміністративно-територіальною одиницею у складі більшої держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Однак після Другої світової війни радянська Україна стала окремим членом Організації Об'єднаних Націй. З 1954 року кордони радянської України залишалися незмінними.

Проте також добре відомо, що перед Другою світовою війною та невдовзі після неї Українська Радянська Соціалістична Республіка зазнала значних територіальних змін. До Другої світової війни до радянської України не входили: Західна Волинь, Східна Галичина, Закарпаття, Крим, Північна Буковина та Південна Бессарабія.

=====

Післявоєнні зміни кордонів радянської України

Входження західноукраїнських земель до складу радянської України було остаточно оформлено польсько-радянським договором про кордони в серпні 1945 року. Згідно з ним район Перемишля, який у 1939–1941 роках перебував у складі радянської України, було передано Польщі. У 1951 році відбулися інші незначні зміни польсько-радянського кордону. Радянська анексія 1940 року частини румунської території дістала остаточно міжнародне визнання після підписання мирного договору з Румунією у лютому 1947 року. У червні 1945 року на підставі радянсько-чехословацького договору до складу радянської України ввійшло Закарпаття. Нарешті у лютому 1954 року Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка офіційно передала радянській Україні Крим.

=====

Визначення *сусідніх країн* України можна дати двома способами. Один із них – просте перерахування країн, що сьогодні межують з Україною, дає перелік із семи держав: Польща, Білорусь, Російська Федерація, Молдова, Румунія, Угорщина та Словаччина.

Однак МЦГБЯ обирає більш гнучкий підхід, беручи до уваги геополітичні зв'язки, що існували протягом більшої частини століття, у якому стався Голокост. Так у наративі до переліку сусідніх країн увійшли сучасні Польща, Білорусь, Росія (Російська Федерація), Молдова, Румунія, Литва, Латвія та Естонія. Коротко МЦГБЯ окреслює їх як *Східну Європу*, хоча більш точним було б визначення «Східна та частина Центральної Європи». Угорщина, вилучена зі списку сусідів, але іноді з'являється в наративі через свої дії в Закарпатті й інших регіонах України. Сьогоднішня Калінінградська область Росії, що колись була частиною Німецького району (Східною Пруссією), вилучена з обговорення Голокосту в окупованих регіонах сучасної Росії.

Стосовно англomовних та інших варіантів написання назв населених пунктів та інших географічних об'єктів у наративі, дуже важко бути цілком послідовним, історично точним і водночас зрозумілим для неспеціалістів. Проте ця проблема буде обговорюватися на подальших стадіях підготовки музейних експозицій.

6/ Чому наратив розповідає про Україну та сусідні території?

Причини для включення до наративу територій, що оточують Україну, полягають в історичних подіях. Опис подій тільки в межах України суперечив би історичним фактам, адже Німеччина та її союзниця Румунія створили на окупованих землях певні адміністративні утворення, у межах яких об'єднали різні суміжні регіони, що нині лежать по різні боки сучасних кордонів. Ось один з прикладів: до Райхскомісаріату Україна увійшло Полісся (велика лісиста та болотиста місцевість на північ від Прип'яті з містами Брест і Пінськ), що сьогодні майже повністю належить Білорусі. Інший приклад – Трансністрія, територія, яку окупувала Румунія, включала тоді землі, що нині лежать у межах сучасних України та Молдови.

Крім того, події на Східній Галичині не можна зрозуміти без належної уваги до польських земель на захід від Бугу, що перебували під німецькою окупацією та на яких, наприклад, було розміщено табір смерті Белжець, де було вбито багато галицьких євреїв. Нарешті чимало українських євреїв потрапили до

рук німецьких окупантів і були ними вбиті далеко на схід від власних домівок, у російських регіонах таких, як, наприклад, Північний Кавказ.

7/ Чи наратив оповідає лише про масові розстріли?

З усіх єврейських жертв Європи близько 2,6 мільйона було вбито в таборах смерті таких, як: Аушвіц, Белжець, Собібор і Треблінка - близько 2,2 мільйонів було вбито під час масових розстрілів, і ще близько 1 мільйона померло в гетто й інших місцях примусового утримання. Звісно, що ці приблизні та заокруглені цифри, за замовчуванням, включають у себе й тих жертв, що були вбиті різноманітними іншими способами: утоплені, спалені, поховані живцем, удушені у газвагенах (мобільних «душогубках»), повішені, кинуті живцем до шахт тощо.

В Україні та сусідніх країнах більшість євреїв загинули від куль. Решту ж вбивали іншими способами. Наприклад, на території Радянського Союзу в кордонах 1946 року з 2,5 мільйона євреїв, які загинули внаслідок Голокосту, майже 18% загинули *не* під час масових розстрілів. В Україні їхня частка становить 25%.

Більшість цих євреїв убили або після депортації до таборів смерті або в душогубках. Близько 300 000 євреїв із Радянського Союзу (у кордонах 1941 року) депортували до таборів і там стратили, зокрема 230 000 чоловік зі Східної Галичини. Інших депортували з Мінська в Білорусі або Вільнюса в Литві до Собібору. Десятки тисяч інших єврейських жертв на останньому етапі війни перемістили з таборів у країнах Балтії до концентраційних таборів на території райху, наприклад до Штутгофу (поблизу сучасного польського Гданська) та Дахау. Якщо розглядати повоєнні кордони, тоді ця цифра буде значно більшою, оскільки щонайменше три чверті єврейських жертв з українського Закарпаття, а це 72 000 чоловік загинули в таборі Аушвіц, що був у сучасному польському місті Освенцім.

Крім того, для знищення жертв німецька поліція використовувала так звані газвагени («душогубки») - автомобілі спеціальної конструкції, де вихлопні гази використовувалися для вбивства осіб, закритих у вантажному відсіку. Душогубки використовувалися, наприклад, поблизу Мінська, у таборі Малий Тростянець і прилеглих лісах, а також у певні періоди й у Києві.

Десятки тисяч євреїв померли в гетто й таборах примусової праці в Україні та сусідніх країнах від недоїдання, хвороб і жорстокого поводження. В Одесі й інших місцях євреїв спалювали живцем.

Масові розстріли євреїв були характерними для Східної Європи, зокрема для окупованих територій Радянського Союзу в його (невизнаних) кордонах початку 1941 року. Крім того, німецька влада застосовувала їх й на інших територіях. Наприклад, в окупованій Сербії німецькі війська розстріляли всіх євреїв чоловічої статі. Близько 200 000 євреїв нацисти розстріляли під час масових «акцій» в окупованій Польщі, приміром, протягом так званого «Свята врожаю» у листопаді 1943 року, коли у Польщі у трьох таборах за два дні загинули 40 000. Німецькі окупанти застосовували масові розстріли й тоді, коли євреї були фізично нездатними йти пішим маршем, наприклад у разі відсутності ешелонів для вивезення або значної віддаленості місць проведення «акцій». Коли знаходили євреїв, що переховувались, їх так само розстрілювали, а не вивозили. Врешті, наприкінці війни масові розстріли євреїв відбувалися по всій Центральній та Східній Європі.

8/ Чи наратив розповідає лише про євреїв?

Слово «Голокост» часто має ширше значення, ніж визначення, яке застосовує МЦГБЯ. Наприклад, у рішенні Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 1 листопада 2005 року № 60/7 «Пам'ять про Голокост» зазначено, що Голокост «призвів до знищення третини євреїв та незліченної кількості представників інших меншин». У День пам'яті жертв Голокосту в січні 2017 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш дав схоже пояснення.

Навіть більш звичним і давнім є неявне поминання неєврейських жертв нацистської Німеччини разом із жертвами Голокосту. Ці жертви згадувалися, наприклад, у промові Генерального секретаря ООН Кофі Анана від 24 січня 2005 року: «Вони ставились до ромів, або циган, з такою ж крайньою зневагою, як і до євреїв. Майже чверть мільйона ромів, що мешкали в Європі, були вбиті. Так само холоднокрівно умертвляли поляків та інших слов'ян, радянських військовополонених, а також людей з розумовою й фізичною інвалідністю.

Надзвичайно жорстокому поводженню піддавалися різні групи такі, як: Свідки Іегови та гомосексуалісти, а також політичні опоненти та діячі культури».

Хоча наратив МЦГБЯ використовує більш вузьке визначення Голокосту, він також надає велику кількість інформації про неєврейських жертв жахливих німецьких і румунських масових убивств. Отже, МЦГБЯ жодним чином не є меморіальним центром, присвяченим винятково єврейським стражданням.

Це цілком виправдано й доцільно під час роз'яснення, чому Голокост був безпрецедентним (термін «унікальний» тут не вживається). Крім того, це також спричинено погодженням істориків з тим, що переслідування та вбивства євреїв нерозривно пов'язані зі злочинами проти інших груп таких, як: радянські військовополонені, неєврейські громадяни Польщі, Радянського Союзу або Югославії, неєврейські в'язні концентраційних таборів, люди з розумовою інвалідністю. Наприклад, деяких радянських військовополонених неєвреїв так само труїли газами. Євреї були основними цілями німецьких так званих «відплатних» розстрілів; гетто винищувалися під приводом проведення антипартизанських «акцій», а в багатьох таборах і тюрмах тримали як євреїв, так і представників інших національностей.

Таке узагальнення є ще більш доречним, оскільки той метод, який переважав у вбивствах євреїв в Україні та сусідніх країнах, а саме масові розстріли, застосовувався для винищення інших, неєврейських цивільних жертв.

=====

Німецькі розстріли в окупованій нацистами Європі

За оцінками істориків, по всій Європі німецькі окупанти розстріляли до 1,5 мільйона представників інших народів. Довгий список почався в 1939 році з розстрілу польської інтелігенції в окупованій Польщі. Пізніше окупанти розстрілювали мирних польських громадян під час антипартизанських операцій, а також в'язнів тюрем і пацієнтів психіатричних лікарень. Приблизно 800 000 цивільних громадян, які не були євреями, було розстріляно під час німецьких антипартизанських «акцій», спершу на радянській і югославській території, а потім, починаючи з 1943 року, у Греції та Італії, і врешті в Словаччині та Франції. Крім того, німецькі війська або поліція розстріляли 150 000

радянських військовополонених. Ромів, що теж були жертвами нацистів, також переважно розстрілювали.

=====

Як вважається, до війни в Європі жило трохи менше одного мільйона ромів, з яких німці та їхні союзники обдумано й жорстоко вбили до 200 000 чоловік і ще багатьох стерилізували. Сумнівні виправдання й обмежені винятки не спростовують того факту, що це було умисне масове вбивство, котре підпадає під визначення геноциду, прийняте ООН. Ось чому цих жертв згадують під час національних і міжнародних поминальних заходів жертв Голокосту.

Фактично найбільшою групою вбитих *німецьких громадян* були не 165 000 євреїв, а люди з фізичною й розумовою інвалідністю. Кількість психічно хворих і людей з фізичними вадами, яких у 1939-1945 роках убили під виглядом «евтаназії», оцінюється в 300 000 осіб, з них 216 000 - у самій Німеччині та анексованій Австрії, а 70 000 - в інших країнах Європи.

На зламі 1941 та 1942 років щомісяця гинуло приблизно 400 000 радянських військовополонених. Загалом від 2,8 до 3 мільйонів (тобто більше половини загальної кількості радянських військовополонених) загинуло від рук німців, переважно внаслідок штучно створеного ними голоду. Водночас переважна більшість, 2 мільйони, загинули протягом першого року. У цій історії є багато подібного до Голокосту або пов'язаного з ним. Чимало німців вважали ці смерті бажаними, поводження з полоненими було ненависницьким і брутальним. Багатьох в'язнів було вбито під час маршів смерті, до того ж часто це робилось абсолютно відкрито. Щонайменше 50 000 жертв були євреями.

Наратив також надає інформацію про інші неєврейські групи людей, проти яких спрямовувалися нацистські вбивства: політичні противники режиму, поляки, «східняки» та жертви антипартизанських операцій. Наратив також згадує про жертв штучно викликаного німцями голодомору та депортацій.

9/ Чи створює цей проект штучну віддаленість між євреями, українцями й іншими народами?

Автори наративу доклали всіх зусиль для уникнення будь-якого неусвідомленого застосування нацистських поглядів і термінів щодо «євреїв», «змішаних» і «раси». Щодо жертв Голокосту головна ідея полягає в тому, аби належним чином говорити про євреїв чи українців (чи представників інших народів) єврейського походження з розумінням того, що ці люди могли належати одразу до кількох етносів або національностей.

Для чіткого дотримання цієї позиції слово «єврей» у наративі потрібно було б завжди брати в лапки. Нацисти й інші злочинці ніколи не мали послідовності у визначенні євреїв, а тому вони просто оголошували євреями тих чи тих людей. У багатьох випадках ті люди самі себе євреями й не визнавали або ж їх не визнавали євреями організовані єврейські спільноти.

Однак постійне застосування лапок суперечитиме всім визнаним формам вшанування пам'яті про Голокост, виглядатиме радше педантичним і навряд чи може сприяти кращому розумінню.

Питання про етнічну ідентифікацію є так само важливим щодо інших національностей. Наприклад, українці визначаються тут як люди, котрі вважали себе українцями здебільшого через свої мовні, релігійні й культурні особливості. Вони розмовляли українською або мішаними українсько-російською чи українсько-польською мовами; були православними чи греко-католиками та/або дотримувались українських народних звичаїв.

=====

Інші визначення українців

Багато людей були (також) українцями згідно з обов'язковою графою «національність» у довоєнних радянських документах посвідчення особи. Сьогодні чинне законодавство України говорить, що всі громадяни країни є членами української політичної нації. Значні сегменти суспільної пам'яті про Україну, як правило, ігнорують неєвреїв, які не були українцями.

Було б помилковим узагальнення, прямо чи опосередковано, завжди називати українцями тих, хто допомагав і рятував євреїв або, навпаки, тих, хто співпрацював з німцями. Так само помилковим було б не вказувати національну приналежність (українську, російську тощо) цих людей у тих випадках, коли для цього є певні обґрунтовані підстави.

=====

10/ Які ще поняття використовує наратив і чому?

Слово *Голокост* походить від давньогрецького слова, що означає релігійну жертву («всеспалення», повне спалення у вогні). Крім Голокосту, використовуються й інші терміни, наприклад: *Катастрофа*, *Хурбн* (мовою ідиш), *Шоа* (наприклад, івритом і французькою, який також має релігійну конотацію). Однак є багато аргументів на користь вживання слова Голокост. Його застосовують Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний альянс пам'яті про Голокост (IHRA) і широкі кола громадськості. Таке застосування має довгу історію. Зрідка вживане під час самої події, воно наприкінці 1960-х років увійшло в обіг у Північній Америці, у 1980-х роках - у Європі, а потім у 1990-х роках поширилося цілим світом.

Термін *знищення* далекий від ідеального, оскільки це слово досі вживається в абсолютно різних контекстах. Проте є дві поважні причини не вилучати його повністю з наративу. По-перше, воно широко вживане, а по-друге, ті, хто використовують його сьогодні, не мають на меті ускладнити розуміння події чи принизити людську гідність жертв, радше навпаки.

Автори наративу якраз вважають неприйнятним термін «*Остаточне вирішення (єврейського питання)*», якщо він тільки не береться в лапки. Справді, з 1941 року це словосполучення втратило свою попередню неоднозначність і стало асоціюватися з масовими вбивствами. Однак його використання без лапок для цитування лише відтворюватиме евфемістичну мову вбивць.

У наративі є термін «ліквідація», але він пишеться в лапках. Його, зазвичай, широко використовують дослідники Голокосту для позначення насильницького виселення євреїв з гетто (термін, який не мав визначення тоді,

а отже, й у цьому наративі) для їх остаточного руйнування. Є також слово «акція», котре так само вживається в лапках, оскільки німецький термін («*Aktion*») слугував для позначення особливо жорстоких виселень або організованих німцями масових вбивств.

Автори наративу уникають використання термінів *страта* та *карні заходи*, хоча вони вживались у тогочасних німецьких та інших джерелах. Їх уникають через те, що ці терміни натякають на те, що відбувалися якісь юридичні процеси.

Використовується термін *виконавці злочину*, проте він не є оптимальним, оскільки цей термін, запозичений з юридичної науки та практики, може дозволити уникнути відповідальності тим діячам, котрі не були на державній службі, і спрямувати фокус уваги лише на тих, хто прямо відповідав за акти насильства.

Для описання німецького режиму тих років використовується концепція націонал-соціалізму, а її виконавці іменуються німцями та нацистами. Автори наративу вважають терміни *фашизм* і *фашисти* неточними й некорисними для визначення німецьких виконавців злочинів. Націонал-соціалізм був рухом фашистського типу, але багато специфічних рис, особливо сам Голокост, роблять його відмінним від загального явища фашизму. Крім того, у суспільному житті слово *фашист* набуло дуже широкого значення.

Іншим добре відомим поняттям є *колаборація*, під яким у серйозних наукових дослідження розуміється допомога у військово-економічній діяльності ворога-окупанта, яку надавало місцеве населення, що служило у війську, поліції чи адміністрації. Проблема полягає в тому, що цей термін часто асоціюється зі «зрадою», порушенням вірності. Така інтерпретація не бере до уваги розуміння цього терміна тими з «колаборантів», які вважали, що вони служать своїй державі. Яскравим прикладом цієї проблеми є позиція тих членів балтійських суспільств, котрі зберігали вірність своїм незалежним державам, що були ліквідовані в 1940 році.

У публічних дискусіях досі побутує термін «колаборація». Але його застосування в цьому наративі, як видається, матиме більше недоліків, аніж

переваг. Говорячи про приклади співробітництва та тих, хто брав у них участь, можна обійтись і без використання цього терміна.

Роз'яснюючи поняття *антисемітизму*, на якому значною мірою ґрунтувався Голокост, наратив дотримується визначення, що вживається Міжнародним альянсом пам'яті про Голокост і яке офіційно прийнято в Австрії, Болгарії, Ізраїлі, Литві, Німеччині, Північній Македонії, Румунії та Великій Британії. Згідно з ним антисемітизм - це «певне сприйняття євреїв, яке може бути виражене як ненависть до них. Вербальні та фізичні прояви антисемітизму спрямовані проти осіб єврейського або неєврейського походження та/або їхньої власності, проти єврейських громадських інституцій і релігійних об'єктів». Знову ж таки дотримуючись визначень Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту, багатьох інших організацій і дослідників, а також згідно з нормами української й інших мов, у наративі це слово не має дефісу. Попереднє написання англійською *анти-семітизм* може лише заплутати, оскільки припускає існування протилежної категорії, що зветься *семітизмом*.

У наративі використовується термін «*Друга світова війна*», котра почалася у вересні 1939 року (попри те, що Японія воювала з Китаєм ще з 1937 року), нападом Німеччини та згодом Радянського Союзу на Польщу. У відповідь Франція, Велика Британія та країни Британської Співдружності оголосили війну Німеччині.

=====

ЄВРЕЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**Євреї**

У 1900 році у світі було близько 10,6 млн євреїв; у 1939 р. – 16,7 млн. У Європі наприкінці 1930-х років було 10 млн євреїв. Понад 2,7 млн з них жили на сучасній території України в середині 1941 року.

=====

Оцінка кількості євреїв в Україні на початку 1941 року

За даними радянського перепису 1939 р., в Українській РСР і Криму було 1 598 228 євреїв. За даними польського перепису населення 1931 р., у районах Львова, Дрогобича, Станіслава, Тернополя, Луцька та Рівного було 714,199 євреїв. З огляду на природний приріст і прибуття біженців з центральної Польщі, до середини 1941 року їхня кількість мала б становити приблизно 880 000 чол.

За даними румунського перепису 1930 р., у Чернівецькому та Ізмаїльському регіонах жило 103 000 євреїв. Завдяки природному збільшенню до середини 1941 р. ця цифра становитиме приблизно 123 000 чол. За даними угорського перепису 1941 р., у Закарпатті проживало 101 854 євреїв.

Таким способом на території України в сучасних кордонах станом на середину 1941 р. було приблизно 2 705 000 євреїв.

=====

Після Голокосту в 1945 році у світі залишилося лише 11 мільйонів євреїв. На сьогодні є понад 15 мільйонів, переважна більшість з яких живе за межами Європи, в Ізраїлі та США. Решта живе здебільшого в сімнадцяти інших країнах, у кожній з яких є понад 18 000 євреїв. До цих країн належать Угорщина та у Східній Європі Україна й Російська Федерація. У всіх інших країнах Східної Європи чисельність євреїв є меншою.

Існує багато визначень євреїв. Широке визначення, що використовується у цьому наративі, – це особи, які вважали себе євреями або розглядалися

іншими як євреї. Перед Голокостом основа таких суджень була досить мінливою, змінюючись, як правило, зі сходу на захід. У Східній Європі, де більшість євреїв вели традиційний спосіб життя, розмовляли особливою мовою й жили дуже скупчено, вони так само, як і неєвреї, схильні були розглядати єврейство передусім за релігійною ознакою, але водночас усе частіше євреїв почали розглядати як національну групу. Далі на схід, у Радянському Союзі, закон навіть визначав єврейство як національну категорію. Одночасно в Німеччині єврейство було як релігійною приналежністю, так і питанням походження. Далі на захід багато громадян єврейського походження вважали єврейство винятково релігійною категорією – іудаїзмом – у межах більшого поняття, наприклад французького народу.

До Голокосту європейські євреї-ефарди жили у Франції, Великій Британії, Нідерландах, Італії, Російській Радянській Республіці (Крим), Болгарії, Греції та Туреччині, наприклад, у Салоніках і Стамбулі. Вони походили від євреїв, яких було вигнано з Іспанії в 1492 році, тому багато хто з них говорив романською мовою, що називалася ладіно, або іудео-іспанською (або також іудео-грецькою та іудео-італійською). На Кавказі жили гірські євреї, предки яких прийшли з давньої Персії.

Більшість євреїв у Східній Європі були ашкеназі, які прийшли з германомовної Центральної Європи й говорили мовою ідиш, германською мовою з елементами іврити та слов'янських мов. У середньовіччі, втікаючи від переслідувань, ці євреї-ашкеназі рушили на схід, спочатку переважно до Польського Королівства, а потім ще далі до східних регіонів польсько-литовської федеративної держави Речі Посполитої – на територію сьогodнішніх Литви, Латвії, Білорусі й України.

Тисячі людей загинули або втекли (іноді тимчасово) з України під час козацького повстання проти польської влади під керівництвом Богдана Хмельницького в середині XVII століття. Саме в цей час в Україні з'явився хасидизм. Ця нова форма іудаїзму менш уваги приділяла традиційному вивченню єврейських текстів, натомість більше дбала про іманентність і поклоніння Богу в матеріальному світі, а також визнавала провідну роль наставника, або ребе (цадика).

Одним з головних центрів ашкеназького єврейства була Галичина в Габсбурзькій імперії. Євреї-ашкеназі також жили в Бессарабії, Буковині, Словаччині, Закарпатті та столицях Габсбурзької монархії – у Відні й Будапешті.

Аби втекти від бідності (багато євреїв ледь жевріли, займаючись дрібною торгівлею) і погромів, євреї-ашкеназі почали масово мігрувати зі Східної Європи до Західної Європи та Сполучених Штатів.

Євреї в Російській імперії

З кінця XVIII століття більшість євреїв Східної Європи потрапили під владу російських царів, які забороняли їм переселятися до центральних районів імперії з-під російського Царства Польського і так званої «Смуги осілості», до якої наприкінці XIX століття належали 15 губерній європейської частини імперії: Віленська, Ковенська, Мінська, Могилівська, Вітебська, Гродненська, Подільська, Волинська, Київська (без міста Києва), Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська й Бессарабська.

На відміну від польської влади, яка століття до того запросила євреїв, російська імперська влада офіційно не визнавала єврейські культурно-правові установи, але прагнула до повної інтеграції євреїв. Зрештою, вона зробила більше, аби обмежити євреїв, ніж звільнити їх. У 1860-х роках, наприклад, євреям (і полякам) було заборонено володіти будь-якою землею в деяких губерніях таких, як: Київська та Віленська.

У Російській імперії відбувалися насильницькі напади на євреїв, які називали погромами. У тих погромах, що вибухнули після вбивства імператора Олександра II у 1881 році, уряд неявно звинувачував євреїв в «експлуатації корінного населення». Так євреїв звинувачували в тому, що вони самі є винуватцями свого нещастя.

У погромі в Кишиневі під час Великодніх свят 1903 року було вбито майже 50 євреїв. Після того, як цар «дарував» демократичні свободи маніфестом від 17 жовтня 1905 року, євреїв обвинувачували в наклепі на триєдинство православ'я, царя й російського народу. Почалися погроми, найбільші з яких сталися в Одесі, Ростові-на-Дону та Катеринославі (Дніпрі), під час яких загинули близько 400, 150 та 95 євреїв відповідно.

Крім того, уряд толерував діяльність ультраправих організацій (які він навіть іноді фінансував), ігнорував антисемітську пропаганду, відмовляв жертвам погромів у фінансовій підтримці та ледве переслідував погромників.

Під час Першої світової війни, яка призвела до розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, найбільш криваві бої відбувались у Галичині, де фронт рухався вперед і назад. Цивільні особи дуже сильно страждали від того, що один з очевидців пограбувань, вигнань і вбивств (письменник мовою ідиш С. Анскі з Білорусі) називав «руйнуванням» Галичини («хурбн»). Українці, більшість населення регіону, зіткнулися з арештами, депортаціями, смертельним насильством з боку як австро-угорської, так і російської армій та антиукраїнським царським окупаційним режимом. Російська влада депортувала тисячі галицьких євреїв і німців на схід, розглядаючи їх як ворогів.

Передчуття кризи

За єврейськими переказами, декілька міст у Європі розглядалися ними як «нові Єрусалими». Це були в Західній Європі Амстердам, на Балканах Салоніки; на півночі, у Литві, Вільнюс, а в Радянському Союзі Мінськ та інші міста. У 1920-х роках головними центрами ідиш-культури в Радянському Союзі були Мінськ і Харків. У Білоруській РСР (столиця - Мінськ) до 1938 р. ідиш навіть став однією з чотирьох офіційних державних мов.

У 1920-і роки вперше за всю історію євреїв визнали громадянами в усіх європейських країнах, де вони проживали. Парадоксально, але питання того, куди саме належать євреї в широкому суспільстві, так зване «єврейське питання», стало нав'язливою ідеєю як для євреїв у Європі, так і для неєвреїв. Євреї зіткнулися з двома основними проблемами. Перша полягала в занепокоєнні євреїв через сприйняття самих себе; друга прийшла із неєврейського світу.

Євреї: Скорочення чисельності, секуляризація, акультурація

У Європі рівень народжуваності серед євреїв падав, продовжувалася масова еміграція з Європи, а також частішали шлюби поза єврейською громадою й відмова від релігійної практики. Різні історики бачать мало ознак відродження в

ті часи. Вони дійшли висновку, що євреї обирали не світську єврейську самоідентифікацію, а акультурацію до неєврейської культури, навіть асиміляцію.

Місцеві єврейські мови безумовно сходили нанівець. У Радянському Союзі до кінця 1930-х років уряд прикладав більше зусиль для сприяння мові їдиш, ніж будь-який інший уряд в історії до того. Але це лише затримало її занепад, адже єврейські батьки та їхні діти розуміли, що через брак вищих навчальних закладів з їдиш як мовою викладання не вона, а російська мова є найкращим шляхом до успіху в радянському суспільстві.

Неєвреї: Неприйняття єврейської емансипації

Євреї, часто більш освічені, ніж неєврейське суспільство загалом, скористалися новими рівними можливостями. Але незабаром вони виявили, що їхній шлях до асиміляції й інтеграції зупиняли заздрощі, підозри та ворожість. Загалом у Німеччині та Європі антисемітизм досяг критичної точки й масштабу.

=====

Що таке антисемітизм?

Антисемітизм — це необов'язково політика уряду, а певне сприйняття євреїв, яке може виражатися в ненависті до них. Його риторичні та фізичні прояви торкаються осіб єврейського походження, неєвреїв, яких приймають за євреїв, неєвреїв, пов'язаних із євреями, та/або їхньою власністю. Антисемітизм також направлений на єврейські громадські організації й релігійні об'єкти. Він використовує злісні стереотипи й негативні риси характеру. Часто євреїв звинувачують у змові, яка має на меті завдати шкоди людству. Можуть існувати твердження про всесвітню єврейську змову чи контроль євреїв над ЗМІ, економікою, урядом або іншими суспільними інститутами. Антисемітизм також може звинувачувати всіх євреїв у реальних чи уявних проступках, вчинених одним євреєм або групою, чи навіть за дії, вчинені неєвреями. Антисемітська дискримінація — це позбавлення євреїв можливостей або послуг, які доступні всім іншим.

Антисемітизм виник ще задовго до християнства й почав проникати до європейської християнської культури з раннього Середньовіччя. Євреї, яких звинувачували в смерті Ісуса, вважалися лихими та небезпечними для християнського суспільства. Їхню діяльність суворо обмежували до певних професій і часто змушували мешкати в окремих кварталах, котрі після XVI століття стали називатися «гетто».

У середні віки більшість європейських євреїв жили в західних областях Німеччини. Через погроми та різанину з XIII століття багато з них виїхали до Польщі, яка запрошувала їх і надавала привілеї на поселення. Кілька інших країн, а також окремі міста, вигнали всіх своїх єврейських мешканців. У ранній модерний час євреї були на нижчих щаблях суспільства; лише кільком видатним родинам вдалося ввійти в коло ділових еліт.

Лише наприкінці XVIII – на початку XIX століття позиції європейських євреїв почали змінюватися. У Центральній і Західній Європі євреї активно брали участь у формуванні нових буржуазних суспільств, особливо помітною їхня роль була у зростанні промислового сектора економіки та в освіті.

Майже одночасно в суспільстві зросли й антиєврейські настрої, набувши водночас нової якості. Серед християнської більшості населення залишилися давні релігійні й економічні забобони, але тепер євреї стали відповідальними ще й за всі наслідки сучасного світу, котрі вважалися негативними: секуляризацію, монополізацію великого бізнесу, знищення традиційних культурних цінностей і соціалізм.

Цей новий антиєврейський рух став називатися антисемітизмом. Він поєднувався з расизмом, який вважав євреїв культурною або біологічною расою, а також націоналізмом. Радикальні націоналісти бачили в євреяx космополітичну силу й вважали їх ворогами власних націєтворчих процесів. На зламі XIX та XX століть антисемітські організації та навіть політичні партії виникли в низці європейських країн, зокрема й у Німеччині (однак не лише там). До цього періоду можна віднести появу й фундаментальної ідейної основи антисемітизму – твердженні про те, що «всесвітнє єврейство» змовилося взяти контроль на усю земною кулею. Таким способом у цьому сенсі до Першої світової війни вже існували всі елементи «модерного» антисемітизму.

Проте лише після Першої світової війни «модерний» антисемітизм став повноцінною доктриною. Євреїв звинуватили у здійсненні уявних і справжніх революцій, у намаганні «всадити ножа в спину» Німеччині. Расовий антисемітизм став широко розповсюдженим явищем. Хоча досягнення демократії скасували обмеження щодо євреїв, як, наприклад, у Російській імперії, але антисемітське насильство зростало в Угорщині, Польщі й Україні.

Євреї в політиці

У демократичних суспільствах євреї брали участь у національному політичному житті на індивідуальній основі. У Східній і Центральній Європі, на захід від Радянського Союзу, основними політичними організаціями були селянські, клерикальні та націоналістичні партії. Усі вони щонайменше не були раді євреям. Як одна з альтернатив у єврейському середовищі (що приваблювала євреїв, правда, далеко не всіх) з'являється сіонізм, котрий виходив з того, що євреї ніколи не будуть повністю прийняті в Європі. Сіоністський рух сприяв і підтримував ідею єврейської політичної незалежності через здобуття власної батьківщини або побудови власної держави на землях, що вважалися історичними землями Ізраїлю, а у той час була Палестиною - колишнім володінням Османської імперії, що після Першої світової війни була передана Лігою Націй у мандатне управління Великої Британії.

Іншою політичною альтернативою, що виступала за прийняття євреїв, була ліва ідеологія. У Німеччині Карл Маркс та інші мислителі єврейського походження (Мозес Гесс і Фердинанд Ласаль) фактично були серед засновників соціалістичного руху. У Російській імперії євреї були помітними серед перших лідерів Соціал-демократичної робітничої партії, особливо її меншовицької фракції. Адже в цій державі євреї (так само як й етнічні німці) були більш урбанізованими та письменними, аніж слов'янське населення, однак були обмежені щодо проживання, зайняття певними професіями та доступом до освіти. Тож не дивно було, що дехто з євреїв вирішив зайнятися революційною діяльністю. У міжвоєнний період євреї в Східній і Центральній Європі були відносно помітними та численними в соціалістичних і комуністичних партіях.

Євреї в Східній Європі, на захід від радянського кордону, до 1939 року

Різноманіття єврейського життя й політичних і соціальних проблем у Східній Європі, пов'язаних із неєврейським суспільством, вимагає розглянути окремі країни та регіони. Як приклади було обрано Підкарпатську Русь (Закарпаття), Румунію, Литву та Польщу.

Підкарпатська Русь (Закарпаття). З єврейського погляду, порівняно з багатьма іншими країнами регіону громадське життя було найменш модерним, а проблеми, викликані вищою владою, найменш деструктивними саме в Підкарпатській Русі. Раніше вона перебувала під владою Угорщини, а на той час належала Чехословаччині. У цьому регіоні, де панували бідність і безробіття, більшість євреїв були хасидами й говорили мовою ідиш, а асиміляція чи змішані шлюби майже не траплялися. Основним єврейським центром регіону було місто Мукачеве, де євреї склали 43% населення. Обурення через домінуюче становище євреїв у сфері торгівлі, імовірно існувало, але є мало доказів глибоко вкоріненого антисемітизму серед східнослов'янських сусідів, що переважно назвали себе «русинами». Підкарпатську Русь, сьогодні Закарпатську область України, було визнано автономною провінцією, і влада не здійснювала систематичної дискримінації щодо євреїв.

Румунія. У період після Першої світової війни держави- правонаступниці розвалених Російської та Габсбурзької імперій зіткнулися з нав'язаними ззовні договорами про меншини, які дуже обурювали «етнічних» націоналістів (на відміну від «цивільних» націоналістів). Румунія була однією з держав, змушених гарантувати громадянські права нехристиянам, зокрема євреям. Після війни Румунія також оволоділа анексованими регіонами з єврейськими жителями: Бессарабією, Буковиною та Трансільванією. Якщо в так званому «Старому Королівстві» (Румунія в кордонах до 1918 року) єврейський середній клас підтримував інтеграцію євреїв у румунське суспільство, то євреї Бессарабії та Буковини знаходилися на більшій відстані від румунської культури. У Бессарабії, яка до цього перебувала під владою Росії, вони були переважно хасидами й говорили на ідиш, а також навчалися здебільшого в російських школах; у Буковині, колишній габсбурзькій провінції, євреї, зазвичай, були

ближчі до німецької культури, особливо в Чернівцях; у Трансільванії євреї навчалися здебільшого угорською мовою.

Під впливом цих єврейських громад за межами «Старого королівства» єврейська гордість і націоналізм у Румунії зміцніли. У другій половині 1930-х років лідери єврейських громад створили Центральну раду румунських євреїв на чолі з Вільгельмом Фільдерманом. Потреба в ній з'явилася через загрозу з боку нацистської Німеччини, а також тому, що демократія в Румунії розвалювалася.

Румунський антисемітизм почав поширюватися, найбільш жорстоко атакуючи євреїв у нових регіонах. Їх звинувачували в зраді (на користь Угорщини) або комунізмі. Організований християнський антисемітизм у вигляді «Легіону Архангела Михаїла», пізніше перейменованого у «Залізну гвардію», став третім за розмахом фашистським рухом у Європі, після фашистів Італії та націонал-соціалістів Німеччини. Антисемітською була також й Національна християнська партія.

Румунські євреї зіткнулися з антисемітським словесним і фізичним насильством та початком, або, точніше, поверненням, юридичної дискримінації та сегрегації. Євреї, що займали важливі економічні посади, були змушені наймати етнічних румунів як співуправлінців.

Литва. У Литві мешкали 154 000 євреїв (1923), які були найчисленнішою групою після етнічних литовців, становлячи 7,6% населення. Переважно польсько-єврейський Віленський край був захоплений Польщею в 1920 році (і повернутий Литві лише восени 1939 року за радянської допомоги). Громадське життя євреїв було різноманітним та активним. Євреї мали статус автономії, який підтримувався спеціальним Міністерством єврейських справ. Єврейська освіта отримала державне фінансування.

Але після того, як демократію було зруйновано (у 1926 році тут, як й у Польщі, відбувся путч) у середині 1920-х років, євреї втратили статус автономії. Литовські «етнічні» націоналісти вимагали зупинити те, що вони вважали економічною конкуренцією з боку єврейських торговців і ремісників. Однак жодного антиєврейського законодавства не було запроваджено. У другій

половині 1930-х років більш антисемітським виявилася не держава, а суспільство.

Польща. У Польській республіці питання про єврейську автономію не розглядалося від самого початку. У цій країні, відродженій після розподілів кінця XVIII століття, було 2,8 мільйона євреїв, що становило більше 10% населення. Вони жили по всій території країни здебільшого в містах і містечках та займалися переважно торгівлею й ремісництвом (на відміну від найбільшої групи неполяків у Польщі – українців, які проживали переважно на Східній Галичині й Західній Волині).

Євреї мали багато організацій самопомочі таких, як: відділення соціальної допомоги та кредитні спілки – що трохи пом'якшували всюдисущу бідність. Якщо євреї емігрували, то майже завжди до Німеччини.

Хоча й без юридичного визнання, але фактично євреї, як спільнота, користувалися значною автономією. Існували єврейські школи (хоча більшість євреїв відвідували польські державні школи), єшиви (школи для вивчення Талмуду й Тори), Єврейський науково-дослідний інститут (YIVO у Вільно), численні єврейські періодичні видання на ідиші, івриті та польською (наприклад, *Chwila* у Львові) й ідиські фільми. Крім того, серед молодих євреїв існувала жива субкультура й низка молодіжних рухів різних політичних відтінків.

Трьома основними зовнішньополітичними орієнтаціями серед євреїв були соціалізм («Бунд»), ортодоксальний іудаїзм («Агудас Ісроель») і сіонізм. Незалежно від тактик, які обирали ці три політичні групи, їхньої спільної мети забезпечити відсутність дискримінації з боку держави, беручи за приклад релігійну й етнічну різноманітність Польсько-Литовської співдружності, не було досягнуто. Це сталося через те, що багато їхніх співгромадян хотіли, щоб Польща стала національною державою, де б лише титульна група, етнічні поляки, користувалася повними правами. У Галичині деякі українці, яких дискримінували за національною ознакою, вирішили, що необхідно вдатися до насильства. У 1929 році було засновано Організацію українських націоналістів (ОУН), яка боролася за незалежну Україну. Польський уряд відповів на це репресіями.

Дискримінація євреїв, українців й інших неполяків стала особливо інтенсивною після смерті фактичного голови держави маршала Юзефа Пілсудського в 1935 році. Антисеміти, які, окрім іншого, склали основу великої Національної демократичної партії (ендеки), розгорнули галасливу кампанію, виступаючи за зменшення кількості студентів-євреїв в університетах. За п'ять років кількість єврейських студентів скоротилася вдвічі, а тих, хто продовжував навчатися, принижували: єврейські студенти часто були змушені сидіти на задніх рядах, у так званому «лавковому гетто». Фізичне насильство проти євреїв зростало, кульмінацією якого стали декілька погромів і зіткнень. Наприклад, у березні 1936 року фермери, що відвідували ярмарок у переважно єврейському містечку Пжитик збунтувалися, коли поліція спробувала заарештувати чоловіка, котрий вимагав економічного бойкоту євреїв, але потім зіткнулися з озброєною єврейською групою самооборони. Кінцевим результатом стала, окрім руйнації і травм, смерть поляка та потім двох євреїв.

У 1938 році, коли після аншлюсу багато євреїв із польським громадянством утекли з Австрії, польський уряд і парламент зробили крок, який був неявно антисемітським і широко вважався таким на той час: польських громадян, які перебували за кордоном більше п'яти років, можна було позбавляти громадянства.

Українська боротьба за незалежність від 1917 року

Після розпаду монархії Романових у лютому 1917 року Тимчасовий уряд Росії скасував усі обмеження щодо національних і релігійних меншин. 23 червня 1917 року Український парламент у Києві, Центральна Рада, оголосила Україну автономною одиницею в складі Російської Республіки. Єврейські політичні партії та організації отримали 50 із 822 місць у Раді та 5 з 55 місць у її виконавчому органі - Малій Раді. У липні була запроваджена спеціальна державна посада щодо єврейських справ; спочатку це був заступник секретаря, підвищений потім до рангу секретаря та міністра у листопаді 1917 та січні 1918 року відповідно.

20 листопада 1917 року майже одразу після того, як більшовики прийшли до влади в Росії, Рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР), а

незабаром у 4-му Універсалі від 22 січня 1918 року проголосила й державну незалежність. Уряд звернувся до Німеччини з проханням про допомогу, унаслідок чого в Україну вступила німецька армія.

Одночасно в Харкові, на сході України, з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів створив ще один уряд, підпорядкований більшовикам Володимира Леніна в Петрограді (Санкт-Петербург).

Війна й погроми, 1918-1921 роки

Почалася війна між Червоною армією та армією УНР. Конфлікт дедалі збільшувався в масштабах, оскільки до нього вступали нові супротивники: білогвардійці (Добровольча армія, Збройні сили півдня Росії), анархісти й «зелені» (без чіткого політичного світогляду), а також польська армія.

За оцінками дослідників у 1918-1921 роках в Україні, яка була основним театром воєнних дій у тому, що часто називають «Громадянською війною» на теренах колишньої Російської імперії, було приблизно 1200 погромів, а кількість загиблих коливається в межах від 50 до 200 тисяч. Близько чверті жертв були жінки. Ще 200 тисяч євреїв дістали серйозні поранення, близько 50 000 жінок було зґвалтовано. Майно євреїв було розграбовано або знищено.

Вакуум влади й анархія традиційно були найнебезпечнішими для євреїв, цивільних осіб. Але цифри загиблих у 1918-1921 рр. є достатньо переконливими, аби можна було говорити про те, що ці погроми не йшли в жодне порівняння з попередніми актами насильства. Тож вони потребують додаткового пояснення деяких факторів. Постраждало кожне місто чи містечко, у якому було єврейське населення. Багато погромів були справжніми різанинами, коли людей вбивали незалежно від їхнього віку та статі. Антиєврейська агресія в такому масштабі й такої природи не мала до цього часу прецеденту в модерній історії Європи.

Перші погроми того періоду стались у квітні 1918 року, зокрема, найжахливіший у Глухові (Сумська область), де було вбито понад 100 євреїв. Ці перші погроми були здійснені солдатами Червоної армії, які звинувачували євреїв у тому, що вони контрреволюціонери, стріляють у спину червоноармійцям і вітають прихід німців. Пізніше солдати Червоної армії здійснювали погроми в селі Россаві біля Богуслава (кінець лютого - початок березня 1919 р.) та в Умані

(березень 1919 р.). 1-а Кінна армія під проводом росіянина Семена Буденного здійснила погроми в 1920 році під час відступу з польського фронту (більшовицьке керівництво намагалося боротися з антисемітизмом у Червоній армії за допомогою пропаганди та репресій).

У травні-липні 1919 року після того, як українська влада на чолі з Симоном Петлюрою відступала на захід під тиском Червоної армії, ніхто не мав надійного контролю над Україною. Ті, хто відчував неприязнь до євреїв, грабували їх і ставилися до них, як до цапа-відбувайла за більшовицький наступ, війну й економічний колапс. Багато учасників тих подій, від звичайних селян до ультраправих білогвардійців, прагнули грабувати євреїв, вважаючи, що знищення невинних євреїв вирішить їхні проблеми. Тому погроми 1918–1921 рр. виникли через жадібність і передусім антисемітизм.

Уряд України та його вороги

Інший важливий чинник полягав у тому, що уряди, які боролися за владу й були на стадіях становлення, не діяли рішуче, аби запобігти погромам і покарати їх виконавців. Тому здавалося, що вони потурають, а деякі фактично потурали антиєврейським упередженням серед своїх військ.

Серед українських лідерів недосвідчений Симон Петлюра, котрий боявся втратити контроль над збройними силами, що розпадалися, схилився до компромісів: він контактував з такими людьми, як отаман Ілько Струк, котрі не відповідали його моральним і політичним поглядам. Українські лідери таки виступали проти погромів: голова Директорії Володимир Винниченко в січні 1919 року; «Центральне інформаційне бюро» Директорії у лютому 1919 року; прем'єр-міністр Борис Мартос у квітні 1919 року; і після численних звернень єврейських політичних представників і лідерів громади Симона Петлюри у серпні 1919 року.

Наприкінці травня 1919 року Рада народних міністрів і Директорія (Петлюра) створили Особливу слідчу комісію для розслідування антиєврейських погромних дій – орган, покликаний збирати інформацію й далі притягувати винних до відповідальності. У середині серпня комісія фактично стала органом державної влади. Одне з розслідувань було доведене до висунення офіційного звинувачення. Воно стосувалося подій у місті Проскурів (Хмельницький), де

впродовж майже чотирьох годин загинуло близько 1600 чоловік (понад 10% єврейського населення). Головний винуватець погрому був страчений. У липні 1919 року Директорія виділила кошти на допомогу жертвам погромів, а в жовтні збільшила суму вдвічі.

Чимало вояків «білої» Добровольчої армії були настільки антисемітсько налаштовані, що вбивство євреїв для них не означало абсолютно нічого або навіть вважалося важливим компонентом їхньої антибільшовицької боротьби. Деякі директиви білогвардійського командування погрожували погромникам і наполягали на захисті євреїв, але, на відміну від заяв українських урядів, вони були переважно нещирими.

Були також невійськові виконавці погромів - групи нікому непідлеглих місцевих селян на чолі з молодими та харизматичними лідерами, які використовували не стільки вогнепальну зброю, як шаблі й іншу холодну зброю. Один з таких погромів відбувся в липні 1919 року в містечку Словечне Житомирської області, де загинули 72 тутешні євреї.

Інші наслідки погромів

Євреї створювали загони самооборони й дедалі частіше стали думати про те, що будуть жити більш безпечно під владою більшовиків. Євреї також намагалися врятувати свої життя через втечу різними способами. Більшість мігрували між містами України, але велика кількість людей, близько 200 000 чоловік, утекла на захід до Польщі, а потім перебралася до Америки чи Палестини. Як наслідок, багато євреїв, котрі залишилися в країні свого народження, у 1920-х роках мали родини, члени яких були розкидані по всьому світу. Вони могли отримувати іноземну валюту в спеціальних валютних магазинах (Торгсін), де продукція та товари продавалися за високими цінами (пізніше офіційна радянська параноя щодо пошуку шпигунів зменшила ці зв'язки настільки, що до 1941 року лише деякі радянські євреї утримували постійні контакти зі своїми родичами-емігрантами).

Погроми також вплинули на те, що на момент вибуху Другої світової війни, модель знищення місцевих євреїв була присутня в живій пам'яті в Україні. На відміну від регіонів, які нацисти вважали більш цивілізованими,

убивства євреїв там відбувалися відносно недавно, тож подібна поведінка не була аж такою «немислимою», як на Заході. Серед євреїв так само, як й українців, живою була пам'ять про бандитські вбивства євреїв (й інших груп таких, як меноніти). Водночас живою була й пам'ять німецьких окупантів, які *не* займалися антиєврейським насильством.

Міф про «жидобільшовизм»

З 1917 року антисемітський стереотип поширився по всій Європі як «жидобільшовизм» (польська форма «жидокомуна»). Ця концепція передбачала, що більшовизм (комунізм) був лише інструментом у руках «світового єврейства», щоб утримати панування терору над неєвреями або навіть знищити їх. Стереотип «жидобільшовизму» став потужним, бо за його допомогою пояснювали незбагненні події й «екстерналізували», оголошували повністю чужими рухи та режими більшовиків і комуністів. Міф також слугував для створення й, здавалося, для виправдання антиєврейського насильства, розглядаючи його як питання самозахисту. Якщо етнічні спільноти та нації зазнавали ударів від радянського терору та депортацій, то євреїв могли контратакувати як уявних натхненників радянського режиму.

У районах, окупованих Радянським Союзом у 1939–1940 роках, стереотип «жидобільшовизму» набув поширення, коли євреї раптом стали набагато більше ніж раніше присутніми та більше помітними в державних структурах.

Євреїв придушували в Російській імперії до березня 1917 року. Тільки тоді нарешті їм було надано рівні права. Багато, хоча, слід підкреслити, далеко не всі євреї, сподівалися на емансипацію завдяки лівим партіям і рухам. Однак усі єврейські політичні партії не схвалили більшовицький переворот листопада 1917 року.

Євреї стали частково присутні в режимі Леніна й першому десятилітті (до кінця 1930-х років) сталінського режиму. Між 1919 і 1921 роками близько чверті членів Центрального Комітету більшовицької партії були єврейського походження. Завдяки відомим лідерам єврейського походження таким, як Лев Троцький, багато людей не відділяли більшовиків від переважної більшості євреїв. А втім, у 1922 році євреї складали всього 4% членів 24-тисячної

більшовицької партії. Як усередині, так і за межами Радянського Союзу, заснованого в цьому році, більшість комуністів не були євреями. І, навпаки, більшість євреїв не були комуністами.

У 1920-х і першій половині 1930-х років зросла кількість євреїв у радянській політичній поліції - ОДПУ-НКВС. Чисельність євреїв досягла максимуму у 1936 році, коли серед верхівки НКВС їх було 43 особи, або 39%. У 1941 році залишилося лише 10 євреїв (5,5%). У цей час у центральному апараті НКВС переважали етнічні росіяни (84%), далі йшли українці (6%) і євреї (5% - 189 осіб). Зрештою, ця арифметика оперує настільки малими кількостями людей, що не дозволяє серйозно розглядати їх, говорячи про цілі чисельно великі національні групи: євреї, росіяни чи українці.

Євреї в Радянському Союзі, 1922-1941 рр.

За даними радянського перепису, понад 2,6 мільйонів євреїв жили в СРСР у 1926 році, і більш ніж 3 мільйони - в 1939 році. В обох випадках більш ніж 1,5 мільйона жили в Радянській Україні.

Таблиця 1.1 Євреї в Радянському Союзі за переписами, 1926 та 1939 рр.

	1926	1939	1939 як % від 1926
Радянська Україна	1 574 411	1 532 776	97,35
Радянська Білорусь	407 059	375 092	92,15
РРФСР	585 295	956 599	163,44
СРСР загалом	2 672 499	3 028 538	113,32

Юридичні обмеження щодо євреїв було скасовано в лютому 1917 р., але «військовий комунізм» Леніна тяжко вразив їх. Банки й велика промисловість були націоналізовані, управління промисловістю було централізовано, приватні підприємства та біржі було заборонено, торгівля стала державною монополією. Ті, хто мав найманих працівників, отримував доходи з інших джерел, окрім власної зайнятості, або працював як приватні торговці, втратили свої політичні права. У кожній з цих категорій євреї переважали, тому багато євреїв у містечках (штетлах), котрі мали власний бізнес (торговці, підприємці й

ремісники), а також рабинів було позбавлено політичних прав у Радянському Союзі. У середині 1920 років 45% таких «лишенців» у Радянській Україні були євреями. Їх виселяли з власних будинків і квартир, а їхніх дітей не приймали в середні школи і університети. Загальним наслідком стала суцільна бідність серед євреїв, що мешкали у містечках.

Це стало однією з причин, чому багато хто мігрував у міста. Москва, Київ, Ленінград, Одеса, Харків — у кожному з цих міст у 1939 році проживало більш ніж 100 000 євреїв. Загалом третина всіх радянських євреїв жила в цих п'яти містах. Харків, що знаходився за межами колишньої смуги осілості, приваблював багатьох мігрантів, адже він був столицею радянської України до 1934 року.

Таблиця 1.2 Євреї в окремих містах СРСР, 1939 р.

Москва	250 181
Київ	224 236
Ленінград	201 181
Одеса	200 961
Харків	130 250
Усього	1 006 809

Більшовики та євреї

Більшовицькі лідери були інтернаціоналістами, які мріяли про світову революцію і вважали, що з часом усі народи зникнуть. Вони виставляли себе противниками антисемітизму, але відкидали також ідею єврейського народу, адже євреї не мали своєї власної території, мови, економіки. Сталін назвав їх «народом без майбутнього, саме існування якого потребує доведення». Однак, як і інших, євреїв розглядали як «національність».

=====

Етнічна приналежність у довоєнному радянському житті

У Радянському Союзі етнічна ідентичність та офіційна категорія *національність* (яка не мала нічого спільного з громадянством) були неоднозначними та складними питаннями. Національність людини старше 16 років вказувалась у всіх радянських «паспортах» (так називалися документи, запроваджені в 1932 році, для внутрішньої ідентифікації, які жодним чином не стосувалися подорожей) та у свідоцтвах про народження.

Національність походила від приналежності батьків: якщо батьки були зареєстровані у своїх ідентифікаційних документах як, наприклад, євреї, то й дитина також вважалася євреєм. Однак, якщо батьки були двох різних національностей, то вони могли обрати одну з них для своєї дитини. Наприклад, якщо батько був українцем за паспортом, а мати — єврейкою, їхня дитина могла мати єврейську або українську національність. Вибір робили батьки або навіть чиновники, які зазвичай обирали національність батька дитини не запитуючи. У багатьох випадках батьки або дорослі змінювали задокументовану національність, підкупаючи працівників державних служб, відповідальних за вписування її в офіційні документи.

Однак єврейські імена, по-батькові та прізвища переважно сильно відрізнялися від українських, російських, польських або румунських.

Радянські громадяни розуміли національну ідентичність як сукупність етнічної, мовної та релігійної специфіки. Наприклад, зустрічалися православні християни, що в усіх своїх документах були зазначені як євреї. У деяких випадках люди поєднували у своєму повсякденному житті традиції іудаїзму та довколишнього суспільства без будь-яких очевидних протиріч. Багато євреїв також асимілювалися, особливо у великих містах.

=====

З перших днів свого правління більшовицька влада почала ліквідовувати єврейські (та неєврейські) політичні партії й організації, а також незалежні єврейські громадські та релігійні інститути. Особливо ворожо вона ставилася до сіоністських організацій. Більшовики заборонили використання іврити в 1919 році, а останню легальну єврейську партію, комуністичну Поалей-Ціон («Робітники Сіону»), – у 1928 році.

Для того, щоб поширювати свою пропаганду на «єврейській вулиці» та водночас боротися з іншими єврейськими політичними орієнтаціями, режим

створив Центральний комісаріат з єврейських національних справ, або просто Єврейський комісаріат (1918-1924), а в межах керівної комуністичної партії – Євсекції (1918-1930), і сприяв поширенню ідишської світської культури. Найбільша в Союзі ідишська щоденна газета «*Зірка*» (*Der Shtern*) мала обіг у 12 000 екземплярів.

У другій половині 1930-х років радянська політика стосовно національних груп, зокрема євреїв, раптово змінилася. Замість заохочення розвитку різних національних культур багатонаціонального населення Радянського Союзу, влада вирішила підкреслити панівну російську культуру та культуру титульних націй завдяки усім іншим і тим, хто мав свою етнічну територію поза межами Радянського Союзу: передусім поляків, латишів і німців. Репресії єврейської культури відбулися одночасно з переслідуванням української й польської культур.

Проблема антисемітизму в СРСР

Більшовики оголосили антисемітизм залишком царського режиму й були переконані, що він зникне із соціалістичного суспільства. Замість цього, він поширився на нижчих рівнях. У відповідь у 1927-1932 роках у Радянському Союзі опублікували п'ятдесят шість книг, що засуджували антисемітизм. Антисеміти боялися атакувати євреїв відкрито, адже за це звинувачували в контрреволюційній діяльності й переслідували як «ворогів народу».

У 1936 році, засуджуючи фашизм і його вороже ставлення до євреїв, голова уряду В'ячеслав Молотов процитував раніше неопублікований коментар Сталіна «антисемітизм, як і будь-яка інша форма расового шовінізму, є найнебезпечнішим пережитком канібалізму», крім того, додавши, що «братні почуття до єврейського народу» повинні «визначати наше ставлення до антисемітів й антисемітських звірств, де б вони не виникали».

Коли в 1930 році радянська національна політика раптом змінилася, не всіх єврейських фахівців вдалося миттєво замінити неєвреями. Але з кінця 1930-х років становище євреїв (й інших неросіян) у радянському суспільстві та режимі різко погіршилося. Через секретну політичну стратегію, розгорнуту сталінським керівництвом проти так званого єврейського панування, євреїв

часто переводили на нижчі посади або усували від державних, партійних й охоронних органів. Окрім того, більшість єврейських наукових, освітніх і культурних інституцій закрили. Історики продовжують дискутувати про те, чи розпочався й коли саме у Радянському Союзі «державний антисемітизм». Більшість припускають, що це сталося після війни. Проте в будь-якому разі зміна орієнтирів у політиці інтернаціоналізму відбулася впродовж десятиліття, а перші ознаки цього стали помітними в другій половині 1930-х років.

Коли радянська преса висвітлювала погроми «Кришталевої ночі», які мали місце в Німеччині в листопаді 1938 року, їх назвали «масовим убивством беззахисного єврейського населення». Це відбувалось у той самий час, коли потайки від сторонніх очей у радянській Білорусі було розстріляно кілька письменників, які писали мовою ідиш (разом з білоруськими), а у радянській Україні влітку 1939 року НКВС розпочало слідство проти «єврейського націонал-фашистського підпілля», яке нібито включало таких письменників, як: Іцик Фефер, Лейб Квітко, Дер Ністер, Мойсей Тейф й інших. Але на той час їх не заарештували.

Єврейська автономія, єврейські фермери та Голодомор

Протягом двох десятиліть більшовицька влада вважала, що рівності між різними народами можливо досягнути за допомогою автономних установ. Таким способом було засновано єврейські національні райони, єврейські радянські ради та єврейські підрайони міліції, єврейські судові камери. Було створено єврейські національні райони: три в Українській СРР (Калініндорф, Ново-Златополь і Сталіндорф), два в Криму (Фрейдорф і Ларіндорф) та один в Біробіджані, недалеко від китайського кордону (в 1934 році перетворений у Єврейську автономну область). В Україні влада спробувала об'єднати наявні єврейські сільськогосподарські колонії в одному районі з переважно єврейським населенням.

Єврейські «національні ради» розвивалися в Україні швидше ніж у Білорусі та Росії. На піку розвитку в 1932 році в Україні існувало 168 єврейських національних рад. У 1939 році єврейських національних рад майже не залишилося. Ідиські суди створювалися в Радянському Союзі в 1925 році в

містах, де жило хоча б 10 000 євреїв. Наприкінці 1930-х років більшості з них уже не було.

Тільки 1% євреїв у Російській імперії жив і працював у сільськогосподарських поселеннях. Більшовицький режим хотів перетворити більшість євреїв у промислових робітників і селян, і дійсно за підтримки західних єврейських благодійних організацій йому вдалося розселити значний відсоток євреїв. Наприкінці 1920-х років близько 20 000 єврейських сімей в Україні та близько 10 000 у Білорусі працювали фермерами, а в 1931 році більше 11% економічно активних євреїв були зайняті в сільському господарстві.

Прямим результатом примусової колективізації сільськогосподарського виробництва та прагнення радянської влади придушити опір проти неї став страшний, штучно створений голод – Голодомор. Починаючи з 1929 року, усі селяни повинні були вступити до колгоспів. Водночас влада виселяла або депортовувала тих, хто повставав, опирався іншим способом або просто здавався таким, що чинив опір. Цих селян називали «куркулями», котрих, як стверджував Сталін, треба було «ліквідувати як клас».

За сприяння бідних селян, міських робітників і Червоної армії партійні чиновники розгорнули справжню громадянську війну та конфіскували зерно. Як наслідок у 1932, 1933 та 1934 роках був голод, від якого безпосередньо загинули лише в Радянській Україні 3,94 млн чол. Умови були настільки жахливі, що канібалізм став загально поширеним явищем. Режим, однак, мовчав про голод. Цей Голодомор був частиною спроби Сталіна знищити найбільш активних українців не тільки в сільській місцевості, але й у містах. Якщо одні євреї діяли на користь Москви й відбирали зерно в голодуючих людей, то інші євреї розділили страждання й відчай українців.

Єврейське релігійне життя й освіта в Радянському Союзі

Починаючи з 1920-х років, радянська влада закрила багато церков, мечетей і синагог. Місцеві й регіональні єврейські секції організували кампанію проти клерикалізму та релігії, проводячи лекції та показові процеси. Влада тримала під своїм контролем усі релігійні організації, котрі повинні були надати імена головних своїх членів.

У 1929 році це переросло в тотальну війну проти релігії. Влада закривала, використовувала за іншим призначенням або знищувала більшість релігійних споруд, зокрема синагоги та єврейські молитовні доми. Спілка войовничих безбожників також публікувалася на ідиші. Любавицького ребе Йосефа-Іцхока Шнеєрсона було вигнано з країни. Багато священнослужителів різних релігій було заарештовано, засуджено до смерті або на тривалі строки в таборах. У 1938 році розстріляли рабина хоральної синагоги в Москві Шмер-Лейб Медальє.

Після заборони іврити радянська влада закрила школи з івриту й традиційні єврейські релігійні школи - *хедери* і *ешиви*. Лишилися тільки ті, що діяли неофіційно. Більше єврейських дітей навчалися в ідиських школах у Білорусі (майже третина) й Україні (більше половини), як порівняти з Росією (менше п'ятої частини), де євреї швидше асимілювалися й уже не знали ідишу. Кількість студентів у державних школах ідишу зменшилася в другій половині 1930-х років, оскільки національну культуру й освіту почали стривувати з усе більшою жорстокістю. У 1941 році такі школи функціонували лише в Біробіджані, а також у єврейських національних районах України й Автономної Республіки Крим.

Радянська єврейська культура

У той час, як Москва, Ленінград та Одеса були центрами російської єврейської культурної діяльності, Київ і Мінськ були центрами радянсько-їдиської культури. Мінськ, зрештою, поступився своїм статусом основного центру радянсько-їдиської культури місту Києву.

У 1918 році представники єврейської інтелігенції разом із лідерами єврейських політичних партій Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте та Фольксспартей заснували в Києві єврейську світську культурно-просвітницьку організацію «Культур-Ліга». У 1924 році всі його навчальні заклади стали підпорядковуватися Наркомату освіти України, а більшість інших його інституцій було розпущено. Деякі дореволюційні єврейські культурні та наукові установи продовжували діяти до 1930 року.

У Мінську в Інституті білоруської культури було засновано Єврейський відділ, а у Києві - Інститут культури єврейського пролетаріату. Багато їхніх

учених заарештували в 1936–38 роках, після чого розстріляли або засудили на довгі строки в ГУЛАГу. Згодом єдиним радянським єврейським науковим інститутом залишився Кабінет єврейської мови, літератури й фольклору Академії наук України.

Серед єврейських театрів Радянського Союзу одним із найвидатніших був «Габіма в Москві, у якому ставили вистави на івриті до його закриття в 1926 році. У 1933–1934 роках у Радянському Союзі було 18 ідишських театрів, а в 1937–1938 роках – 12. Найвідомішим був Московський державний єврейський театр; його актори Соломон Міхоелс і Веніамін Зускін стали національними знаменитостями.

Єврейські клуби й бібліотеки, а також єврейські видавництва та преса діяли до кінця 1930-х років за виключенням «Дер Емес», що проіснував до 1948 року. Єврейські видавництва працювали в Москві, Києві та Мінську. У 1935 році в Радянському Союзі випускалися 18 газет на ідиші, а в 1939 році – лише 7.

У європейській частині СРСР працювали два єврейських музеї: Музей єврейського історико-етнографічного товариства (1916–1929) у Петрограді/Ленінграді та Всеукраїнський музей єврейської культури імені Менделе Мойхера-Сфоріма в Одесі (1927–1934 та 1940–1941). Крім того, у кількох інших музеях були єврейські відділи. Окрім демонстрації єврейського мистецтва, музеї та відділи організовували антирелігійні виставки й поширювали комуністичну пропаганду. Тиск на музеї чинили як єврейські, так і неєврейські активісти.

Більшість поетів і письменників, котрі писали мовою іврит, емігрували. У Києві мешкали численні ідишські поети, письменники та літературознавці, зокрема Давид Бергельсон, Давид Гофштейн, Іцик Фефер, Ієхескель Добрушин і Дер Ністер. Одними з найвідоміших російськомовних письменників в Україні були Василь Гроссман та Ісак Бабель; серед поетів – Едуард Багрицький, Осип Мандельштам, Самуїл Маршак і Йосип Уткін. Найвидатнішими письменниками, що писали українською, були Леонід Первомайський, Іван Кулик і Сава Голованівський.

Великий терор 1937-1938 років

Можливо, присутність євреїв у рядах НКВС декому може свідчити про інше, але євреї становили значну частину жертв сталінських репресій, особливо в роки «Великого терору» (1937-1938). У міжвоєнний період у Радянській Україні з політичних міркувань було засуджено 264 тисячі євреїв; ще 87 тисяч пов'язали з кримінальними справами. Більш ніж 70 000 дорослих і 35 900 дітей, які були членами сімей засуджених євреїв — «ворогів народу» — відправили у внутрішньорадянське заслання. Колишніх членів єврейських політичних партій і організацій, єврейських активістів, релігійних лідерів і багатьох культурних єврейських інтелектуалів також «чистили». Що вищим було становище, досягнуте людиною в суспільстві, то більшою була ймовірність того, що він або вона стане жертвою політичних репресій. Страх паралізував євреїв і радянське суспільство загалом.

=====

Радянські розстріли в Києві в 1930-і роки

У 1930-1936 роках радянська політична поліція розстріляла понад 800 жителів Києва та прилеглих територій, як уявних контрреволюціонерів. Після цього почалися безпрецедентні масові вбивства, «Великий терор», пов'язаний з народними комісарами внутрішніх справ УРСР Ізраїлем Леплевським (призначений у червні 1937 року) та Олександром Успенським (призначений у січні 1938 року). Обидва вони діяли за особливими директивами з Москви, але росіянин Успенський вочевидь вважав, що майже всі українці є націоналістами, а всі етнічні німці та поляки - шпигунами й саботажниками.

З 5 серпня 1937 року по 27 листопада 1938 року в Києві розстріляли не менше 12 823 чоловік переважно за рішеннями позасудових *трийок* - груп із трьох чиновників. Серед розстріляних були також 1 199 офіцерів НКВС. Тисячі інших убивств виконали до 19 вересня 1941 року, коли німецька армія окупувала Київ. Жертвами стали 1 745 імовірних німецьких шпигунів і близько 2 000 громадян Польщі, здебільшого військових, яких ув'язнили в 1939 році.

Основними місцями вбивства стали управління обласного НКВС на вулиці Рози Люксембург (тепер вул. Липська); республіканське управління НКВС на вулиці 25-

го Жовтня (тепер вул. Інститутська), будинок відомий як «Жовтневий палац» (перебудований після війни, зараз Міжнародний центр культури і мистецтв); Лук'янівська в'язниця і в'язниця міліції на вулиці Короленка (тепер вул. Володимирська). Трупні спочатку ховали на краю Лук'янівського цвинтаря поблизу Бабиного Яру та, імовірно, у двох інших місцях, а пізніше – біля хутора Биківня по той бік Дніпра. Це було таємною операцією від початку до кінця: арешти, допити, розстріли, перевезення стікаючих кров'ю трупів і поховання – усе відбувалося в темряві ночі.

Загальна кількість людей, розстріляних у Києві за часи сталінського терору до середини 1941 р., залишається невідомою, однак Служба безпеки України заявила, що за виявленими документами в Биківні поховано 14 191 особу.

=====

Період радянсько-німецького пакту, серпень 1939 - червень 1941

У травні 1939 року Сталін звільнив єврея Максима Літвінова з посади комісара закордонних справ, призначивши замість нього росіянина В'ячеслава Молотова, який одночасно був головою Ради народних комісарів.

Починаючи з травня 1939 року, коли стартували переговори з нацистською Німеччиною, агітація проти «фашизму» в основному припинилася. Антинімецькі й антифашистські фільми та п'єси, особливо широковідомий «Професор Мамлок» (1938) були усунуті з репертуарів. Будь-яка негативна інформація про нацистську Німеччину зникла з радянської преси. Натомість сталінська пропаганда переключилася на критику західних «буржуазних демократій».

23 серпня 1939 року Радянський Союз і Третій райх підписали Договір про ненапад, відомий також як пакт Молотова-Ріббентропа. Він містив додатковий секретний протокол, згідно з яким Польща у випадку війни поділялася на радянську й німецьку сфери. Так два тоталітарні режими пришвидшили початок нової війни, котра стала Другою світовою.

Війна почалася 1 вересня 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу. Через два дні Велика Британія та Франція оголосили війну Німеччині. 17 вересня почалося вторгнення Радянського Союзу, який анексував східну частину Польщі, оголосивши про «возз'єднання Західної України та Західної Білорусі» з Українською та Білоруською радянськими республіками. Західна Волинь і Східна Галичина стали

шістьома новими областями в складі збільшеної радянської України. Крім того, два агресори формально стали союзниками, уклавши 28 вересня Договір про дружбу і кордони.

Офіційна пропаганда зображувала пакт яскравим проявом «радянської політики миру й дружби між народами» та «відображенням сталінської мирної політики радянського уряду, спрямованої на встановлення дружніх відносин з усіма державами». Пропагандувалася підтримка дій Вермахту й німецької політики та навіть виступів нацистських лідерів, які вивчали на політичних курсах Червоної армії.

Настрої та міграція

Хоча радянські євреї могли позитивно оцінювати приєднання Західної України й інших земель, що, здавалося, врятувало їхніх братів від нацистської загрози, багато інтелектуалів серед них були схвильовані політичним цинізмом пакту. Ті, хто був знайомим із практикою радянізації Сталіна, припускали, що після радості звільнення від «капіталістичного гніту» незабаром розпочнуться масові репресії.

Пакт призвів до формування значних міграційних потоків у різних напрямках. Близько 350 000 євреїв (згідно з більш усталеною оцінкою 150 000) втекли з окупованої Німеччиною Польщі до радянської східної зони. Ще 14 000 польських євреїв прибули до Вільнюса (у жовтні 1939 року СРСР передав місто Литві). Багато чиновників прибуло до нових радянських областей зі східного боку радянського кордону 1939 року.

Новоприбула влада діяла не лише самостійно й не тільки через терор. Проактивні місцеві євреї й інші, так звані «висуванці», почали заповнювати «вакансії», залишені представниками польської еліти. Серед робітників, які влаштувалися до місцевих органів влади Західної України та Західної Білорусі, євреї, зазвичай, посідали друге місце за українцями й білорусами. Для трьох груп це стало значним контрастом проти довоєнних років, коли поляки займали адміністративні й поліцейські посади.

Євреї пам'ятали про насильство (погроми), «лавкове гетто» та трудову дискримінацію. Радянська система того часу надавала євреям вільний доступ до освіти й уряду. Деякі євреї, переважно представники лівих партій і міська молодь,

брали активну участь у тимчасових урядових структурах і «трудоїй міліції», організованій у вересні 1939 року. Багато єврейських учителів разом з неєврейськими колегами вирушили до сіл, щоб зміцнювати радянську систему й колективізацію.

Водночас радянські депортації в окупованій Східній Польщі охопили 315-320 000 чоловік, переважно жінок і дітей: поляків (понад 57 %), євреїв (приблизно 22 %), українців (понад 10 %) і білорусів (приблизно 8 %). Крім цих депортованих, 110 000 осіб було заарештовано, 30 000 розстріляно, а 25 000 померли в засланні. Загалом близько півмільйона польських громадян зазнали «репресій», як це називали в той час. Лише із Західної України депортували 191 100 чоловік, зокрема 100 000 поляків, майже 60 000 євреїв і 25 500 українців.

Польська мова втратила пріоритет, проте українська, білоруська й інші не стали державними мовами. Працівники, направлені зі сходу, рідко говорили українською, а молоді, орієнтовані на кар'єру, євреї, яких підвищили, швидко почали засвоювати російську, вважаючи її «перспективнішою». Поляки, що співпрацювали з новим режимом, також вважали за краще перейти на російську.

Радянський наступ на єврейські традиції та сіонізм у нових радянських регіонах

Для більшості євреїв зниклої польської держави радянська стала катастрофою, своєрідною репрізою «знищення» (хурбн) часів Першої світової війни. Так вважалося не через значне падіння рівня життя, зникнення низки товарів, дефіцит і черги, а тому, що прихід радянської влади означав руйнування традиційних способів життя єврейської громади. Іврит став забороненою мовою, релігію витіснили, а сіоністську ідеологію, якій поклонялися десятки тисяч людей, було проголошено антирадянською.

Сіоністська організація «Гашомер Гацоїр» («*Молода гвардія*») створила свою підпільну мережу на Західній Україні та Західній Білорусі з центром у Львові та розповсюджувала антикомуністичні й сіоністські листівки. У березні 1941 року відкритий судовий процес у Львові засудив сімох його керівників до 7-10 років у в'язниці. Члени організації єврейської праці «Бунд», однієї з найпотужніших лівих політичних партій міжвоєнної Польщі, також зазнавали переслідувань.

Літо 1941 року

Улітку 1941 року, коли Німеччина напала на СРСР, багато сіоністів, а також представників лівих єврейських партій, таких як «Бунд», заарештованих до 22-го червня, було вбито НКВС у в'язницях Львова, Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева, Луцька й Дубна під час відступу радянської влади влітку 1941 року. 10% жертв цих розстрілів НКВС становили євреї.

Близько 1,5 мільйона євреїв евакуювали із західних радянських республік до радянського тилу — майже одну шосту з 8,5-9,5 мільйонів евакуйованих, зокрема з України. Одночасно з майже 2 мільйонів євреїв, які жили в нещодавно анексованих західних регіонах Радянського Союзу, лише невеликій частині вдалося евакуюватися.

Близько 700 тисяч євреїв переселилися з України (відповідно до її кордонів 1939 року) на схід. Серед загальної кількості евакуйованих з України євреї займали 2-ге місце після росіян. Українці, переважна більшість населення республіки, були лише третьою за величиною групою.

Євреї складали відносно велику частку серед евакуйованих передусім через те, що багато з них належали до категорій, яких евакуювали першими: мешканці великих міст, фахівці з вищою освітою та інтелектуальна еліта. Політика сталінських депортацій та евакуації не фокусувалася на офіційній «національності», а натомість брала до уваги уявну соціальну, економічну, культурну та політичну цінність окремих осіб і членів їхніх сімей.

ШЛЯХ ДО НАЦИСТСЬКИХ МАСОВИХ УБИВСТВ

Нацистський антисемітизм

У центрі ідеології Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (або нацистської партії), що сформувалася в 1919–1920 роках, лежала ненависть до євреїв. До 1923 року нацистська партія була лише незначною політичною організацією на території Баварії. З 1929 року вона досягла політичного успіху на регіональному рівні, а з 1930-го — у всьому Німецькому райху. Так само як й інші екстремістські рухи, нацистська партія була брутальною й діяла за допомогою своїх воєнізованих формувань – СА (штурмовики) та СС (Охоронна гвардія). В умовах світової економічної кризи нацисти стали найсильнішою партією на виборах 1932 року й нарешті змогли сформувати уряд зі своїми консервативними союзниками 30 січня 1933 року.

Що було специфічного в нацистському антисемітизмі? Передусім антисемітизм відігравав центральну роль у пропаганді й політиці партії. Цей антисемітизм був надзвичайно расистським, де євреї вважалися окремою біологічною групою з іншою «кров'ю». По-друге, вирішальну роль у ній відігравав Адольф Гітлер. У своєму світогляді він тлумачив історію як боротьбу між расами, зокрема «арійської раси» проти євреїв, яких він до того ж звинувачував у причетності до поразки Німеччини в Першій світовій війні у 1918 році. Ба більше, він вважав євреїв світовою загрозою, а вирішення всіх проблем вбачав у ліквідації «світового єврейства».

У 1933 році близько 500 000 осіб єврейського віросповідання жили в Німеччині, становлячи 0,7% всього населення. Нацисти на цьому етапі не мали чіткого плану своєї антисемітської політики. Нацистам довелося співпрацювати з консервативними елітами, щоб досягти цілковитої влади. Гітлер переслідував подвійну стратегію. По-перше, його воєнізовані формування взяли під свій контроль поліцію та тероризували політичних опонентів і євреїв на місцевому рівні. По-друге, він домовився зі своїми консервативними партнерами, щоб

обмежити єврейське життя на «законних» підставах. Наприклад, євреїв звільнили з державної служби. У 1935 році було видано Нюрнберзькі «расові закони», що забороняли шлюби євреїв і неєвреїв і криміналізували сексуальні стосунки.

Хто був у небезпеці як єврей?

Хоч відповідальні німецькі політики й стверджували, що дотримуються біологічних расових понять, вони, звісно, не могли визначити «расову» специфіку євреїв. Натомість вони спиралися на релігійні критерії та називали євреями всіх тих, хто мав трьох бабусь і дідусів, які вважалися «расово повними євреями», тобто були зареєстровані як особи «єврейської віри». Таким способом навіть євреї, котрі перейшли в християнську віру, належали до категорії «расових» євреїв.

Деяких людей проголошували «змішаними», *Mischlinge* німецькою мовою. Основним визначальним фактором нацистського ставлення до них було те, чи матір або батько когось, хто здавався неєвреєм, могли вважатись «арійцями», тобто мали в собі «німецьку кров». Якщо вважалось, що в людей є «німецька кров», як це часто траплялося в райху, тоді такі «змішані» не підлягали переслідування як «повні євреї». Однак, на думку нацистів, існував занадто високий ризик роздратувати неєврейських німецьких родичів цих людей, і таким способом викликати заворушення. Якщо ж вважалось, що «німецької крові» немає, тоді таку людину зі «змішаних», як правило, переслідували, а пізніше вбивали. Так було й у Східній Європі.

Переслідування євреїв у нацистській Німеччині

Євреїв різними методами поступово витіснили з економіки настільки, що торговці були змушені продавати свій бізнес за низькими цінами. Врешті-решт у 1938 році всіх останніх єврейських підприємців було примусово експропрійовано, а їхній бізнес «аріізовано», тобто захоплено неєврейськими конкурентами.

Загальною метою нацистської антиєврейської політики в 1930-і роки була примусова еміграція. Ця політика стала більш радикальною з анексією Австрії в

березні 1938 року: нацисти розробили нові засоби для пограбування євреїв і змушували їх до еміграції, залишаючи більшість своїх речей. Пізніше цього ж року нацистське керівництво нарешті знайшло привід для великого погрому в Німеччині й Австрії. Молодий польський єврей, батьків якого було депортовано з Німеччини до Польщі, застрелив німецького дипломата в Парижі. Уже в листопаді 1938 року всі нацистські організації розпочали організацію хвилі насильства, відому під назвою «Кришталева ніч» (*Kristallnacht*): синагоги та єврейські магазини було зруйновано, 28 тисяч євреїв-чоловіків забрали до концентраційних таборів і більше 1 000 євреїв було вбито вдома чи в таборах, або вони вчинили самогубство. Як і раніше, метою було примусити євреїв методами тотального терору швидко емігрувати, водночас ще й максимально їх пограбувавши.

Війна й масові вбивства

Перший великий крок до нацистських масових убивств зроблено з початком війни у вересні 1939 року. Війна проти Польщі вплинула не тільки на політику стосовно євреїв, але й інших груп. Німецькі СС і поліція планували «обезголовити» польську державу й суспільство. Це означало «ліквідацію» польської «інтелігенції» та деяких відверто антинімецьких угруповань. Десятки тисяч польських учителів, священників і членів антинімецьких організацій розстріляли на рубежі 1939–1940 років. На літо 1941 року кількість жертв становила 60 000 чол.

Німецьке керівництво також використовувало цю війну як прикриття для ще однієї програми масового знищення — вбивства людей із розумовою інвалідністю. Пацієнтів польських психіатричних закладів убили першими, і це стало першим випадком використання токсичного газу для вбивства. У січні 1940 року в Німеччині також розпочалося систематичне вбивство людей з такою інвалідністю. Загалом 70 000 було вбито до середини 1941 року.

Одразу після закінчення воєнних дій окупована німцями Польща була розділена. Західні регіони було анексовано, а з центральних створена так звана Генеральна Губернія. Німецьке керівництво запропонувало схеми демографічної реорганізації Польщі, що включали плани депортації близько трьох мільйонів

жителів. На практиці майже 400 000 із них незабаром депортували з приєднаних територій до центральної Польщі. Ця «етнічна чистка» продемонструвала логістику того, як можна організувати великі рухи населення, виступаючи в ролі попередника для подальшого «остаточного рішення».

СС розробив план «єврейської резервації» на схід від Кракова, до якої планувалося вислати євреїв із Польщі та райху, зокрема Богемії. Ця «резервація» мала стати зоною смерті: євреї мали виконувати примусову роботу й проживати в таких суворих умовах, щоб у довгостроковій перспективі бути приреченими на смерть. Однак після декількох депортацій «Люблінську резервацію» так і не було реалізовано, і цю ідею облишили.

Після нападу Німеччини на Західну Європу в травні 1940-го німецькі дипломати та поліція обговорили іншу схему резервування. Острів Мадагаскар, на той час французька колонія, мав служити кінцевою точкою депортації після поразки Франції. Німецький флот, проте, так і не здобув перемогу над британським Королівським флотом, що було необхідною передумовою для відправки євреїв кораблями.

Німецькі плани щодо тотального «вирішення єврейського питання» зайшли в свого роду глухий кут восени 1940 року. В окупованій Західній Європі процес заборони, знешкодження й ізоляції євреїв почався лише поступово. Німці разом з урядом Віші, який вирішив управляти окупованою Францією на користь Німеччини, а також разом із ненімецькою адміністрацією в інших європейських регіонах, почали копіювати переслідування, що відбувались у Німеччині раніше, із низкою антиєврейських законів і заходів «аріїзації».

У той час німецька політика щодо євреїв в окупованій Польщі була набагато радикальнішою, ніж у Центральній і Західній Європі. Навесні 1940 року стало зрозуміло, що в найближчому майбутньому не буде загальної депортації, тому німці почали створювати гетто як тимчасове «вирішення». Перше нацистське гетто в Польщі заснували вже в кінці 1939 року в місті Пйотркув-Трибунальський. Але основні гетто планувалися в містах із найбільшими єврейськими громадами: Лодзі й Варшаві. Оскільки процес геттоїзації не координувався з центру, а більше залежав від місцевих чинників, у деяких

місцевостях гетто не створювались аж до 1942 року, а деякі гетто були неогороджені, що сприяло нелегальній торгівлі з місцевими неєвреями.

Життя в гетто було майже нестерпним, без належного житла, харчування чи медичних послуг. Узимку не вистачало опалювальних матеріалів. Страшне перенаселення призвело до поширення хвороб, передусім тифу. Особливо у Варшавському гетто, починаючи з осені 1940 року, тисячі з його понад 400 000 жителів помирали щомісяця. Багато проблем, пов'язаних з гетто в окупованій Польщі, радикалізували німецькі дискусії довкола «єврейського питання». Окупанти досягли консенсусу, що для того, аби позбавитися цього «питання» треба застосовувати значно радикальніші заходи.

Напад Німеччини на СРСР

Із нападом Німеччини на Радянський Союз принаймні частина радянського єврейства була приречена з самого початку. Німецьке керівництво планувало напад як війну заради знищення. Для того, аби завоювати найбільше території в найкоротші строки та забезпечити продуктами харчування решту окупованої Європи та власне саму Німеччину, німецька армія хотіла конфісковувати основну масу аграрної продукції (врожаю 1941 року) та змусити частину населення, ймовірно десятки мільйонів цивільних осіб, померти від голоду. Німецьке керівництво вирішило «обезголовити» радянську державу, що означало вбивство тої частини населення, яка вважалася найбільш небезпечною з погляду нацизму, – членів комуністичної партії й державних службовців, а передусім чоловіків-євреїв, яких вважали головними прихильниками більшовиків. Гітлер і люди з його найближчого оточення вважали, що це також призведе до розпаду радянської держави.

Під керівництвом Гітлера з березня 1941 року і далі поліція й керівництво Вермахту вели переговори щодо підготовки до цього винищення: Вермахту наказали знищити всіх політичних функціонерів Червоної армії в той час, як СС і поліція будуть посилати спеціальні підрозділи за бойовими арміями для виявлення та знищення «небезпечних» верств населення. Військове керівництво надало СС і поліції повну свободу в районах, де бої припинилися. У той самий час Вермахт із самого початку відмовив радянським

військовополоненим і цивільному населенню в захисті їхніх міжнародних прав. Жодний німецький солдат чи поліцейський не повинен був нести покарання за злочини проти них. Це був вирішальний крок.

Існує чимало суперечок про те, які конкретні накази отримали мобільні підрозділи СС і поліції, айнзацгрупи (*Einsatzgruppen* - оперативні групи) до нападу на Радянський Союз. Судячи з того, що реально відбувалося впродовж перших тижнів воєнної кампанії, на той час їм ще не наказали вбивати всіх євреїв, а, найімовірніше, лише представників певних груп (військовополонені, державні та партійні чиновники, «інтелігенція» й різні групи чоловіків призовного віку), а також застосовувати всі заходи, необхідні для «безпеки» тилу в нацистському розумінні.

З самого початку айнзацгрупи орієнтувалися на єврейську «інтелігенцію» таку, як: вчителі й адміністративні працівники - але частіше й на всіх євреїв військового віку, від 18 до 45 років. Масові вбивства почалися, ймовірно, 24 червня 1941 року в литовському містечку Гаргждай уже через два дні після німецького нападу.

Протягом наступних двох місяців цієї схеми більш-менш дотримувалися (виключні вбивства єврейських жінок і дітей відбувалися з середини липня до початку серпня 1941 року в Добеле, Сілене та Єлгаві у Латвії; у Плунге, Мажейкяй, Біржай, Лінкува й Акмяне в Литві, а також Хомську, Моталі й Телеханах у Білорусі).

Румунська кампанія винищення євреїв, яка почалася дуже рано в м. Яси, в самій Румунії, 2 липня 1941 року поширювалася, включаючи жінок і дітей, на Бессарабію. До середини 1941-го румунська армія й поліція вбили стільки ж євреїв, скільки й їхні німецькі союзники.

Від середини серпня одна айнзацгрупа за іншою також почала вбивати жінок і дітей. Одне з найжорстокіших масових убивств відбулося в Кам'янці-Подільському в Україні. Там німецька військова адміністрація скаржилася, що угорські сили вигнали тисячі євреїв з окупованого Угорщиною Закарпаття в місто. Після переговорів між військовою адміністрацією і СС було вирішено вбити їх. 26-28 серпня було розстріляно 23 600 євреїв із Закарпаття та самого Кам'янця. Це стало одним з найбільших злочинів Голокосту.

Починаючи з серпня 1941 року, *айнзацгрупи*, яким допомагали інші мобільні загони з вбивств (1-й кавалерійський полк СС) почали третій етап. Після вбивства дорослих єврейських чоловіків і поширення вбивств на жінок і дітей тепер цілі єврейські громади підлягали знищенню в щойно окупованих містах і містечках. До цього моменту це було лише винятковим явищем. Власне саме таке тотальне знищення й сталося в Києві 29-30 вересня 1941 року.

Ухвалення рішень щодо Голокосту

Війна проти Радянського Союзу відіграла вирішальну роль в обговоренні нацистськими елітами «остаточного вирішення єврейського питання». 31 липня 1941 року Райнгарду Гейдріху, начальнику центрального охоронного поліцейського апарату Німеччини, головному керівникові безпекою райху (*Reichssicherheitshauptamt*), Герман Герінг, який виступав як свого роду начальник військового кабінету (*Ministerrat für die Reichsverteidigung*), доручив підготувати «Загальне вирішення єврейського питання».

Серед істориків точаться запеклі дискусії щодо того, як саме тлумачити цей документ, але непрямі докази свідчать про те, що це поки ще не був наказ знищити всіх євреїв по всій Європі. Гейдріх взяв на себе всі обов'язки щодо «єврейського питання», що на той час означало координацію вбивств у Радянському Союзі та підготовку до депортації всіх інших європейських євреїв на ці території.

Однак наприкінці вересня - початку жовтня стало очевидним, що масові депортації в такому масштабі неможливі, доки війна в Радянському Союзі не проходила згідно з німецькими планами. Німецькі військові повністю заперечували будь-яку можливість здійснення депортації. У той же час різні німецькі регіональні чиновники надсилали запити до Берліна з проханням депортувати євреїв із їхніх районів. Німецькі гауляйтери нацистської партії хотіли депортувати євреїв, щоб звільнити житлові приміщення, наприклад, для жертв бомбардувань країн-союзників.

Очевидно, що наприкінці вересня або початку жовтня 1941 року в Берліні було ухвалено рішення відправити лише частину євреїв, особливо з райху, до західної частини окупованої радянської території та західної Польщі та вбити

частину євреїв у Польщі, принаймні тих, хто не був здатний виконувати примусові роботи й був приречений на голодування та смерть від хвороб.

Так у жовтні 1941 року нацистські лідери ухвалили найважливіші рішення, щоб знищити євреїв не тільки в Радянському Союзі, але й у Польщі та Сербії, а масові вбивства поширити з територій, що лежали на східному боці колишнього радянсько-німецького кордону, далі на західні регіони. Паралельний крок у цьому прискоренні Голокосту було зроблено, коли Гітлер вирішив депортувати євреїв із райху, Німеччини, Австрії й чеських земель.

Перших євреїв депортували до Лодзинського гетто 15 жовтня 1941 року, а через місяць транспорти попрямували на окуповані радянські території, починаючи з Мінська. Водночас євреїв з райху та Центральної Європи не збиралися негайно вбивати. Імовіріше, відповідно до нацистського раціоналізму та практичності для них спочатку мав бути створений певний простір шляхом вбивства радянських і польських євреїв. Хоча 6000 німецьких євреїв було вбито одразу після приїзду до Риги та Каунаса в листопаді 1941 року. Це радше були місцеві ініціативи, що не спиралися на накази з Берліна. Райнгард Гейдріх і Генріх Гімmlер, шефи поліції та СС відповідно, на початку грудня наказали їх припинити.

Друга фаза, грудень 1941 - червень 1942 рр.

Хоча історики не можуть погодитися щодо фактичної траєкторії ухвалення рішень, є ознаки того, що Гітлер дав наступний наказ у грудні 1941 року. 4-6 грудня німецька армія зазнала важкої поразки в битві під Москвою, а 11 грудня Гітлер прийшов на допомогу своєму союзнику Японії, оголосивши війну Сполученим Штатам. На думку Гітлера, європейські євреї були свого роду заручниками, яких він утримував проти Сполучених Штатів (що, на його переконання, знаходилися під владою «всесвітнього єврейства»), аби не допустити участь американців у війні. Тепер, після нападу Японії на США в Перл-Гарборі, ця «роль» європейського єврейства відпала. В очах Гітлера почалася справжня світова війна, а тому вся континентальна Європа мусить підтримувати Німеччину в її воєнних зусиллях. За нацистським антисемітським переконанням всі євреї розглядалися як потенційні партизани, а отже,

становили небезпеку для Німеччини. Тому політика масових убивств була поширена на всіх європейських євреїв. Про це було повідомлено нацистському керівництву, якому також заявили, що швидкість і розмах політики вбивств залежатиме від регіональних потреб.

Задля координації бюрократії щодо «остаточного рішення» Гейдріх, якому доручили роль головного виконавця, провів конференцію залучених партійних і державних установ та відомств. Сумнозвісна «Ванзейська конференція», названа на честь озера поблизу Берліна, де вона відбулася 20 січня 1942 року, не ухвалила рішення про масові знищення, а обговорювала загальноєвропейський шлях і практики, особливо обов'язки різних інституцій. Також обговорювалося питання так званих «змішаних» у райху, щоправда, без чіткого результату. Нацистська Німеччина мала на меті вбити одинадцять мільйонів євреїв, що підтверджує протокол наради.

Систематичне масове знищення євреїв в анексованій західній Польщі розпочалося 8 грудня 1941 року в таборі смерті Хелмно. Через три місяці в Белжеці з'явився перший табір смерті в Генеральній Губернії, де 15 й 17 березня 1942 року розпочалися масові вбивства євреїв зі Львова та Любліна відповідно. Через два місяці в Собіборі відкрився другий табір смерті. Перший транспорт із євреями прибув до Аушвіца в березні 1942 року, але їх не почали вбивати одразу після прибуття до червня 1942 року.

Місяці між груднем 1941 року та червнем 1942 року можна вважати другою фазою «Остаточного рішення» – масові убивства, що відбулися після різанини на схід від радянського кордону в 1941 році. У цей період у Берліні та на окупованих територіях було розроблено комплексну програму масових убивств. Євреїв із райху відправляли до Польщі, Балтії й Мінська (де їх розстрілювали тисячами), але до травня 1942 року їх ще не вбивали *систематично*.

Продовжувалася дискусія щодо євреїв як робочої сили. Після грудня 1941 року німецька економіка страждала від значного дефіциту робочої сили. Німецьких чоловіків відправляли на схід, аби поповнити важкі втрати на фронті. Таким способом полювання на неєврейських підневільних робітників посилювалося, але деякі євреї в той час також вважалися важливими для

німецьких воєнних зусиль в окупованій Європі. Гетто й табори продовжували існувати для експлуатації праці євреїв. У квітні 1942 р. Гімлер видав розпорядження про тимчасове виділення працездатних єврейських чоловіків у віці від 16 до 35 років для роботи. Це пояснює, чому більшість жертв таборів смерті в цей період складали діти, жінки та люди похилого віку.

У липні 1942 року розпочався основний етап Голокосту, спрямований тепер на повне знищення єврейських громад у Польщі в її кордонах станом на 1939 рік і депортацію євреїв із Західної, Північної та Південної Європи до таборів смерті на сході. 22 липня 1942 року німці почали депортацію з Варшавського гетто до новозбудованого табору смерті Треблінка. 17 липня почалися депортації із Західної Європи до Аушвіца. Тепер «Остаточне рішення» йшло повним ходом: відбувались одночасно масові розстріли та масове знищення в газових камерах.

=====

3**КИЇВ І БАБИН ЯР ДО ТА ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ****Євреї в Києві, 1900-1940****До Лютневої революції 1917 року**

Єврейським купцям першої й другої гільдій, особам із вищою освітою, студентам гімназій та університетів, солдатам у відставці та деяким ремісникам дозволили оселятися в Києві, починаючи з 1859-1861 років, у відносно ліберальні перші роки правління царя Олександра II. Проте місто залишилося поза смугою постійної осілості. Оскільки багатьом іншим євреям доступ до міста був закритий, у Києві місцева єврейська громада мала своєрідну структуру. На рубежі століть 13% євреїв були юристами, лікарями, письменниками, журналістами й іншими представниками так званої інтелігенції.

У самому Києві частка євреїв серед купців і промисловців була значно вищою, ніж частка євреїв серед усього населення міста.

Окрім приємного вигляду і м'якого клімату, чимало інших факторів приваблювали євреїв до Києва. Це було п'яте за величиною місто Російської імперії; важливий політичний, економічний і культурний центр, де не було скупченості населення та хронічного безробіття як у єврейських містечках (штетлах). У місті знаходилися гімназії, університет, політехнічний і комерційний інститути. Київ був великим торгово-промисловим центром. Наявність поруч смуги осілості дозволяла мати тісні зв'язки з її мешканцями. Євреї змогли залишити свій слід, наприклад, у будівництві першого в місті хмарочосу, створенні першого кінотеатру та фінансуванні будівництва Бессарабського критого ринку.

Водночас Київ для євреїв був свого роду *Егупець* (слово без жодного значення, що за звучанням нагадує «Єгипет»), як назвав його відомий єврейський письменник Шолом-Алейхем у сенсі місця невизначеності й небезпеки. Численні місцеві антисеміти агітували проти Києва як «єврейського

міста», а школи, лікарні та клініки приймали євреїв неохоче та в незначній кількості. Через значні труднощі з отриманням дозволу на легальне проживання тисячі нелегальних євреїв жили в умовах постійної незахищеності та потерпали від свавілля поліції. Єврейські жінки зіштовхнулись із додатковою проблемою через те, що їхнє правове становище залежало від статусу чоловіків, що перетворювало їх на легку здобич для вигнання в разі розірвання шлюбу, смерті чоловіка чи навіть його призову до армії.

У той час, як тисячі єврейських купців і торговців забезпечували необхідними товарами міське населення, для середнього класу й бідних євреїв вартість проживання була високою. У 1904 році 10 тис. із них, тобто один із п'яти міських євреїв, жили поза межею бідності в жахливих антисанітарних умовах у трьох районах: Плоский, Либідь та Поділ - а туберкульоз був основною причиною їхньої смертності.

Незважаючи на обмеження та висилки, єврейська громада міста стала однією з найбільших в Російській імперії наприкінці XIX - на початку XX століття (хоча чисельно вона відстає від Одеси, де у 1910 році мешкало близько 173 000 євреїв).

Таблиця 3.1. Євреї в Києві за переписами 1910-1939

Рік проведення перепису	Загальна чисельність населення	Євреї	Відсоток
1910	527 000	50 792	9,64
1919	544 368	114 524	21,04
1926	512 088	140 256	27,39
1939	846 724	224 236	26,48

Хоча київська єврейська громада була однією з найбагатших у Російській імперії, а єврейські благодійні організації надавали різноманітну фінансову допомогу та невеликі кредити на створення підприємств окремим єврейським ремісникам. Ці зусилля не змогли подолати єврейську бідність, адже

першопричиною був нелегальний статус багатьох євреїв та обмеження щодо їхньої освіти.

У Київській міській раді (думі) та громадських організаціях панували здебільшого купці. Ізраїль Бродський і двоє його синів, Лазар і Лев (Леон), очолювали єврейську громаду з середини 1860-х до жовтня 1917 року. Бродські брали участь майже у всіх єврейських благодійних організаціях та ініціативах у Києві. Київська єврейська лікарня, яка фінансувалася єврейською громадою, надавала безкоштовне лікування єврейським і неєврейським пацієнтам. Водночас єврейські лідери в Києві почали підтримувати еміграцію з Російської імперії раніше, ніж інші єврейські громади. Єврейське еміграційне товариство, штаб-квартира якого знаходилась у Києві, діяло в п'ятнадцяти губерніях смуги осілості й у Царстві Польському, допомагаючи з еміграцією до США та інших країн.

Унаслідок нового настрою, започаткованого Великими реформами 60-х років, розвивалося значне фінансове співробітництво, взаємна підтримка й культурний обмін між євреями та неєвреями. Наприклад, родина Бродських створила картель з іншими багатими виробниками цукру, зокрема українцями Терещенком і Харитоненком, росіянином Бобринським і поляком Ярошинським, перетворивши Київ на «цукрову столицю» імперської Росії.

До 1917 року Київ не славився настільки ж багатим на події єврейським культурним життям, як Санкт-Петербург чи Одеса. Однак там проводилися публічні лекції, художні виставки, театральні та музичні вистави, а також відбувалося святкування єврейських свят. У місті проживав Шолом-Алейхем, поет Ісхалел (аббревіатура від Ісхуда Лейб Левін) і художник Абрам Маневич.

Через те, що Київ знаходився поза межами смуги осілості, місцева влада довго не дозволяла діяльність традиційних єврейських релігійних шкіл чи синагог. Ситуація змінилася на краще лише в 1890-х роках, коли Лазар Бродський, завдяки своїм зв'язкам у Петербурзі, отримав дозвіл на будівництво синагоги в центрі Києва й відкриття єврейської ремісничої школи. Габріель-Яків Розенберг побудував синагогу, стверджуючи під час будівництва, що це приватний будинок. Влада поступилася та дозволила діяльність синагоги, що знаходилася в Плоскому районі. Пізніше було відкрито хоральну синагогу,

торгову синагогу та синагогу біля Єврейського базару. Проте інтерес євреїв до релігійного життя в Києві знижувався, як і в інших великих містах Російської імперії.

Жорстокі переслідування євреїв до 1917 року

Після вбивства царя Олександра II (1 березня 1881 року) 23 квітня 1881 року розпочалися антиєврейські насильницькі дії в Києві, і через бездіяльність місцевої влади вони стали масштабнішими, ніж погроми в будь-якій іншій частині імперії того року з погляду кількості бунтівників і збитків.

Київ став одним із центрів російського антисемітизму. Новий погром у жовтні 1905 року носив зовсім інший характер. Це був політичний акт на фоні царського жовтневого Маніфесту, що обіцяв забезпечення основних громадянських прав та обраний парламент. Погром було спровоковано ксенофобськими й антидемократичними чорносотенцями, рухом російських націоналістів, які двома роками раніше опублікували *«Протоколи сіонських мудреців»* – фальшиві протоколи з вигаданої таємної зустрічі, де євреї планували встановити світове панування (пізніше перекладена багатьма мовами ця збірка, окрім книги Гітлера *«Моя боротьба»*, стала найбільш розповсюдженим антисемітським трактатом, що передував Голокосту). Чорносотенці організовували «патріотичні демонстрації», які, як правило, починалися біля церков, і били та грабували євреїв, які зустрічалися на їхньому шляху. Більшість єврейських магазинів, будинків і квартир у Києві було розграбовано; 100 євреїв було вбито і 406 поранено.

У 1911 році чорносотенці за підтримки місцевої та вищої влади організували «справу Бейліса». Вони оскаржили Менделя Бейліса, прикажчика цегельного заводу, у смерті хлопчика-християнина Андрія Ющинського, звинувачуючи його в ритуальному вбивстві.

=====

Міф про єврейське вбивство з ритуальною метою

Згідно з міфом, що не має жодної фактологічної основи, (I) євреї викрадають і вбивають невинних християн, особливо юних хлопчиків, тому що (II) єврейський релігійний ритуал вимагає їхньої крові. Однак іудаїзм забороняє людські жертвоприношення в будь-якій формі. Звинувачення, яке століттями сприймалося як факт, у модерні часи набуває додаткового значення. Суть у тому, що якщо євреї скоюють такі жахливі вчинки з принципових міркувань, тому вочевидь вони як група є надто небезпечні, аби отримати рівні права та можливості.

Це звинувачення (разом з іншим міфом про осквернення гостії — евхаристичного хліба), сягає корінням далеко в історію. Перші згадки зустрічаються в XIII столітті, у часи Священної Римської імперії. З 1880-х років і до Першої світової війни згадується низка таких звинувачень, а в Німеччині, Австрії, Угорщині та Росії навіть було проведено шість відкритих судових процесів з цього приводу. Запізнілі відголоски докотились і до польського міста Кельце у 1946 році, коли таке ж звинувачення передувало погрому, спрямованому проти євреїв, котрі вціліли після війни та повернулися з Радянського Союзу.

=====

Бейліс нібито хотів використати кров хлопчика, щоб приготувати мацу на Пасху. Насправді ж хлопчика було вбито злочинцями після його погроз, що він донесе на них у поліцію.

Обвинувачення було ініційовано російською молодіжною шовіністичною організацією «Двоголовий орел», що діяла в Києві. Російський уряд направив спеціальних слідчих, які мали замінити місцевих фахівців у справі про вбивство з ритуальною метою. Присяжні виправдали Бейліса в жовтні 1913 року, але, на превелике задоволення Міністерства юстиції Росії та російських націоналістів, присяжні також постановили, що вбивство було ритуальним. Цар Микола II повністю підтримав ці висновки.

Революція, незалежність України, громадянська війна (1917–1920)

У 1917 році в Києві мешкало приблизно 87 000 євреїв, менше однієї п'ятої частини населення. Через два роки їхня кількість перевищила 114 000 чоловік; їх частка становила 21% (найбільшими етнічними групами були росіяни та українці – 43% і 24% відповідно). Великі надії київських євреїв на зміни після краху монархії не виправдалися. Період обіцяної автономії завершився різаниною, тортурами, розбоєм і знуцанням.

У Києві до поетів, письменників і літературознавців, які писали мовою їдиш, відомих сьогодні як «Київська група», належали Давид Бергельсон, Давид Гофштейн, Іцик Фефер, Ієхескель Добрушин і Дер Ністер (справжнє ім'я – Пінхус Каганович). Хоча на початку 1920-х років більшість емігрували через дуже складні умови життя, але згодом багато з них повернулися до міста або поїхали до інших радянських міст.

У 1918 році єврейська інтелігенція спільно з лідерами єврейських політичних партій Бунд, Поалей-Ціон, Фарейнікте та Фольксспартей заснувала в Києві єврейську світську культурно-просвітницьку організацію «Культур-Ліга». Вона стала джерелом багатьох новацій у єврейському культурному житті в Києві та за його межами. Громадянська війна, антиєврейські погроми та широкомасштабна анархія незабаром переважили над багатьма з цих позитивних ініціатив, наприклад, розпався новий Єврейський університет.

Влада в Києві змінювалася чотирнадцять разів під час революції та громадянської війни, яка з національної української перспективи була війною за незалежність. Багато з цих змін супроводжувалися бомбардуваннями, вуличними боями й антиєврейськими погромами.

Під час усіх погромів у Києві за ці роки було вбито близько 1 тис. євреїв з 114 тис. єврейського населення. Однак, попри все, як порівняти з іншими місцевостями, Київ був безпечним притулком. Таким чином, євреї втікали сюди з інших регіонів: близько 10 тисяч таких біженців опинилися у Подільському районі восени 1919 року.

Основні події, під час яких євреїв переслідували саме за їхню національність, були такими. Українська Центральна Рада залишила Київ в ніч з 25 на 26 січня 1918 р. після більшовицького повстання в районі «Арсеналу». До цього часу євреї зазнавали нападів, а тепер було знайдено вбитим Йону Гоголя,

голову Союзу євреїв-воїнів Київського військового округу. Єврейські політики вважали, що він був розстріляний українським комендантом міста Михайлом Ковенком, можливо, через те, що Гоголь зявив про збереження політичного нейтралітету.

Добровольча армія під командуванням генерала Антона Денікіна взяла Київ 31 серпня 1919 року. Попри очікування євреїв, війська Денікіна убивали євреїв, котрих випадково хапали прямо на вулицях, звинувачуючи їх у тому, що вони співчували більшовикам. У середині жовтня 1919 року Червона армія зайняла Київ на один-два дні. Тоді Денікінська армія повернулася й протягом кількох днів чинила погром, вбивши сотні євреїв і поранивши багатьох інших. Історики приходять до висновку, що операція була радше добре продуманим актом, який навряд чи завдав матеріальної шкоди.

=====

Погром, вчинений білогвардійцями в Києві 17-18 жовтня 1919 року

«Групи озброєних людей входили до квартир, часто залишаючи спостерігачів поза будівлею. Один із присутніх солдатів звинувачував євреїв у тому, що вони підтримували більшовиків, дезертирували з Добровольчої армії й обстрілювали добровольців з вікон. Як компенсація, грабіжники вимагали ювелірні вироби та гроші, погрожуючи зруйнувати будинок і розстріляти власників, якщо буде знайдено цінні речі. Якщо б пропонувано сума задовольнила цих борців з більшовизмом, вони брали й йшли. В іншому випадку вони вишикували всіх мешканців будинку під стінкою як для розстрілу. Вони могли приставляти дуло гвинтівки до голови дитини або використовувати інші засоби, аби отримати те, що хотіли.

У передмістях відбулося тотальне розкрадання. Місцеве населення часто приєднувалося до остаточного випорожнення єврейських будинків від усього, що тільки було всередині. Розстріли відбувались у віддалених місцях і часто не були пов'язані з грабунками; переважно жертвами стали нещасні перехожі. У деяких випадках люди змогли заплатити своїм майбутнім катом і тим самим врятувати свої життя». (Опис зроблений істориком Олегом Будницьким).

=====

7 травня 1920 року польсько-українські війська спільно взяли Київ. Вони володіли містом трохи більше місяця. Як і більшість українських і «білих» російських військ, польські солдати також схилилися до думки, що всі євреї були більшовиками або підтримували їх. Новим було те, що своїм об'єктом знущань вони обрали релігійних євреїв, яких вони визначали за їхнім зовнішнім виглядом і перебуванням у синагогах. Вони змушували євреїв чистити коней, стайні й туалети, а також робити інші важкі фізичні роботи. Євреїв принижували, били та грабували. Польські командири не тільки не засудили ці насильства та пограбування, але й не покарали злочинців.

Більшовики тероризували іншим способом. Вони накладали на місто велику контрибуцію, яку сплачували в основному євреї. Улітку 1919 року в ЧК в Києві було 300 цивільних працівників і до 500 озброєних людей. У садку біля будинку на вулиці Інститутській, 40 (губернське управління ЧК очолюване Петром Дегтяренком) вони з револьверів розстрілювали заарештованих або ж відпускали їх без очевидних на те причин. Були дні, коли розстрілювали понад п'ятдесят людей.

Євреї в Києві за радянських часів (1920–1940)

Київ був одним із найбільших радянських міських центрів, де понад чверть мешканців із середини 1920-х років до 1940 року були євреями. Місто пропонувало багато можливостей для працевлаштування та здобуття освіти, а також відрізнялося багатим культурним життям. Окрім того, у 1934 році Київ став столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Після того, як більшовики зміцнили свою владу в Києві в 1920 році, було встановлено контроль над усіма єврейськими установами та закрито деякі з них. Діяльність «Культур-Ліги» обмежили, а пізніше часто забороняли. Багато видатних її членів вирішили виїхати з країни. До 1930 року продовжувало працювати лише найбільше видавництво мовою ідиш у Радянському Союзі.

Особливо вороже більшовики ставилися до сіоністських організацій у Києві. У 1919 році вони заборонили іврит як «контрреволюційну» мову. У середині 1920-х років у радянській Україні залишилася лише одна легальна

єврейська партія – єврейська комуністична робітничка партія Поалей-Ціон, яка була ліквідована в 1928 році.

Ліквідацію єврейських установ та організацій було доручено так званим *Євсекціям* (Єврейські секції) в складі Комуністичної партії, що в 1921 році навіть «винесла» іудаїзму смертний вирок на громадському трибуналі. Віряни протестували проти закриття синагог в Україні, однак ці протести часом жорстоко придушували. У 1926 році синагогу Бродського в Києві перетворили на Центральний клуб єврейських ремісників. У 1928 році було закрито синагогу на Подолі. У середині 1930-х років закрили останню київську синагогу. З 1940 року всі колишні синагоги використовувалися для цілей, що були абсолютно не пов'язані з єврейським культурним життям. Срібні ритуальні предмети переплавили, а сувої Тори передали в архів, продали або використали для виготовлення барабанів.

Однак ініціатива йшла не з України. Місцеві комуністична партія й уряд були повністю підпорядковані Москві. Серед керівництва було кілька євреїв; найбільш лиховісним із них був Лазар Каганович – Генеральний секретар Комуністичної партії (більшовиків) України в 1925–1928 роках.

До початку 1930-х років радянські й українські лідери заохочували розвиток світських національних культур в Україні та в усьому Радянському Союзі. Київ став одним з основних центрів радянської культури ідиш. Тут працювали єврейські державні наукові установи: Єврейська історико-археографічна комісія (1919–1929), Інститут єврейської пролетарської культури (1929–1936) і Кабінет єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук України (відомий як Кабінет єврейської культури) (1936–1949). Багато керівників і працівників цих установ пізніше було ув'язнено, а деяких із них — розстріляно.

Формування нового Єврейського кабінету при Академії наук, пізніше перейменованого в Інститут єврейської пролетарської культури, означало початок кінця Єврейської історико-археографічної комісії, оскільки Академія згодом заявила, що немає жодної потреби в двох єврейських наукових організаціях.

Загалом єврейські пролетарські організації, засновані Євсекціями й радянською владою, зруйнували значно більше, ніж створили. І пізніше їх було також ліквідовано.

У той же час більшовики застосували до «нової інтелігенції» політику батога і пряника. Режиму були потрібні слухняні та вірні письменники для звеличування влади. Тому було створено сприятливі умови для життя нової радянської еліти та введено жорстку цензуру й політичні репресії для вільнодумців. Давид Гофштейн приєднався до єврейського відділення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників і заснував пролетарський журнал ідишем «Проліт». Деякі письменники такі, як поет Іцик Фефер, стали секретними інформаторами НКВС.

Радянські ідиські письменники, так само як й інші радянські письменники, продовжували писати свої позитивні твори й прославляти «мудрий» радянський уряд і комуністичну партію. Страх перед арештом утримував більшу частину радянської інтелігенції від будь-якої форми політичного протесту. Незначну меншість тих, хто наважився продемонструвати власне невдоволення радянською політикою, було вбито або ув'язнено чи відправлено до таборів на довгі роки. Жертвами стали навіть деякі лояльні єврейські письменники й літературні критики.

У 1920-1930-х роках у Києві було відкрито кілька єврейських театрів. Державний єврейський театр ім. Шолом-Алейхема переїхав із Харкова у 1934 році й об'єднався з Київським державним єврейським театром. Там ставили єврейські та міжнародні класичні вистави й п'єси радянських єврейських письменників виключно ідишем. Директор театру Борис Вершилов ледве уник арешту в 1937 році, виживши завдяки тому, що російський режисер Костянтин Станіславський зміг викликати його до Москви.

У 1920-х і першій половині 1930-х років у Києві функціонувало багато ідиських шкіл і декілька коледжів. У ті часи радянська влада закликала євреїв віддавати своїх дітей на навчання саме туди, вважаючи ці місця потужним засобом протидії іудаїзму та сіонізму. Однак ці школи не були популярними, тому їх було закрито в середині 1930-х років. На одному із з'їздів Комуністичної партії України у червні 1938 року перший секретар Микита Хрущов, озираючись

у минуле, звинувачував «ворогів» у тому, що вони «змушували євреїв силою навчатись у єврейських школах. Вони робили це, щоб збурити людей, а з іншого боку — створювати гнізда ворогів».

=====

Київ і Бабин Яр, 1941-1943 рр.

Евакуація та втеча

Євреї могли втекти з Києва кількома способами. Деяким із них наказали евакуюватися й не надали свободи в ухваленні рішення. Інші, і це була значно більша категорія, намагалися приєднатися до державної програми евакуації за власним бажанням. Однак, аби реалізувати особисте рішення щодо евакуації, їм доводилося долати численні бюрократичні перешкоди. Одним це вдавалося, іншим – ні.

У будь-якому разі перше, що могло спонукати їх до втечі, – це інформація. Жителі Києва відчули наслідки війни з Німеччиною від самого її початку. Місто почали бомбардувати 22 червня, у першу ніч війни. Бомбардування продовжувалось і в наступні дні. Починаючи з першого дня війни, тисячі молодих киян було викликано до армії. Розпочалася евакуація цивільних осіб і заводів, однак її розміри все ще були незначними і не спонукали євреїв наслідувати цей приклад.

Ще одним важливим чинником стала радянська політика висвітлення війни проти Німеччини та нацистські антиєврейські звірства. Незабаром у газетах і радіопередачах з'явилася інформація про німецьку дискримінацію та знущання над іноземними євреями, нацистський расовий антисемітизм і, нарешті, про погане поводження та вбивства радянських євреїв.

З початку липня настрої радянської української пропаганди помітно змінилися. Тепер головний акцент робився на зміцненні опору та створенні партизанських загонів. Але такі статті часто урівноважувалися численними повідомленнями про «звичайні події» в місті, у такий спосіб стверджуючи, що влада повністю контролює ситуацію.

Заходи радянської влади, спрямовані на обмеження вільного поширення інформації про війну та представлення таких фактів «чутками», виявилися руйнівними. Водночас офіційні радянські звіти про фактичний стан справ на фронті, а саме про близькість Вермахту до Києва, зовсім не відповідали дійсності.

Кияни могли певною мірою усвідомити погіршення стану справ Червоної армії та наближення німецької армії, адже бомбардування міста німцями посилювалися. А втім, деякі мешканці Києва не сприймали це як чіткий знак неминучого вторгнення німців. Однак упродовж цього періоду радянські ЗМІ надавали трохи більше інформації щодо німецьких звірств проти євреїв на окупованих територіях Європи та Радянського Союзу.

Ситуація на фронті спричинила появу інших джерел інформації для київських євреїв. На вулицях міста з'явилися численні поранені червоноармійці, а також біженці, багато з яких були євреями, яким пощастило втекти із західних регіонів. Останні намагалися організувати для себе подальшу евакуацію на схід, а тим часом вступили в контакт із місцевими євреями. Саме їх поява в Києві справила глибоке враження. Обидві групи, зокрема біженці, іноді розказували про власний досвід, який слугував важливим альтернативним джерелом інформації.

Як київські євреї реагували на ці повідомлення? Місто мало зручне розташування для тих, хто прагнув бути в курсі подій у часи війни, оскільки знаходилося на перехресті єврейської та неєврейської міграції. Деякі євреї втекли з Києва задовго до його окупації німцями внаслідок зустрічі з євреями чи неєвреями, які закликали їх негайно покинути місто. Інші київські євреї згадували про спалах антисемітизму в Києві в перші тижні після початку радянсько-німецьких бойових дій, що змусило їх замислитись або прискорити власну евакуацію.

Водночас позитивні спогади про німецьку окупацію в 1918 році, поєднані з іншими факторами такими, як відсутність довіри до радянських звітів, загалом призвели до того, що деякі київські євреї утрималися від евакуації в 1941 році. Деякі родини розділилися. Молодше покоління було особливо прорадянським і часто виявляло бажання приєднатися до радянських військових дій. Старше покоління, навпаки, залишалося більш несприйнятливим до радянської пропаганди, однак коли йшлося про важливе рішення про евакуацію, це невірство виявилось фатальною помилкою.

Деякі київські євреї прагнули втекти з міста, проте не могли цього зробити через своїх начальників (перспективи евакуації залежали від місця

роботи та особистих зв'язків), сімейні обставини (наприклад, хвороба або призов на військову службу членів родини), воєнну ситуацію в районі міста, що швидко змінювалася, і неоднозначність радянської політики щодо евакуації. Іноді усвідомлення приходило надто пізно, оскільки найкраща ситуація з евакуацією була лише до початку серпня 1941 року. Нарешті, багато людей вважали, що завдяки важливій ролі Києва для Радянського Союзу Червона армія зможе успішно захистити його від Вермахту.

Окупація Києва німецькими військами, СС і поліцією

Близько полудня 19 вересня 1941 року в Київ увійшли підрозділи 71-ї й 75-ї піхотних дивізій та 99-а легка піхотна дивізія, що належала 29-му армійському корпусу.

У цей час у місті залишалось ще близько 400 тис. жителів. У середині 1941 року з 930 тис. жителів близько 200 тис. були призвані до Червоної армії та 325 тис. були евакуйовані.

Спільно з підрозділами першого ешелону Вермахту до міста прибули вісім машин з передовим загonom зондеркоманди 4а, айнзацгрупи С - 53 есесівці під керівництвом оберштурмфюрерів СС Августа Хефнера й Адольфа Янсена, а також частина штабу айнзацгрупи С. Основний склад зондеркоманди під проводом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля прибув до міста 25 вересня разом із основним складом *айнзацгрупи С*. Наступного дня з дозволу 6-ї армії зондеркоманда 4а почала діяти.

Заразом до Києва прибув поліцейський полк «Південь» у складі 45-го резервного поліцейського батальйону (командир - майор поліції та штурмбанфюрер СС Мартін Бессер) і 303-го поліцейського батальйону (командир - майор поліції та штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал), а також частина штабу вищого керівника СС і поліції «Росія-Південь» обергрупенфюрера СС Фрідріха Еккельна.

Так наприкінці вересня 1941 року, окрім німецьких військових, у Києві були понад 1500 німецьких есесівців і поліцейських.

Українська допоміжна поліція

Мельниківці – члени Організації українських націоналістів (ОУН), які після розколу організації в 1940 році залишалися вірними полковнику Андрію Мельнику. Саме вони 19 вересня 1941 року прибули до столиці Української РСР, зробивши важливий внесок у формування там допоміжної поліції. 21 вересня 1941 року до української столиці прибув передовий загін у складі активіста ОУН(м) Петра Онуфрика (Богдана Коника) та «загону з 18 козаків», які були поліцейськими із Житомира. Через два дні прибула «козацька сотня» під командуванням ще одного мельниківця Івана Кедюлича (який пізніше відіграв важливу роль в Українській повстанській армії). 29 вересня почав працювати Штаб міської поліції під командуванням Анатолія Конкеля, псевдонім «Орлик».

Пізніше було створено поліцейські служби для кожного міського району, унаслідок чого восени до складу київської поліції входив Київський батальйон, Буковинський курінь і так званий «батальйон для районів». Одним із перших офіційних наказів поліції (виданий за вказівкою німців) була погроза фізичної розправи над керівниками будинків, якщо ті не повідомлятимуть про мешканців-євреїв, офіцерів НКВС чи членів комуністичної партії.

Через деякий час на базі цих підрозділів було сформовано міську поліцію, у якій служили багато мельниківців таких, як: Петро Захвалинський, Анатолій Кабайда, Іван Кедюлич і Петро Оксентіїв. Ці активісти організували зустрічі між провідними активістами ОУН(м), що прибули до Києва, і поліцейськими, які їх підтримували. Наприклад, у грудні 1941 року Оксентіїв організував зустріч полковника Миколи Капустянського з начальником поліції Арсеном Мельничуком.

Серед перекладачів зондеркоманди 4а, яка проводила розстріли євреїв, були також члени ОУН(М). Наприклад, серед тих, хто стояв уздовж дороги, якою вели євреїв до Бабиного Яру, був також сорокарічний мельниківець Степан Федак, відомий тим, що в 1921 році стріляв у маршала Юзефа Пілсудського у Львові.

Достеменно не відомо, чи був увесь Буковинський батальйон у Києві на початку масових розстрілів у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 року. Прибуло

принаймні дві складової частини: одна у вересні 1941 року відразу після німців, інша – у листопаді 1941 року. Але, ймовірно, частина цього підрозділу була на той час у столиці України й знаходилася на місці розстрілу.

Єврей Віктор Стаднік, котрий пережив Голокост, бачив у післяполудені години 29 вересня на вулиці Ярославів Вал «... поблизу сьогоdnішнього театального інституту ім. Карпенка-Карого (будинок 40), військову частину, солдати якої спілкувались українською мовою. Над головним входом до будівлі за кути був прибитий величезний жовто-блакитний прапор, а над ним заввишки майже до карнизу, тризуб. [...] Пізніше, знаходячись на вулиці Артема, дещо нижче перехрестя з вулицею Тургенівською, я бачив як вниз вулицею Артема йшов підрозділ цих українських солдатів, колоною по три в ряд, з гвинтівками, у напрямку до Бабиного Яру». Раніше на своєму шляху до Києва Буковинський курінь брав участь в антиєврейських акціях.

=====

Буковинський курінь до подій у Києві

5 липня 1941 року близько двадцяти добровольців на чолі з Войновським, озброївшись гвинтівками, пістолетами, ножами, вилами й різними сільськогосподарськими інструментами, виявили та розстріляли близько 120 євреїв у буковинському селі Мілієве. Члени Буковинського куреня також зробили свій внесок у німецьку «акцію» розстрілу 12 тис. євреїв у Бердичеві 15 вересня 1941 року, яку проводили 45-й поліцейський батальйон і штаб вищого керівника СС і поліції, групенфюрера Фрідріха Еккельна.

=====

Підготовка до масових убивств київських євреїв

Одразу після окупації міста окупаційна влада почала переслідувати єврейське населення, яке залишилося в Києві. Тоді було проведено перші антиєврейські заходи не командами айнзацгрупи С, а Вермахтом. У Києві в перші дні окупації було розміщено 29-й армійський корпус (командир корпусу – генерал Ганс фон Обстфельдер), який складався з п'яти дивізій: 71-ї, 75-ї, 95-ї піхотних дивізій, 99-ї легкої піхотної дивізії та 299-ї піхотної дивізії. Кожна дивізія розміщувалася в певному районі міста.

19 вересня 75-а піхотна дивізія розпорядилася залучати євреїв до операцій із розчищення й розмінування. 21 вересня 95-а піхотна дивізія оприлюднила розпорядження про «контроль за чоловічим населенням Києва», згідно з яким рано-вранці 22 вересня було необхідно провести раптовий арешт чоловічого населення призовного віку й розмістити затриманих у «слідчому таборі», де їх надалі перевіряли офіцери Абвер за участі надійних українців. Вони повинні були направити виявлених «солдатів у цивільному одязі, партизанів або відпущених злочинців, а потім і євреїв» до Дулагу 201, на території, що контролювалася 95-ю піхотною дивізією. Того ж дня 75-а піхотна дивізія видала наказ «очистити місто Київ» і передати до СД комісарів і «відпущених злочинців». Однак виконання наказів було відкладено через брак сил, особливо надійних українців, яких необхідно було спочатку обрати й також перевірити.

22 вересня з посиланням на розпорядження 6-ї армії від 19 вересня 1941 року «Про арешт чоловіків призовного віку» командувач корпусу наказав також заарештовувати єврейських чоловіків разом із червоноармійцями, що переховувалися. 23 вересня фон Обстфельдер провів зустріч із шістьма підлеглими командувачами дивізій і знову наказав, щоб патрулі насамперед заарештовували єврейських чоловіків і відправляли їх та інших в'язнів на роботи.

=====

Перші арешти на вулицях і в домівках

Свідчення Гені Баташової, якій тоді було сімнадцять років, показують, що тривожність серед євреїв зростала. Її сім'я, усвідомлюючи можливість арешту на вулиці євреїв і комуністів, боялася вийти по воду. Вони вже знали про арешт у будинку сусідської родини євреїв, коли знову на подвір'ї з'явилися німці – четверо або п'ятеро чоловіків.

«Ці німці прийшли до нас. Ви розумієте, у нас у дворі люди до нас добре ставилися. Але хтось знайшовся. Хтось їх відправив до нашого будинку. І коли вони прийшли, почали дзвонити, стукати, з гуркотом, з шумом. Мама - а у нас було горище - мама почала просити нас, дітей, аби ми побігли на горище. Ми цього не зробили. Ну, довелось мамі бігти відчиняти двері, а ми залишились у квартирі, ми на горище не пішли.

І з гуркотом до квартири зайшли німці. Почали кричати «Юден! Юден!» Оце ось, і почали... ну, ви розумієте, єврейська мова трохи схожа, отже, щось-таки вловлювали. І почали ставити нам усякі запитання... Як раптом нам вони ставлять таке питання, чи є у нас власні заводи, чи є у нас власні машини.

І ви знаєте: ми стояли, як пташенята, коло мами. Одні питали, інші - ... усі наші речі буквально літали. Уся квартира літала, вони переривали абсолютно все! Що вони там шукали, я дотепер не знаю. Ось. І вони пішли...

Так ми, попри таку ситуацію, розуміли, чим це може закінчитися. Ми з сестрою усміхнулись і сказали, що не маємо. І я пішла до іншої кімнати, витягнула батьків чемодан з батьковими інструментами і почала їм показувати і пояснювати, що батько столяр. Ну. Це їх переконало. Вони частково побігли на горище. Ми потім, після цього пішли на горище, там усе також перерите.

І коли... але, я вам скажу, сталося знову диво: вони нас не взяли. Вони пішли без нас. Чому я не можу зрозуміти. Але коли вони пішли, у нас в квартирі був такий безлад.

Мама стояла розгубленою посеред кімнати, а потім вона впала на диван. Вона так ридала, її плечі буквально стрясались і здригались. Це був очевидно вже вибух і... і вона тільки голосила: «Що я накоїла! Згубила я вас, не відвезла я вас». Ми її заспокоювали, казали, що... якісь слова ми знаходили. Ми її насилу заспокоїли».

=====

24 вересня почалися вибухи, а за ними й пожежі від дії радянських мін, що спеціально були встановлені саперами Червоної армії та НКВС. У результаті загинула велика кількість німецьких солдатів та офіцерів. Наприклад, пожежа відбулась у штабі польового командира. Було також частково зруйновано будівлі зондеркоманди 4а та штаб-квартири айнзацгрупи С. У той же день комендант міста, генерал-майор Курт Ебергард або фон Обстфельдер під час зустрічі з оберштурмфюрером СС Хефнером та оберштурмфюрером СС Янсенем вимагав, щоб СД на знак відплати розстріляли всіх євреїв у місті.

Дуже ймовірно, що наказ здійснити масові вбивства в Києві під приводом дій у відповідь на вибухи було схвалено тогочасним командувачем 6-ї армії генералом-фельдмаршалом Вальтером фон Райхенау, з яким фон Обстфельдер зустрівся 25 вересня. Під час цієї зустрічі він, безумовно, повідомив фон

Райхенау про вибухи та пожежі, а також про те, хто, на його думку, брав у цьому участь. Того ж дня 95-а дивізія наказала своєму протитанковому батальйону запобігти всім спробам євреїв покинути місто.

26 вересня, після прибуття до міста головних сил поліції та СД (Сіпо/СД), комендант міста Ебергард зустрівся з вищим керівником СС і поліції «Росія-Південь» Еккельном, командиром айнзацгрупи С бригадефюрером СС доктором Отто Рашем і командиром зондеркоманди 4а Блобелем. Вони обговорили деталі майбутнього «акту помсти». Його мала провести зондеркоманда 4а. На прохання Блобеля Еккельн виділив два поліцейських батальйони, 45-й і 303-й, також 1-й взвод 3-ї роти дев'ятого резервного поліцейського батальйону (3-й взвод цієї роти вже було передано зондеркоманді 4а), щоб допомогти із затриманням жертв, їх супроводом на місце розстрілу, а також забезпеченням внутрішнього та зовнішнього оточення.

27 вересня фон Обстфельдер провів зустріч у вузькому колі з Ебергардом, командувачем 113-ї піхотної дивізії Фрідріхом Циквольфом (тодішнім начальником київського гарнізону) та майорами Генерального штабу Вінтером і Гербертом Гебауерами.

Того ж дня (можливо, після зустрічі з фон Обстфельдером) відбулася більш масштабна зустріч з офіцерами Абвера 29-го корпусу, підпорядкованими підрозділами та штабом міського командира, представниками Сіпо/СД, поліції, таємної польової поліції, Міністерства окупованих територій і райхскомісаром України. За свідченнями колишнього начальника розвідувального відділу 29-го армійського корпусу Герхарда Ширмера, який проводив нараду, хоч учасники й згадували про «евакуацію» євреїв, кожному було зрозуміло, що фактично йшлося про їхнє убивство.

Вермахт також був відповідальним за виділення боєприпасів для масових розстрілів. Підрозділ «Південь» (*Außenstelle Süd*) Генерал-квартирмейстерства повідомив 27 вересня про виділення 100 тис. патронів для вищого керівника СС і поліції.

Перші розстріли євреїв, 27–28 вересня

Євреїв, заарештованих патрулями Вермахту за наказом 29-го армійського корпусу від 22 вересня, а також євреїв, заарештованих зондеркомандою 4а, розстріляли вже 27 вересня, про що свідчить доповідь розвідувального відділу (Відділ 1с) 113-ї піхотної дивізії «у Києві розпочато єврейську акцію, що проводилася Поліцейським полком «Південь». Жертвами стали не тільки цивільні жителі, а й єврейські військовополонені. Останніх забирали з таборів військовополонених (Дулаг 201) на Керосинній вулиці (нині вул. Н. Шолуденка), і впродовж шести днів, із 28 вересня по 3 жовтня 1941 року, розстрілювали в Бабиному Яру.

Масові вбивства, 29–30 вересня 1941 року

27 вересня 1941 року друкарня 6-ї Армії «Остфронт» випустила 2 тис. примірників оголошень для Києва з наказом євреям Києва та його околиць з'явитися в понеділок, 29 вересня 1941 року, о 8 годині «на розі вулиці Мельникова та Доктерівської (біля кладовищ)». Євреям також наказали взяти з собою документи, гроші, цінні речі, теплий одяг, постільну білизну й т. д.

28 вересня, як повідомлялося в звіті СД, члени «української міліції», інакше кажучи допоміжної поліції, розклеїли містом оголошення трьома мовами (російською, українською та німецькою). У той же час поширилася чутка про те, що євреїв збирали для переселення. Оголошення викликало велике занепокоєння. Наприклад, Фріда й Хайся Лев з будинку номер 40 на Тургенівській вулиці побігли до сусідів з криками «Вони нас уб'ють!» (обидві маленькі дівчинки були вбиті у Бабиному Яру).

29 вересня о 4 годині ранку поліцейські батальйони почали оточувати вулиці, якими мали йти їхні жертви, а також саме місце вбивства. Близько 6 години ранку члени зондеркоманди 4а зібралися на зустріч для розподілу завдань: реєстрація жертв, внутрішнє оточення та призначення «стрільців». Київські євреї почали збиратися біля єврейського цвинтаря на північно-західній околиці міста.

Тих, хто добровільно не залишив свої квартири, примусово виводили німецькі поліцейські 45-го батальйону, які іноді вбивали євреїв прямо на місці. Їм активно допомагали деякі жителі міста, які затримували євреїв і збирали їх в одному місці, а потім передавали німецькій поліції. У день масового розстрілу ці люди навіть приводили євреїв до Бабиного Яру.

СД очікував, що буде від 5 до 6 тисяч євреїв, яких зондеркоманда 4а розстріляє за один день самостійно, без залучення «сторонніх». Однак «переселення» охопило не кілька тисяч, а десятки тисяч людей, тому на прохання Блобеля Єккельн уранці видав наказ виділити в його розпорядження розстрільну команду з 45-го резервного поліцейського батальйону.

Німці направляли євреїв, які прибували на єврейське кладовище, ліворуч до східної огорожі сусіднього військового кладовища, де відбирали в них теплий одяг, ювелірні прикраси й документи. Перекладач казав прибулим євреям, що їхній багаж буде доставлено залізницею. У цей момент багато жертв усвідомлювали, що на них чекає. Дорослі кричали або впадали в мовчазний ступор, деякі починали думати про втечу, але перед ними повстала жахлива дилема, оскільки це означало кинути своїх родичів.

=====

Позбавлення індивідуальності, гідності й майна

Рувим Штейн, у той час підліток:

«Тут відкрилася жахлива картина, і ми одразу зрозуміли, що це буде для нас погано, тільки-но туди доберемося. ... В одному місці [німці] забирали документи, і, що цікаво, вони миттєво кидали документи, які вони конфісковували у багаття. Паспорти, фотографії й документи, які мали люди. Вони вже знеособлювали людей, ви розумієте.

Нас привезли в інше місце. Там вони конфіскували речі, валізи. Там уже була така гора цих валіз – величезна, ви розумієте! Як ніби половина світу принесла ці речі туди; як гора.

У третій зоні, цінності, що люди мали на собі: обручки, сережки, браслети, ланцюжки. Ну, все, що цінували люди найбільше. Їх там забирали, і все це складалося до скринь.

У четвертій зоні вилучали верхній одяг: пальта, куртки, вовняні речі; ну, все що тільки носили люди. Людей лишали в одній їхній нижній білизні, у нижній білизні, такому світлому одязі, ну, ви розумієте.

І тоді вони почали сортувати людей. Жінок і дітей, включаючи новонароджених, помістили до транспортного засобу із закритим кузовом, двері теж були щільно зачинені. Що це було, чи були це душогубки, чи були вони просто із закритими дверима, так що нічого не видно? Ось чому великий жах, почався плач; люди кликали на допомогу, матері рвали на собі волосся. Тепер кожен зрозумів: коли у вас все забирають і нічого не залишають, тоді лишилося лише вас кудись відвести та знищити.

Були сформовані колони з підлітків і дорослих чоловіків. Їх погнали під конвоєм дорогою до Бабиного Яру».

=====

Потім німецькі поліцейські супроводжували євреїв праворуч, уздовж південної огорожі військового кладовища, після чого вони знову повертали праворуч, проходили через гай і два коридори німців, що лякали їх собаками та били палицями.

Євреї виходили на відкритий простір поруч із південно-східним виступом Бабиного Яру. Тут поліцейські примушували євреїв зняти взуття і верхній одяг або ж і повністю роздягнутися. Тих, хто робив це надто повільно, били. Це робилося також через перекладачів, серед яких були етнічні німці (Volksdeutsche).

=====

Останні моменти

Геня Баташова:

«На цій вулиці ми вже почули постріли. Ми почули постріли і все зрозуміли. Ми вже все зрозуміли. І між цими деревами стояли німці. Тут стояли німці (тобто були [допоміжні] поліцаї та німці, і ... у Бабиного Яру там були німці, але він також був наповнений поліцаями. Заповнений. Вони ... вони поводитися жакливо, просто страшно). Але тут були німці. І вони стояли з собаками, з автоматами й палицями. На цьому місці вони не стояли на параді. Вони нас гнали як худобу. Я завжди користуюся цим словом, тому що інше не підходить. Вони загнали нас, тих, хто ходив буквально - [*жест побиття правою рукою*] палицями. І якщо люди зупинилися, вони стравлювали собак [на них] [...].

Мама плакала й плакала. Вона плакала так сильно, що я скам'яніла. Я пам'ятаю, мама і Ліза плакали, але я та Гріша – ні. Я просто скам'яніла. І якщо вам скажу, що тоді думала: я зрозуміла, що йду до моєї смерті. І подумала: «Мої зуби ніколи більше не болітимуть». У мене часто боліли зуби. Це було єдиним способом отримати якесь полегшення. Плачучи, мама якось пробувала весь час ... Я пам'ятаю її руки, весь час, коли вона намагалася [жест обіймів] ... щоб прикрити нас собою. Весь час. Ми [жест штовхання] її від цього, але вона постійно ... Вона так багато плакала на цьому шляху. І тоді ця дорога була недовгою. На цій дорозі люди вже рвали своє волосся. І був такий крик!»

=====

На краю ділянки були пагорби, а між ними вузькі проходи, через які євреїв заганяли до центру Яру. Там декілька розстрільних команд СС, зондеркоманди 4а та 45-го поліцейського батальйону, розподілені вздовж південної частини Яру, убивали євреїв пострілами в потилицю. Жертв примушували спочатку лягти на землю або на трупи вже убитих або стати на коліна, зігнувшись і нахилити голову. Кожен німець мав конкретне завдання, наприклад, заряджати зброю. Стрільцям давали алкогольні напої.

Частина євреїв рушила на залізничну станцію Лук'янівка, розташовану за Лук'янівським кладовищем, імовірно, гадаючи, що там уже був поїзд, який відвезе їх на нове місце проживання. Проте на станції їх зустрічали поліцейські й есесівці, які змушували залишати свій багаж і відводили їх до Бабиного Яру.

У розстрілі також брали участь члени загону Ваффен СС (яким командував оберштурмфюрер СС Бернхард Графхорст), що був приданий айнзацгрупі С. Щодо 303-го поліцейського батальйону, то його членів використовували переважно для зовнішнього оточення місця вбивства, а також для охорони багажу євреїв і пошуку зброї та документів у закритих квартирах. Блобель сам прагнув досягти того, аби євреї до останнього нічого не запідозрювали.

До розстрільних загонів, що працювали в різних частинах Яру, входило декілька стрільців, озброєних кулеметами або пістолетами, два чоловіки, які заряджали їх, і кілька інших, які вели жертв від краю Яру до конкретного місця вбивства. Офіцери зондеркоманди контролювали діяльність загонів. Так оберштурмфюрер СС Хефнер два дні стежив за діяльністю загонів стрільців

військ СС. Наприкінці другого дня за розпорядженням бригадефюрера СС Раша Хефнер спустився в Яр і вбивав тих людей, які вижили.

Діна Пронічева (тоді їй виповнилося 30 років) була однією з жертв першого дня. Вона прикинулася мертвою й пізніше зуміла вибратися (після війни вона декілька разів описувала ці події, а під час трибуналу в Києві її свідчення зафіксували на кіноплівці).

Увечері першого дня масових убивств деяких євреїв, які прибули до місця збору, не встигли розстріляти через настання темряви й замкнули в гаражах. Коли розстріл закінчився, цінні предмети зондеркоманда 4а віднесла до школи №38 (зараз школа №106) на вулиці Некрасова. Цінний одяг такий, як хутрянні вироби, було доставлено до швейної майстерні. Вермахт виготовляв з нього різні речі. Велику кількість знайдених цінних предметів було відкладено. Золото, ювелірні прикраси, годинники й інші цінні речі зібрали в мішки. Очевидно, усі ці цінності було відправлено до Головного управління імперської безпеки в Берліні.

Упродовж першого дня масової розправи було вбито 22 тис. чоловік, а впродовж другого – близько 12 тис. Згідно з наявними даними німецькі загони розстріляли 33 771 єврея. Ввечері 30 вересня солдати 113-го саперного батальйону підірвали краї Яру, щоб приховати тіла, а потім, як показує низка німецьких фотографій, близько сотні радянських військовополонених вирівнювали поверхню місця поховання.

Єккельн організував «товариську вечірку» для вбивць, аби вони могли розслабитися. У своїй промові на цій «вечірці» він намагався виправдати вбивства. 2 жовтня 1941 року для інспекції до Києва вилетів Генріх Гімлер, якому Єккельн доповів про результати масового вбивства. Залишені євреями квартири, які вже привернули увагу представників Вермахту під час попередніх нарад із зондеркомандою 4а, були передані міській адміністрації.

Сприйняття ситуації з боку жертв

Коли з'явилися оголошення, більшість євреїв відчували безпосередню загрозу своєму життю. Зрештою, було сказано, що в разі *неявки* їх розстріляють. У місті було широко відомо, що євреї, яких заарештували раніше, не повернулися, і з'явилися новини про попередні масові вбивства євреїв у західних регіонах. Характерною ознакою того періоду, як згадує Геня Баташова, було співіснування страху й надії (ця тема досліджувалася досить поверхнево, але її можна висвітлити за допомогою різних свідчень очевидців). Страх з'явився після того, як німці вдерлися до її дому й осипали прокльонами її, її матір і маленького брата лише через те, що вони були євреями. Її мама картала себе за те, що не доклала більших зусиль, аби виїхати. І все-таки 29 вересня вони вийшли за наказом, хоча сусід закликав їх залишитися до того, як він дізнається, що до чого. Баташова пояснювала свою слухняність на перших етапах шляху, коли втеча ще була можливою, *не* посилаючись на погрозу в оголошенні.

Баташова наголосила на кількох інших моментах.

1. Практично всі дорослі чоловіки-євреї покинули місто, евакуювавшись або в ролі солдат.
2. Здавалося, що безпека була в чисельності, адже вбити всіх членів цього величезного натовпу було, на їхню думку, неможливо.
3. Була надія на те, що їх дійсно евакуюють, тому що поблизу була вантажна залізнична станція, і деякі люди, які йшли у зворотному напрямку, закликали всіх продовжувати йти, тому що один поїзд уже поїхав.
4. Німці, які проїжджали повз натовп на машинах, усміхалися та сміялися.
5. Звук стрільби, очевидно, не долинав на велику відстань.

Київська міська адміністрація та євреї, 1941-1943

Під час масового розстрілу в Бабиному Яру й одразу ж після нього нову допоміжну Київську міську адміністрацію (управу) очолив історик Олександр Оглоблін. У наказі, опублікованому в єдиній міській газеті «*Українське Слово*», яку редагували активісти ОУН-м, мер Оглоблін наказав усім власникам,

орендодавцям і керівникам будинків зібрати та скласти списки меблів, одягу, продуктів харчування й інших речей євреїв і тих, які «залишили» Київ. Він додав, що приховування таких речей буде каратися. Саме ця газета через кілька днів після масових розстрілів назвала євреїв «найбільшим ворогом», який не заслуговує на милосердя.

Мельниківці такі, як Ярослав Гайвас, зустрічалися з Володимиром Багазієм, наступним після Оглоблина головою київської адміністрації, призначеним на цю посаду в жовтні 1941 року, «щодня й навіть приходили до його квартири на обід і вечерю». Багазій публічно заявив про свою відданість Мельнику, якого, за його словами, підтримували всі українці. Багазій, якого німці в лютому 1942 року арештували та розстріляли, й інші «мельниківці» були причетні до розкрадання майна загиблих київських євреїв.

Деякі ненімецькі посадовці були антисемітами з переконання. Немає інформації про те, що у вересні-жовтні 1941 року робив Леонтій Форостівський, котрий після Багазія став третім призначеним німцями мером Києва. У травні 1943 року він писав, що, бачачи дітей, які загинули внаслідок радянського бомбардування міста, «ми пізнаємо морду юдейства, яке так люто ненавидить нас, українців». У вересні 1943 року з нагоди другої річниці «звільнення Києва від жидобольшевиків» він подякував німцям за «справжнє, людське, вільне життя». У своїй листівці він зазначив, що війну розв'язали капіталісти (у Великій Британії та США) і «червона Москва» «в інтересах світового жидівства».

Сприйняття ситуації з боку киян-неєвреїв

Небагато киян, здається, розглядали можливість масового вбивства, і багато неєвреїв, імовірно, вважали, що євреїв будуть депортувати. Мало хто з них не був свідком або, принаймні, не бачив мигцем процесію 29 вересня. Ті, хто написав про це, відзначають, яке жахливе було відчуття, оскільки більшість євреїв рухалися в самозаглибленому стані, мовчки й з виразом глибокого страху.

=====

Шоковані спостерігачі процесії до Бабиного Яру

Український інженер Федір Пігідо 29 вересня побачив «багато тисяч людей, переважно старих, — але не бракувало й людей середнього віку, — рухалось у напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки було там цих дітей! Все це рухалося, обтяжене вузлами, кufрами й дітьми. Подекуди старих і хворих, що не мали сили самі рухатися, везли, мабуть, сини чи дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречених. Було це тяжке видовище».

Російська вчителька середніх років Л. Нартова написала у своєму щоденнику: «Люди рухаються безкінечним потоком, переповнюють усю вулицю й тротуари. Ідуть жінки, чоловіки, молоді дівчата, діти, старі люди та цілі родини. Багато людей везуть свої речі на тачках, але більшість несе їх на спині. Вони йдуть тихо, мовчки. Як жахливо. Це тривало дуже довго, весь день, і тільки ввечері натовп став меншим».

=====

Зрозуміло, що не всі свідки процесії сумували. Деякі місцеві жителі насміхалися над євреями, які залишали свої будинки. Лікар Федір Богатирчук згадував, що «багато моїх єдиновірців спостерігали за цією ходою зі щасливим виразом на обличчі». Схоже, що донос і розграбування євреїв були широко розповсюджені як у вересні 1941 року, так і пізніше. 30 вересня, на другий день масових убивств, десятки місцевих жителів Подільського району взяли участь у погромі, що закінчився загибеллю семи євреїв, яких поспішно поховали поблизу.

Жовтень 1941 року: більше розстрілів і візит закордонних кореспондентів

Розстріли євреїв у Києві в значно менших масштабах проводилися в першій половині жовтня 1941 року, особливо тих, які втекли або переховувалися. Коли на початку жовтня оберштурмфюрер СС Хефнер повернувся до Києва, він знову відвідав Бабин Яр. Там проводили маломасштабні розстріли. Коли він запитав про кількість розстріляних, йому, як стверджується, повідомили про 35 тис. чоловік, що включали й жертв головної масової бійні.

Поліцейський полк «Південь», який залишався в Києві до 14 жовтня 1941 року, провів у місті ще чотири «акції за звичаями війни» (*Aktionen nach*

Kriegsbrauch) 1, 2, 8 та 11 жовтня. Як впливає зі звіту Єккельна, це був евфемізм для позначення розстрілів євреїв. Тоді загинуло як мінімум кілька сотень людей.

Починаючи з 19 жовтня, у Києві було розміщено 304-й поліцейський батальйон (командир - майор поліції та штурмбанфюрер СС Карл Деккерт). 21 жовтня його вояки розстріляли 80 українців за диверсію, «крім 9 жінок і 3 дітей»; ці жінки та діти, імовірно, були євреями.

У першій половині жовтня в Києві певну кількість євреїв розстріляла інша частина - айнзацкоманда 5 (командир - оберштурмбаннфюрер СС Август Мейєр), яка прибула до міста 30 вересня. Серед розстріляних були євреї, яких із різних причин не було вбито раніше, а також єврейські військовополонені. У середині жовтня ця команда розстріляла 300 євреїв з розумовою інвалідністю, а у наступні місяці, особливо взимку 1941-1942 років, ще як мінімум кілька сотень євреїв, які переховувались у місті.

Вермахт також продовжував переслідувати євреїв. Так на початку жовтня 1941 року таємна польова поліція повідомила, що знайшла в Києві місце, де серед інших осіб переховувалися євреї.

Незабаром після масових убивств на знак вищої довіри німці організували для 28 закордонних кореспондентів із десяти країн тур з Берліна до Польщі й України, що включав і Київ. Український представник нової міської управи повідомив групі, що в місті налічувалося 350 тис. євреїв (реальна цифра була значно нижчою); але наразі євреїв тут більше немає.

У своїй статті, опублікованій в італійській газеті *La Stampa* у Турині 30 жовтня 1941 року, Феліче Беллотті повідомив про цю заяву, дивуючись, куди ж зникли євреї. На відміну від цього, звіт, надісланий раніше, 14 жовтня, керівником Берлінського бюро «Ассошіейтед прес» Ернестом Г. Фішером замовчував інформацію про євреїв. У його статті говорилося лише про те, що 300 тис. населення покинули місто, перш ніж прибули німці, і було наведено опис збитків від радянських бомб.

Загалом поза межами України інформація про масові вбивства зовсім не приховувалася. Про це під час відпусток іноді говорили німецькі солдати й офіцери. Ці новини також надходили від радянських розвідників і в'язнів, які

втекли після того, як заховали трупи в районі Бабиного Яру, таких, як, наприклад, Олексій Попов, свідчення якого використовувались у пресі та навіть радянським урядом. 19 листопада 1941 року головні радянські газети «Правда» та «Известия» писали, що іноземне інформаційне агентство повідомляє, що «німці знищили в Києві 52 тис. євреїв: чоловіків, жінок та дітей». Десять днів по тому «Правда» згадувала про «погром» у Києві, внаслідок якого було вбито 52 тис. чоловік (додавши інформацію про загибель українців і росіян, крім євреїв).

=====

Радянські засоби масової інформації під час Голокосту

Не пізніше серпня 1941 року різні джерела повідомили Сталіну та його соратникам, що німці й їхні союзники знищують усіх радянських євреїв і ромів. Диктатор вирішив оприлюднити ці звірства з використанням великої кількості доказів, що включали німецькі документи, особисті листи, фотографії та свідчення. 6 листопада Сталін сам згадав про «середньовічні єврейські погроми».

Багато заяв євреїв і неєвреїв, які пройшли радянську цензуру, повідомляли, що вбивали всіх євреїв Європи. 18 грудня 1942 року радянські газети опублікували довгий текст спільного союзницького засудження «винищення єврейського населення Європи».

Неможливо було приховати такий великий злочин, як Бабин Яр. Незабаром поширилися новини про масові вбивства євреїв Києва, а наприкінці 1941 року з'явилися відповідні повідомлення в радянській пресі. 7 січня 1942 року «Правда» опублікувала офіційну заяву, засуджуючи розстріл євреїв у Києві й інших містах: «Жахлива різанина та погроми були вчинені німецькими загарбниками в Києві... Було зібрано велику кількість євреїв, включно з жінками і дітьми різного віку; перед розстрілом усіх роздягали догола і били... Розстрілювали з автоматів. Багато масових убивств... причому ці криваві страти особливо спрямовувалися проти беззбройних і беззахисних євреїв».

Починаючи з 1943 року, радянські засоби масової інформації взагалі перестали відверто ідентифікувати радянських єврейських жертв як євреїв, однак ця інформація збереглася в різних газетних статтях, опублікованих документах і звітах. До того ж інших європейських євреїв почали згадувати частіше, наприклад, у статтях про Майданек та Аушвіц. У грудні 1944 року в статті в газеті «Правда» письменник Ілля

Ерінбург вказував: «У захоплених ними країнах й областях німці вбили всіх євреїв: старих, немовлят». Запитайте будь-якого німецького полоненого, чому його співвітчизники «знищили 6 мільйонів невинних людей», й він відповість, що «вони євреї», «вони іншої крові».

З теперішнього погляду радянські ЗМІ «поховали» Голокост. Так відбувалося переважно через антисемітизм: настроїв в оточенні Сталіна та його близького кола, і спосіб мислення значної частки радянських громадян, чиї антисемітські вірування у феномен «жидобільшовизму», як побоювався Сталін, будуть заохочуватися доповідями про євреїв у ролі жертв. Однак не було жодної змови про замовчування. Радянські читачі й радіослухачі, які хотіли дізнатися про знищення євреїв, могли знайти про це відповідні згадки.

Різні історичні дослідження не вбачають у цьому щось винятково «радянське». Вони зробили висновок, що в неокупованому Радянському Союзі, Великій Британії та США повідомлення про Голокост були по суті однаковими як у тенденції його «поховання», так і в її причинах.

=====

Час від зими 1941-42 рр. до 1943 року

Узимку 1941-42 та 1942-43 рр. принаймні ще тисячу євреїв, які переховувались у місті, було вбито айнзацкомандою 5, а пізніше (з лютого 1942 р.) — командуванням поліції безпеки та СД (KdS) в Києві, яке у 1942-1943 роках очолював оберштурмбаннфюрер СС Еріх Ерлінгер (його заступником у першій половині 1942 року був гауптштурмфюрер СС Ганс Шумахер.) Ці інституції боролися з партизанами, розвідниками, диверсантами й іншими ворогами окупаційного режиму, а також арештовували та вбивали всіх без винятку євреїв.

Упродовж усієї окупації були місцеві мешканці, які викривали євреїв і передавали їх у руки німецьких військових, поліцейських і цивільних органів, після чого євреїв доставляли до колишньої в'язниці НКВС на вулиці Короленка, 33. Жертв убивали в газвагені, який був у розпорядженні KdS. Після отруєння газом у дворі в'язниці жертв відвозили до протитанкового рову на північній околиці Києва.

Кількість убитих євреїв

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок, що в кінці вересня та на початку жовтня 1941 року в Києві було вбито 37–38 тис. євреїв. За весь період окупації кількість убитих становить щонайменше 40 тис.

Зазначена вище кількість убитих євреїв у Києві підтверджується не лише німецькими документами. Польська підпільна організація у Львові в радіограмі до польського уряду у вигнанні в Лондоні 13 листопада 1941 року повідомила про масові вбивства євреїв у Києві та назвала кількість жертв – 35 тис. чоловік.

У звіті Центрального штабу партизанського руху «Про ситуацію в місті Києві та районах Київської області» (від 10 жовтня 1942 року) зазначається, що восени 1941 року було розстріляно 40 тис. євреїв. Є також свідчення про колишніх ув'язнених Сирецького концтабору, які брали участь у спалюванні трупів у Бабиному Яру в серпні-вересні 1943 року, що були записані незабаром після звільнення Києва від німецьких окупантів у листопаді 1943 року. За їхніми оцінками, було спалено близько 45 тис. трупів євреїв і близько 25 тис. трупів неєвреїв.

Під час допиту радянськими слідчими органами колишній начальник IV департаменту (гестапо) KdS у Києві оберштурмфюрер Вальтер Ебелінг розповів про приблизно 35–40 тис. убитих євреїв.

Трудові табори для євреїв

З весни до осені 1942 року поблизу Києво-Печерської лаври існував єврейський примусовий трудовий табір. Для табору використовувалася територія артилерійського складу, що знаходилася навпроти головних воріт лаври. У таборі перебували 75–80 євреїв віком 15–16 років, привезених із Західної України. Територія внутрішнього двору артилерійського складу була огорожена колючим дротом й охоронялася німецькими солдатами. У будівлі складу розташовувався підрозділ СС, який мав біля лаври городи. Ув'язнені табору повинні були працювати на цих городях. Табір було «ліквідовано» восени 1942 року після закінчення сільськогосподарських робіт. Спочатку на городі викопали велику яму. Наступного дня там розстріляли всіх євреїв. Навесні 1943 року ділянку знову зорали й засадили картоплею.

У 1942 році будинок на вул. Інститутській слугував ще одним трудовим табором для євреїв. У таборі перебували близько 150 євреїв (імовірно, військовополонених) під охороною української поліції. Цих в'язнів використовували для ремонту будинку, де знаходився НКВС України. Умови утримання в таборі були нелюдські: через голод і жорстоке поводження в таборі щодня помирали п'ять-шість чоловік, котрих ховали в дворі. Табір було «ліквідовано» наприкінці 1942 року, в'язнів перевели до Сирецького табору.

Ліквідація доказів

У середині 1943 року в Україні й інших регіонах за розпорядженням Головного управління імперської безпеки почали знищуватися свідчення масових убивств – так звана операція 1005. Повноважним представником RSHA був Пауль Блобель, колишній командир зондеркоманди 4а, котрий підпорядковувався начальнику німецького Гестапо групенфюреру СС Генріху Мюллеру.

Блобель призначив штурмбанфюрера СС Ганса-Фріца Зонса своїм повноважним представником у Райхскомісаріаті Україна. Зонс створив дві зондеркоманди для знищення дійсних місць масових поховань: команду 1005а у другій половині серпня 1943 року в Києві та 1005b наприкінці серпня 1943 року в Дніпрі. Кожна команда складалася з декількох офіцерів поліції безпеки та загону (30–40 осіб) охоронної поліції (запит на виділення останніх було надано начальнику поліції порядку в Райхскомісаріаті Україна, генералу-лейтенанту фон Бомгарду.) Як і в разі з есесівцями, їм неодноразово нагадували про необхідність тримати операцію в таємниці, і вони також підписували таку обітницю. Так звані «звіти про погодні умови», у яких ішлося про «висоту хмарності», використовувалися як кодові позначення місць розташування масових поховань і кількості трупів у них.

За домовленістю між Блобелем і начальником поліції безпеки та СД в Райхскомісаріаті Україна бригадефюрером СС доктором Томасом команду 1005а очолив оберштурмфюрер СС Ернст Бауманн, а загін охоронної поліції – лейтенант Альфред Вінтер (команду 1005b очолив гауптштурмфюрер СС Фріц Цітлоу, а загін охоронної поліції – лейтенант Макс Хейніш. Офіцери поліції безпеки керували викопуванням і спаленням трупів, а інші поліцейські охороняли

територію, а також ув'язнених, які викопували й спалювали трупи. Як правило, робочою силою були євреї, які ще залишилися живими як «спеціалісти».

Спалення трупів у Бабиному Яру було розпочато групою 1005а 18 серпня або пізніше, коли кияни помітили дим, що високо здіймався до неба. 10 вересня на допомогу групі 1005а з Дніпра було направлено групу 1005б. Охоронна поліція розміщувалась окремо від есесівців у казармах і будинках на старому Лук'янівському єврейському цвинтарі. Працівники-в'язні ночували в землянках біля кладовища поруч із Бабиним Яром. Із середини вересня 1943 року в спаленні трупів взяли участь 100-150 поліцейських, 20 солдатів СС і близько 330 примусових робітників.

Порядок дій під час цієї акції детально описано в свідченнях і спогадах в'язнів, які були змушені виконувати цю роботу й вижили. Колишній ув'язнений Яків Стеюк, якого направили на роботи до Бабиного Яру зі 100 іншими в'язнями Сирецького табору 18 серпня 1943 року, розповів слідчим НКДБ УРСР (12 й 15 листопада 1943 року), що було спалено близько 45 тис. трупів, 500 із яких було викопано в лісі біля Кирилівської лікарні, а решта – у Бабиному Яру.

Розповідь Стеюка підтверджується свідченням офіцера німецької поліції Франца Адамеца в 1947 році, згідно з яким найбільше місце поховання містило 40-45 тис. тіл тоді, як Зонс припускав, що там було всього 30 тис. тіл. Інші колишні ув'язнені (Давидов, Берлянт) під час допитів (9 й 16 листопада 1943 року) заявили, що кожен насип складався з близько 3 тис. тіл, і загалом було спалено близько 70 тис. тіл, зокрема близько 20 тис. військовополонених.

Уже після першого спалення десятки робітників-в'язнів було розстріляно й так само спалено. У ніч із 28 на 29 вересня кілька десятків в'язнів зуміли скористатися плоскогубцями й зубилом, які вони отримали для роботи на екскаваторі, щоб звільнитися від кайданів, відкрити дверну решітку землянки, у якій їх тримали під спеціальним замком, і втекти. Однак вижити вдалося лише близько 15 з них. Оскільки напередодні деякі поліцейські випили велику кількість алкоголю, погоня за втікачами була малоуспішною. За звинувачення в невиконанні своїх службових обов'язків 14 поліцейських і Хейніш були заарештовані СД і перебували під вартою в Київській тюрмі близько десяти днів,

після чого вони відновили свою службу. Усіх інших в'язнів було розстріляно 30 вересня 1943 року, а діяльність у Бабиному Яру припинилася.

Неєврейські жертви в Києві

Загалом у 1941-1943 роках у Києві загинуло щонайменше 6 тис. цивільних осіб-неєвреїв і 20 тис. військовополонених.

Заручники

У жовтні-листопаді 1941 року в Києві було розстріляно понад 900 заручників. 21 жовтня 1941 року 304-й поліцейський батальйон розстріляв 80 українців за диверсію. Комендант міста генерал-майор Ебергард 22 жовтня 1941 року оголосив про розстріл 100 мешканців міста за диверсію. Імовірно, це одна й та сама подія. 2 листопада 1941 року Ебергард оголосив про розстріл 300 мешканців міста на знак покарання за підпал і диверсію. Звіт айнзацгруп від 8 грудня 1941 року містить інформацію про розстріл 414 заручників айнзацкомандою 5 за період з 2 по 8 листопада 1941 року. Це число також включає заручників, про чий розстріл було публічно оголошено Ебергардом 2 листопада. 29 листопада 1941 року комендант міста оголосив про розстріл ще 400 чоловік на знак покарання за пошкодження комунікацій; цих заручників було розстріляно в протитанковому рові біля Бабиного Яру.

«Політичні чиновники, диверсанти й грабіжники»

26-27 вересня 1941 року зондеркоманда 4а виявила й розстріляла в таборі для цивільних в'язнів і військовополонених 10 «політкомісарів», 14 партизанів і 3 «єврейських партійних функціонерів». До лютого 1942 року айнзацкоманда 5 розстріляла або удушила газами в газвагені щонайменше 1300 осіб з цих категорій. Розстріли проводилися в протитанковій канаві. Туди ж скидали й трупи з газвагенів.

Люди з інвалідністю

18 жовтня 1941 року айнзацкоманда 5 розстріляла 300 непрацездатних євреїв з розумовою інвалідністю із психіатричної лікарні м. Києва. 7-8 лютого 1942 року

за допомогою газвагену було вбито 365 пацієнтів; 29 березня 1942 року – 90 пацієнтів; 17 жовтня 1942 року – 30 пацієнтів. Усього було вбито 785 пацієнтів. Трупки кидали до ям у Кирилівському гаю біля лікарні.

Члени комуністичного підпілля

Загалом упродовж 1941–1943 років у Києві німецькі сили вбили 617 членів комуністичного підпілля, серед яких було 129 жінок. Розстріли проводилися в протитанковій канаві, а також у ямах, викопаних на відкритій території в районі Бабиного Яру (але не в самому Яру). У разі використання газвагена трупи скидали в протитанкову канаву.

Українські активісти-націоналісти

Загалом у 1941–1943 роках німецькі окупанти вбили в Києві десятки членів ОУН. Розстріли проводилися в протитанковій канаві, а також у ямах, на відкритій території в районі Бабиного Яру (але не в самому яру). У разі використання газвагена трупи скидали в протитанкову канаву. Можливо, існувало й інше місце.

Роми

До війни в Куренівці існував кооператив ремісників-ромів із 27 родин. Імовірно, уже в перші дні окупації «за Кирилівською церквою» було розстріляно три табори куренівських ромів. Окрім того, невідому кількість ромів було розстріляно наприкінці 1941 – на початку 1942 років. За даними перепису, проведеного міською управою, станом на 1 квітня 1942 року в Києві ще проживали 40 ромів.

В'язні Сирецького табору

Табір функціонував із травня 1942 року по вересень 1943 року. У ньому перебували партизани, підпільники, особи, підозрювані у зв'язках із партизанами, комуністи, захоплені євреї не лише з Києва, але й з інших населених пунктів у Київській і Полтавській областях. У таборі розстрілювали в'язнів, які ставали непрацездатними, а також тих, хто пов'язаний із втечею

інших в'язнів. Також в'язні часто вмирали від голоду та хвороб. Після відступу німців з Києва на території табору виявили шість ям, у яких було поховано 650 тіл. Табір мав відділення в селі Мишоловка (нині в межах міста, Голосіївський район), ув'язнених звідти залучали до сільськогосподарських робіт. У цьому відділенні також розстрілювали в'язнів, які ставали непрацездатними, а також тих, хто пов'язаний із втечею інших. У ямі на території села пізніше було знайдено 18 тіл.

Радянські військовополонені

Наприкінці вересня та на початку жовтня 1941 року в Києві було створено Дулаг 201, а в міському районі Дарниця на лівому березі Дніпра – Дулаг 205. Довший час, з жовтня 1941 року по березень 1943 року, існував Шталаг 339, котрий також знаходився в Дарниці. Після цього до 19 липня 1943 року табором завідувало управління Шталагу 384, коли Дарницький табір було розформовано. Хворих і поранених (466 осіб) залишили на місці, а решту в'язнів вивезли на захід.

У жовтні-листопаді 1941 року в таборі перебувало понад 20 000 в'язнів. У звіті начальника тилу групи армій «Південь» від 30 грудня 1941 року йдеться про відправлення до Шталагу 339 1 348 в'язнів із Пирятина й околиць. У 1942–1943 роках кількість в'язнів становила від 5 000 до 15 000 осіб.

Дарниця знаходилася на лівому березі Дніпра, 12 км від центру Києва. Тут сходилися залізничні лінії, що з'єднують Київ із Москвою та Харковом. Табір був розташований на околиці Дарниці між автострадою та залізничною колією, у лісі, який простягався далеко на північ і схід. Він займав значну територію: його довжина становила 1,5 км, а ширина – близько 1 км. Табір був огорожений трьома або чотирма рядами колючого дроту до 3,5 м заввишки. Така ж сітка розділяла табір на окремі секції.

Табір охороняли озброєні вартові з собаками. Панувало шалене й неконтрольоване свавілля. Жорстоке поводження, катування та порушення базових прав людини, позбавлення на довгий час їжі, холод, нестача тепла й інші нестерпні умови призвели до повного виснаження, масових захворювань і, як наслідок, дуже високого рівня смертності.

На території колишнього авторемонтного заводу знаходився відділ основного табору, огорожений колючим дротом, який ділив його на окремі секції. Тут у невеликій будівлі розташовувався так званий «лазарет» для військовополонених. Хворих і поранених не лікували, їм не робили регулярних перев'язок, вони просто лежали у старих, просочених гноєм пов'язках, і з ранами, у яких кишіли хробаки. Їм не видавали білизни й інших необхідних речей. Їжа була огидною. Природним наслідком таких умов була масова смертність.

Кількість жертв табору також постійно зростала внаслідок систематичних розстрілів. У сосновому лісі на північ від табору радянською Надзвичайною державною комісією було виявлено чотири колодязі розміром 12х6 метрів кожен та одну яму розміром 6х6 метрів. За свідченнями очевидців, із жовтня 1941 по березень 1942 року в цих ямах розстрілювали ув'язнених євреїв (понад 500 осіб), а також командирів і політичних працівників Червоної армії (близько 1500 чоловік).

Беручи до уваги кількість ув'язнених у жовтні й листопаді 1941 року, кількість прибулих у грудні 1941 року та кількість ув'язнених станом на 1 лютого 1942 року, можна припустити, що близько 13 тис. в'язнів загинули в Дарницькому таборі в період з листопада 1941 по лютий 1942 року. Ще тисячі в'язнів загинули в наступному періоді, особливо в лютому-червні 1942 року. Імовірно, у таборі загинуло 20 000 чоловік.

Кримінальні справи, пов'язані з Бабиным Яром

Блобель був засуджений до смертної кари в Нюрнберзі та повішаний, його начальник Раш помер в ув'язненні. Найважливішим кримінальним розслідуванням розстрілів у Бабиному Яру була справа щодо звинувачення колишніх членів зондеркоманди 4а. У 1960-1963 роках Центральне управління у Людвігсбурзі провело попереднє розслідування, після чого передало матеріали Генеральному прокуророві Франкфурта-на-Майні. Прокуратура три роки проводила інше розслідування, і нарешті 12 січня 1967 року було засуджено десятьох осіб. Лише дев'ятьох з них було звинувачено в причетності до вбивств у Бабиному Яру (підсудних також звинувачували у вбивстві євреїв, людей з

розумовою інвалідністю й радянських військовополонених у Сокалі, Луцьку, Рівному, Новоград-Волинському, Бердичеві, Житомирі, Радомишлі, Білій Церкві, Василькові, Іванкові та Харкові).

Судове засідання, яке з 2 по 24 жовтня 1967 року проходило в Земельному суді Дармштадта, завершилося лише п'ятьма вироками, що стосувалися вбивств у Бабиному Яру. Куно Кальсена засудили до 15 років ув'язнення, Адольфа Янсена та Курта Ганса - до 11 років, Августа Хефнера, ад'ютанта Блобеля, - до 9 років, і Крістіана Шульте - до 4 років і 6 місяців. Справи трьох інших підсудних щодо Бабиного Яру закрили. Два інші колишні члени зондеркоманди 4а отримали тюремні ув'язнення за злочини, учинені деінде. Початковий термін ув'язнення Хефнера було трохи зменшено після того, як вирок Земельного суду Дармштадта переглянув у 1973 році Федеральний верховний суд.

Енгельберт Кройцер був єдиним членом 45-го поліцейського батальйону, якого 5 серпня 1970 року Земельний суд Регенсбурга засудив до 7 років ув'язнення. Його також звинуватили в розстрілах євреїв у Бердичеві, Хоролі, Слауті, Шепетівці, Судилкові й Вінниці.

За участь у масових убивствах у Бабиному Яру не було засуджено жодного генерала, офіцера чи солдата Вермахту. Дві основні фігури вже на той час були мертвими: фон Райхенау помер у 1942 році, а Ебергард покінчив життя самогубством в американському полоні в 1947 році.

=====

ГОЛОКОСТ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**Політика Німеччини та структури з винищення****Цілі нацистської Німеччини**

Німецька влада прагнула знищити чинні в Східній Європі політичні й соціальні структури, щоб встановити «новий порядок» і реструктурувати цілі громади та регіони. Спершу німецька окупаційна політика зосереджувалася на «безпеці», тобто на повному знищенні всіх сил, які вважалися потенційно небезпечними для окупації. Проте головною метою окупації була експлуатація з метою продовження та здобуття перемоги у світовій війни, використовуючи континентальну Європу як свій глибокий тил.

У той самий час антисемітизм мав вирішальне значення для світогляду нацистів і був широко розповсюджений серед інших німців. Таким способом уся окупаційна політика була пов'язана з переслідуванням і вбивством євреїв. Від самого початку євреїв було пограбовано й ізольовано від будь-якого виду соціальної діяльності; їх експлуатували як примусових робітників і вбивали без жодного коливання, якщо вбачали в них можливу загрозу для німецької влади. Нацисти вважали, що всі євреї в Радянському Союзі були прихильниками більшовиків і соціальною основою режиму, хоча лише невеликий відсоток євреїв фактично вступив до комуністичної партії або служив у державному апараті.

До осені 1941 року німецьке антиєврейське переслідування керувалося не лише вдаваними «безпековими» й економічними міркуваннями, а й бажанням нацистського режиму вбити всіх євреїв – так званім «Остаточним вирішенням єврейського питання». Ця політика проводилася практично всіма установами, задіяними в проведенні німецької окупації.

Німецькі структури окупації й винищення

Окупаційні адміністрації були або цивільними (у Польщі й західних частинах окупованого Радянського Союзу), або військовими (у східних частинах Білорусі, України та на всій окупованій території Росії). Найбільш сумнозвісними правителями були Ганс Франк у Генеральній Губернії (центральна й південна Польща), Артур Грейзер у «Вартеланді» (округ Познань) та Альфред Розенберг, що очолював Міністерство окупованих східних територій (окупований СРСР у невизнаних кордонах на середину 1941 року), зі своїми представниками Генріхом Лозе в Райхскомісаріаті Остланд (країни Балтії й Західна Білорусь) і Еріхом Кохом у Райхскомісаріаті Україна (Волинь, Полісся, Центральна Україна з частиною Поділля та Південна Україна). Вони відповідали як за основні напрями окупаційної політики, так і за різні аспекти репресивних заходів, зокрема експропріації, створення гетто, обмеження постачання продовольства. Тож вони відігравали основну роль у масових убивствах.

Виконавцями масових злочинів були СС і поліція. Ще в 1936 році СС, яка була своєрідною елітою нацистської партії, об'єднали разом із поліцією. Під час початкового етапу завоювання безпосередньо за німецькими арміями рухалися мобільні загони СС і поліції, так звані айнзацгрупи (близько 3 000 чоловік), підрозділи поліції порядку (близько 4 500 чоловік) і Командний штаб райхсфюрера СС (майже 18 500 чоловік).

Пізніше було створено постійну структуру СС і поліції, призначено вищих керівників СС і поліції в кожному регіоні, яким підпорядковувалися обидві гілки поліції: поліція безпеки та поліція порядку, що виконувала загальні завдання, зокрема здійснення охоронних функцій масових арештів тощо.

Центральне місце в організації масових убивств посідало Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), яким з вересня 1939 року до своєї смерті в червні 1942 року керував Райнгард Гейдріх. До складу Головного управління входило гестапо (нім. Geheime Staatspolizei – таємна державна поліція), якому було доручено боротися з імовірними ворогами Німецького райху, держави й нацистської партії як політичними, так і «расовими», тобто євреями. Спільно з кримінальною поліцією й службою

розвідки СС, секретною службою безпеки (СД) (нім. Sicherheitsdienst) у кожному регіоні вони планували й керували операціями зі знищення. Проте не лише вони одні, але й усі структури, передусім військові, а потім цивільні, що діяли в межах німецької окупаційної системи, визначали масштаб і швидкість реалізації масових вбивств.

У межах німецької окупації існували чіткі схеми дій, які також впливали на переслідування та вбивство євреїв. Протягом перших двох тижнів окупації німецькі бойові підрозділи та військове командування контролювали окупований район чи місто, але незабаром ішли далі. Одразу ж після того, як певний район захоплювала німецька армія, туди разом із підрозділами Вермахту входили мобільні загони поліції безпеки та служби безпеки (СД), спочатку так звана зондеркоманда (нім. Sonderkommando - спеціальний підрозділ), а потім айнзацкоманда (нім. Einsatzkommando - оперативний підрозділ). Усі вони входили до складу сумнозвісних айнзацгруп.

Цим підрозділам було доручено шукати ймовірних політичних ворогів і «ворожий матеріал», тобто документи комуністичної партії, але насамперед переслідувати та вбивати євреїв. Разом із військовою адміністрацією, яка створювала польові комендатури (нім. Feldkommandanturen) у великих містах і гарнізонні комендатури (нім. Ortskommandaturen) у всіх інших районах, вони розробляли антиєврейську політику. Це передусім передбачало реєстрацію єврейського населення, що примусово проводилася місцевою адміністрацією, і часто також створення обов'язкової єврейської ради (юденрат), а в деяких місцях навіть облаштування імпровізованого гетто. У кількох місцях усе чоловіче населення заарештували й ув'язнювали в імпровізованих таборах для того, щоб виявити всіх прихованих солдатів Червоної армії, яких зрештою відправили в табори для військовополонених, й усіх комуністів і євреїв, яких після цього вбили.

Протягом перших двох тижнів окупації зондеркоманди й айнзацкоманди також убивали певну частину єврейського населення - єврейських чоловіків, яких вважали комуністичними функціонерами або членами «інтелігенції». Лише з вересня-жовтня 1941 року підрозділи айнзацгруп почали організовувати повне

вимищення всіх єврейських мешканців територій, завойованих починаючи з того часу. До цих територій належав і Київ.

Коли бойові підрозділи та зондеркоманди вирушали далі, на територіях встановлювалася стабільна окупаційна структура. У військовій зоні наступальні війська полишали після себе польові й гарнізонні комендатури, котрі рідко змінювали місце свого перебування. На підконтрольні цивільним адміністраціям території прибували цивільні урядовці, які створювали регіональні структури – гебітскомісаріати (нім. *Gebietskommissariate*). Кожен з них об'єднував кілька районів в округ, гебіт (нім. *Gebiet*), а у великих містах – штадткомісаріати (нім. *Stadtkommissariate*). Гебітскомісари здебільшого були радикальними нацистськими лідерами, що не мали жодних адміністративних знань. Їхня присутність обмежувалася головними містами гебітскомісаріату, а в сільській місцевості були лише деякі німецькі сільськогосподарські управлінці та поліцейські. Подібну структуру було встановлено в дистрикті Галичина (приблизно територія Галичини), який було приєднано до центральної окупаційної структури в Польщі – Генеральної Губернії. Цивільних адміністраторів там називали крайсгауптманами, окружними старостами (*Kreishauptmänner*), і вони у своєму розпорядженні мали більше персоналу, аніж адміністрації в Райхскомісаріаті Україна.

У військових і цивільних районах СС і поліція встановили стабільну структуру, часто очолювану окружними керівниками СС і поліції дистрикту (нім. *SS- i Polizeigebietsführer*), які контролювали міську охоронну поліцію (нім. *Schutzpolizei*) у великих містах, але переважно жандармерію в сільській місцевості, що складалася з близько п'яти німецьких поліцейських у кожному районі. Поліція безпеки та СД, головні організатори Голокосту, концентрувалися в адміністративних центрах генералкомісаріатів (нім. *Generalkommissariat*) таких, як: Житомир, Миколаїв або Львів, адміністративний центр дистрикту Галичина, – але мали кілька філій у великих містах таких, як: Вінниця і Кіровоград (Кропивницький). У межах цієї системи в розпорядженні СС і поліції було кілька великих мобільних підрозділів поліції порядку (поліцейські батальйони), які могли використовуватися для широкомасштабних дій поліції таких, як масові розстріли євреїв, а також для рейдів з метою захоплення

примусових робітників, антипартизанських операцій або здійснення контролю за збором урожаю.

Окрім німецької окупаційної адміністрації, СС та поліції, з на окупованих територіях діяло чимало інших німецьких організацій, залучених, зокрема, до економічних заходів: вербування й експлуатація примусових робітників, залізничне та комунікаційне обслуговування, а також Організація Тодта (нім. Organisation Todt), що відповідала за будівництво інфраструктури й розміщення єврейських примусових робітників. Проте німецьке правління в окупованому Радянському Союзі було б неможливим без значної допомоги місцевих жителів.

Місцеві й регіональні ненімецькі адміністрації продовжували діяти, хоча більшість радянських кадрів було звільнено. Їм було доручено реєструвати євреїв та інших людей, створювати гетто, конфісковувати власність євреїв, а часто навіть засипати землею масові поховання вбитих євреїв.

Однак найважливіше значення для Голокосту мала місцева допоміжна поліція, яка існувала в різних формах у більшості окупованих областей по всій Європі (за винятком анексованої Західної Польщі). Якщо в більшості країн місцева міліція продовжувала працювати, спираючись на наявний персонал, то в окупованому Радянському Союзі, щоб уникнути залучення комуністичних кадрів, допоміжна поліція створювалася з нуля. Вона переважно складалася зі звільнених військовополонених, але також і з місцевих добровольців та обмеженої кількості колишніх радянських міліціонерів.

Німці по-різному називали допоміжну поліцію, зокрема Hilfspolizei, Schutzmannschaft, Ordnungsdienst і Miliz. Вона існувала на всіх територіях і здебільшого складалася з представників панівної етнічної групи в кожній області. В Україні було лише кілька тисяч німецьких поліцейських, але десятки тисяч місцевих жителів служили в складі допоміжної поліції. Більшість її підрозділів підпорядковувалася німецькій поліції порядку, але поліція безпеки також мала власний місцевий персонал.

Майже всі установи цивільної адміністрації й поліції як німецькі, так і місцеві брали участь у Голокості. Для пограбування євреїв та ув'язнення їх в гетто була потрібна велика кількість адміністративного й виконавчого персоналу. Це так само стосувалося й убивств. Для останніх після жовтня

1941 року, тобто «другої хвилі» вбивств у західних регіонах України, було проведено добре продуману операцію з масового знищення, яку ретельно спланувала й координувала проведення поліція безпеки.

Переважно євреї могли вижити лише завдяки допомозі й підтримці неєвреїв. Важливу роль відігравали зв'язки та стосунки з неєврейськими родичами, друзями, колишніми колегами з роботи чи вчителями. Наприклад, у Мінську вони ховали людей під час розправ, ділилися зі своїми єврейськими знайомими їжею, шукали шляхи втечі з гетто, нав'язували контакти з тими, хто міг надати підтримку, або ж самі пропонували притулок.

Організація масових убивств на місцях

За кілька днів до злочину відбувалися зустрічі між поліцією й адміністрацією з метою підготовки антиєврейських «акцій». Визначалися маршрути та місця вбивств. Радянські військовополонені або ж інші примусові робітники, часто місцеві чоловіки та хлопці (або навіть самі євреї), повинні були викопати великі ями для масових розстрілів. До цього в наказовому порядку долучали поліцейські батальйони, а інколи й батальйони охоронної поліції (нім. Schutzmannschaft), що склалися з ненімців. Німецьких роботодавців також інформували про майбутні події. Часто за допомогою плакатів або гучномовців євреям наказували з'являтися з метою «переселення».

У день масового вбивства німецька поліція порядку разом із місцевою допоміжною поліцією оточувала гетто чи єврейський квартал (у маленьких селах євреїв арештовували у власних будинках на підставі іменних списків). Невеликі групи німецьких і місцевих поліцейських в'їжджали до гетто та витягували мешканців з їхніх будинків. Усіх, хто не виконував вимоги, включно із маленькими дітьми, убивали на місці. Пацієнтів єврейських лікарень, які існували в деяких гетто, було також вбито. Після цього інших жертв зганяли в центральне місце, де проводився відбір. Німецькі роботодавці та працівники біржі відбирали собі робітників, іноді разом із їхніми сім'ями і таким способом тимчасово рятували їхні життя.

Проте більшість євреїв іноді вантажівками або кінними возами, але зазвичай пішки конвоювалися німецькими й місцевими поліцейськими до місць

убивства. Часто ці місця знаходилися в лісах за декілька кілометрів від населеного пункту, а зрідка й у його межах, зокрема на єврейських цвинтарях. Охороні було наказано стріляти в кожного, хто намагався втекти.

Поруч із місцем вбивства жертв збирали до купи й відбирали в них усі особисті речі. Часто їм доводилося годинами чекати, чуючи постріли неподалік. Урешті-решт невеликими групами їх під конвоем відводили до місця розстрілу й змушували роздягатися (їхній одяг пізніше розподіляли або продавали). Потім їх підводили до ями, де німецькі поліцейські, а інколи й місцеві поліцейські, здійснювали розстріл, як правило, у голову й так, аби тіла падали в яму. Багато жертв зазнавали важких поранень, тому помирали не одразу. Часто маленьких дітей не розстрілювали, а живими кидали прямо до ями, де їх потім розчавлювали трупи, що падали на них зверху.

Багато місцевих жителів-неєвреїв бачили цю «подорож», а потім чули вереск, постріли й крики. А інші навіть спостерігали зі схованок. Бувало, що діти могли чути й бачити останні жахливі моменти життя своїх однокласників.

Зазвичай після основної розправи невеликому загону єврейських чоловіків наказували засипати могили й після цього їх також убивали. Проте так само й у випадках з копанням залученим місцевим мешканцям також могли дати розпорядження, аби вони виконали жахливе завдання. Убивці часто насолоджувалися їжею й напоями, які вони вимагали в місцевого населення.

Для того, щоб зменшити психологічний вплив на особовий склад, який брав участь у масових розстрілах, і пришвидшити процес з осені 1941 року німецькі підрозділи СС та поліції, зокрема айнзацгрупи, почали застосовувати в Східній Європі газвагени – мобільні газові фургони. Газвагени («душогубки») були транспортними засобами, переобладнаними в мобільні газові камери. Вони могли вбивати близько 50-70 чоловік одночасно. Часто жертв убивали ще дорогою до місця поховання, розташованого в траншеї або ущелині, де трупи розвантажували й закопували. Поліція безпеки застосовувала газвагени для вбивства євреїв, людей з інвалідністю й інших жертв у багатьох місцях, починаючи від Білорусі й України та до Північного Кавказу. Газваген використовувався також й у Києві здебільшого у 1943 році.

Депортації в табори смерті

У дистрикті Галичина й на Закарпатті велику частину євреїв не розстріляли, а депортували до концентраційних таборів Белжець та Аушвіц. У цих випадках «чистки гетто» закінчувалися на залізничних вокзалах. Жертвам доводилося заходити до вантажних вагонів, у кожному з яких інколи налічувалося понад 150 людей. Умови цих перевезень були нестерпними. Часто дорога на короткі відстані (наприклад, від Львова до Белжеця) займала кілька днів, а їжі, води й вбиралень не було. Вірогідно, близько 5-10 % депортованих не пережили цих подорожей.

Галицьких євреїв відправили до табору смерті Белжець, де майже всіх їх послідовно в групах було направлено до газових камер і вбито вихлопними газами великого двигуна внутрішнього згоряння. Їх передсмертна агонія часто тривала більше 20 хвилин. Єврейські примусові робітники переносили трупи до гігантських ям. З початку 1943 року в таборі смерті Белжець усі 450 000 трупів було спалено протягом декількох місяців.

Євреїв із Закарпаття відправили до Аушвіца. Там сумнозвісний відбір відбувався на рампі, де близько 20 % депортованих, яких визнали працездатними, спрямували в один бік і відправили до концентраційних таборів, надавши їм таким способом невеликий шанс пережити війну. Усіх інших відправили безпосередньо до крематоріїв Аушвіц-Біркенау з їхніми підземними газовими камерами. Жертв убивали за допомогою отруйного газу пестициду на основі ціанідів (Циклон Б). Потім трупи піднімали на поверхню й негайно спалювали в печах.

Спроба знищити докази

Після Сталінградської битви німці почали знищувати докази своїх злочинів – і не тільки документи, але й масові поховання. Улітку 1943 року поліцією безпеки було розпочато операцію під кодовою назвою «Акція 1005», що мала на меті визначити розташування всіх масових поховань на окупованій Німеччиною території, у Радянському Союзі, Польщі та Сербії. Невеличкі поліцейські підрозділи з допомогою примусових робітників, котрі були або євреями, або радянськими військовими, розкопували могили й спалювали трупи. Але завдяки

швидкому руху Червоної армії цим спеціальним підрозділам не вдалося знищити всі сліди масових убивств.

Подальший текст Розділу 4 зосереджуватиметься на восьми конкретних регіонах: 1) Центральна, Східна й Південна Україна; 2) Східна Галичина й Волинь (Західна Україна); 3) Північна Буковина, Бессарабія та Трансністрія; 4) Закарпаття; 5) Білорусь; 6) окуповані регіони Росії; 7) Литва, Латвія, Естонія; 8) Польща. Ці короткі регіональні огляди здебільшого віддзеркалюють погляд і дії злочинців.

Тому куратори меморіалу мають гуманізувати цю інформацію, додавши до неї свідчення й інші матеріали, що відображають характерні риси поведінки й погляди єврейських, українських та інших членів місцевих громад, котрі опинилися перед обличчям геноциду, що прийшов до них з-за кордону.

=====

Центральна, Східна та Південна Україна

До війни в цих регіонах України загалом проживало близько 1,275 мільйонів євреїв, що розподілені тут таким способом (межі сучасних областей):

- Поділля: Хмельницька область (121 000) + невелика частина Вінницької області;
- решта Центральної України: Київська (297 000) та Житомирська (125 000) області + частина Вінницької області (88 000);
- Східна Україна: Чернігівська (31 000), Донецька (65 000), Харківська (136 000), Луганська (20 000), Полтавська (47 000) та Сумська (16 000) області;
- Південна Україна, за винятком Криму: Дніпропетровська (129 000), Запорізька (43 000), Миколаївська (37 000), Херсонська (28 000) та Кіровоградська (26 000) області;
- Крим (65 000).

Майже 60% цих євреїв, близько 750 000 осіб, залишили регіон перед приходом завойовників або приєдналися до Червоної армії. Відзначимо: що далі на схід лежав той чи той регіон, то більшим був відсоток тих, кому вдалося евакуюватися. З липня по вересень 1941 року німецька армія окупувала Центральну та Південну частини України. Більшість Східної України та Криму було завойовано до кінця року, але німецької цивільної адміністрації тут встановлено не було.

З липня по серпень 1941 року *айнзацгрупи* розстрілювали євреїв: представників інтелігенції, працівників радянських і партійних органів і військовополонених. Потім команди Поліції безпеки/СД і поліцейські батальйони почали винищувати в буквальному розумінні всіх євреїв, навіть дітей, а не лише дорослих чоловіків. Ця радикальна зміна відбулася в період з 19 по 22 серпня 1941 року в Білій Церкві, коли загін зондеркоманди 4а вперше розстріляв сотні дітей. У жовтні 1941 року німці в багатьох місцях проводили масові розстріли без

створення гетто, наприклад у Лубнах, Дніпрі та Маріуполі. До кінця 1941 року в цих регіонах було розстріляно понад 250 000 євреїв.

Багато рішень, що мали основне значення для винищення, було ухвалено місцевими діячами. На них впливали різні фактори: німецькі накази та погрози, покірність, амбіції, жадібність, ідеологія, жорстокість і тиск з боку колективу. Поліція безпеки/СД також відслідковували та знищували «єврейських членів» зі «змішаних» сімей, «напівєвреїв» і навіть «на чверть євреїв», більшу частину яких становили діти та навіть немовлята.

Спочатку німецька військова адміністрація дозволила міським головам організувати локальні поліцейські сили, відомі як *Miliz* (міліція), *Ordnungsdienst* (служба порядку) або *Hilfspolizei* (допоміжна поліція).

Коли 1 вересня 1941 року контроль над **Поділлям** було передано цивільній адміністрації, місцеву міліцію було розпущено й реорганізовано в місцеву поліцію (нім. *Schutzmannschaft*), що підпорядковувалася німецькій Поліції порядку. Під час цього процесу німецька влада звільнила чоловіків, підозрюваних у співпраці з Організацією українських націоналістів (ОУН), й інших осіб, у лояльності яких сумнівалися. До липня 1942 року на Поділлі було розміщено близько 2 500 місцевих поліцейських; восени німці почали застосовувати призов, щоб збільшити цю кількість. Більшість становили українці, але були й інші національні групи. Деякі керівні посади займали етнічні німці.

У **Центральній Україні** (за межами Поділля) деяких радянських військовополонених української національності відпустили додому, щоб вони служили в місцевій поліції. Восени 1941 року і на початку 1942 року місцеву міліцію було реорганізовано в місцеву поліцію (нім. *Schutzmannschaft*), що підпорядковувалася німецькій Поліції порядку й отримала уніформу, якщо така була в наявності. Кілька чоловіків, яких вважали ненадійними, було звільнено. У кожному районі було близько 30 представників (нім. *Schutzmänner*) місцевої поліції під керівництвом трьох унтер-офіцерів і чотирьох німецьких жандармів. У липні 1942 року понад 4 000 представників (нім. *Schutzmänner*) місцевої поліції служили в генеральних комісаріатах Житомира й Києва. У Житомирському комісаріаті ця цифра подвоїлася в 1943 році.

Місцеві поліцейські сили на **Східній Україні** включали росіян, етнічних німців, а також українців. У Харкові допоміжну поліцію було організовано членами ОУН (м), які прибули із Західної України, а також колишніми членами Комуністичної партії. З березня 1942 року відбувалося поступове виключення з поліції українських націоналістів, яке вже влітку перетворилося на суворі репресії. До того часу на Східній Україні було декілька тисяч службовців допоміжної поліції.

В окупованій німцями **Південній Україні, окрім Криму**, до кінця 1942 року налічувалося понад 10 000 членів місцевої допоміжної поліції (під керівництвом близько 1 500 німецьких поліцейських). Більшість з них були етнічними українцями, крім певної кількості етнічних німців і представників інших національностей, зокрема росіян. Етнічні німці часто виконували основні функції в ролі унтер-офіцерів і перекладачів.

В усіх регіонах до завдань місцевої поліції входили: охорона гетто, конвоювання євреїв до місць масового вбивства й вистежування євреїв, яким вдалося уникнути облав. Вони були серед тих, кому діставалася конфіскована власність євреїв.

У кількох місцях таких, як: Устинівка. Миропіль і Генічеськ - окремі місцеві поліцейські брали участь у розстрілах євреїв біля ям. Вони також розстрілювали окремих людей і невеликі групи євреїв, іноді без безпосереднього наказу. Деякі місцеві поліцейські попереджали знайомих євреїв про майбутні облави. Місцеві поліцейські в Шаповалівці, де проживали чотири добре інтегровані до місцевої громади єврейські сім'ї, проігнорували наказ розстріляти євреїв і замість цього повідомили, що завдання виконане, дозволивши цим євреям вижити.

Починаючи з літа 1941 року німецька влада створила понад 200 (відкритих чи закритих) гетто й понад 100 примусових трудових таборів для євреїв у Райхскомісаріаті Україна, де винищення завершилося наприкінці 1942 року. 5 вересня 1941 року райхскомісар Еріх Кох наказав, щоб у містах із помітним єврейським контингентом було встановлено суворо ізольовані гетто (їх не створювали в населених пунктах, де було менше 200 євреїв). Через це наприкінці 1941 року та протягом перших місяців 1942-го було створено нові

гетто. Більшість з них були переповнені й не мали адекватних запасів харчових продуктів, що призводило до поширення хвороб, особливо тифу.

Деякі примусові трудові табори для євреїв існували аж до кінця 1943 року. Більшість з них (понад 40) існували саме в Україні через будівництво стратегічно важливого транзитного магістрального шосе IV (нім. Durchgangsstraße (DG) IV), яке пролягало за маршрутом: Львів - Тернопіль - Волочиськ - Проскурів (Хмельницький) - Летичів - Літин - Вінниця - Умань - Кіровоград (Кропивницький) - Кривий Ріг - Дніпропетровськ (Дніпро) - Донецьк - Таганрог. Німецькі дорожньо-будівельні компанії здійснювали технічний нагляд, а дорогу й табори охороняли спеціальний поліцейський охоронний батальйон і підпорядковані поліцейські з Литви, Латвії й України.

У головних центрах німці засновували єврейські ради, які змушені були допомагати в геттоізації, збирати й передавати цінні речі, а також відбирати примусових робітників. Траплялося, що селекція поєднувалася з масовими розстрілами, отже, це означало, що доводилося ухвалювати рішення між життям і смертю. Ради несли відповідальність за виконання німецьких наказів; покарання за непокору були жахливими.

У здійсненні цих завдань їм допомагали єврейські поліцейські сили; у деяких місцях вони були озброєні палицями, і їх ненавиділи за те, що вони виконували німецькі вимоги.

Духовну реакцію було задокументовано в дуже рідкісних випадках. У Пулинах (Червоноармійську), що знаходиться в Центральній Україні, євреї почали молитися дорогою до ям. У таборах Неморож і Смільчинці євреї розповідали одне одному історії та співали пісень.

На **Поділлі** було близько 40 гетто, переважно в районних центрах, що слугували концентраційними пунктами для євреїв відповідного району. Кілька гетто, наприклад ті, що в Купілі й Балині, було створено німецькою армією вже у перші тижні окупації. Деякі ранні гетто проіснували лише кілька тижнів, оскільки вони були цілями першої хвилі німецьких убивств у другій половині 1941 року.

До середини серпня 1941 року українських жителів виселили зі Старого міста в Кам'янці-Подільському, а євреїв натомість переселили в «майбутнє

гетто». Євреї могли взяти із собою лише 50 кілограмів багажу. Серед відправлених у гетто були депортовані угорські євреї. Наприкінці серпня вищий керівник СС і поліції (нім. HSSPF) Фрідріх Еккельн організував у Кам'янці-Подільському вбивство приблизно 23 000 євреїв. Таким способом він також «вирішив» питання депортованих угорців, перш ніж передати повноваження цивільній адміністрації. Це стало першим масовим (понад 10 000 жертв) розстрілом євреїв під час усього Голокосту. Відібраних ремісників помістили в невелике залишкове гетто.

Але більшість подільських гетто були створені цивільною адміністрацією під керівництвом генерального комісара Генріха Шене. Деякі гетто обгородили парканом, інші ж залишалися відкритими.

Кілька єврейських рад або місцевих єврейських груп організували безкоштовні їдальні для боротьби з голодом у гетто. Німецька влада заборонила поставляти ліки до гетто, але єврейські лікарі імпровізували, як тільки могли: у Старокостянтинові та Шепетівці місцеві українці допомагали контрабандою провозити в гетто медичні препарати.

Під час проведення «ліквідацій» гетто, улітку та восени 1942 року, більшість євреїв було розстріляно в ямах, виритих зовсім поруч. Їх, як правило, приводили пішки, старих і хворих везли возами. На Поділлі, щоб зібрати євреїв із кількох гетто для подальшого розстрілу, використовували три місцеві концентраційні центри в Манівцях, Старокостянтинові та Ярмолинцях.

З подільських гетто близько 2 тисяч євреїв було відібрано під час облав у серпні 1942 року й відправлено до трудових таборів уздовж німецького транзитного магістрального шосе IV (нім. Durchgangsstraße (DG) IV).

Німецька влада створила більше 70 гетто в **іншій частині Центральної України**. Перші з них було створено в липні 1941 року під керівництвом військової адміністрації. Євреї були змушені носити пов'язки й розпізнавальні знаки, і їм не дозволяли виходити, крім як для виконання робочих завдань. Більшість гетто було створено на кількох визначених вулицях, але через їх імпровізований і короткочасний характер деякі були облаштовані в бараках,

колгоспах і сараях. Євреїв з навколишніх сільських районів також приводили в гетто.

Великі гетто в Бердичеві та Житомирі проіснували лише декілька тижнів до того, як СС розстріляло всіх євреїв, окрім відібраних кваліфікованих робітників. Деякі гетто, зокрема в Літині й Умані, було створено одразу після масових розстрілів для розміщення працівників, що залишилися; вони нагадували трудові табори або залишкові гетто. Кілька гетто в регіоні було знищено восени 1941 року.

15 квітня 1942 року після вбивства 5 000 євреїв у Вінниці почалася «друга хвиля ліквідації» гетто. До червня-місяця більшість з них було знищено. Ці масові розстріли було організовано поліцією безпеки та СД за сприяння жандармерії й місцевої поліції (нім. *Schutzmannschaft*). Остання за німецькими наказами зганяла євреїв у гетто. Потім їх конвоювали до підготовленої заздалегідь ями, що знаходилася неподалік. Розстріли проводилися переважно поліцією безпеки спільно з іншими німецькими та місцевими поліцейськими, які охороняли периметр. Менш масштабні заходи здійснювалися офіцерами жандармерії за сприяння місцевої поліції. Місцевих жителів залучали, щоб засипати могили.

У деяких місцях, особливо в гетто поблизу Умані (таких, як: Звенигородка та Шпола), проводилися селекції, і працездатних євреїв відправляли до таборів дорожнього будівництва. Так улітку 1942 року деякі євреї-ремісники та члени їхніх сімей зуміли тимчасово врятуватися, однак усіх їх убили протягом 1943 року.

Близько 14 гетто, що знаходилися на **Східній Україні**, були переважно невеликими й існували впродовж короткого часу. Деякі з них не було огорожено парканом. Гетто в Зінькові складалося лише з одного будинку. Ці гетто, по суті, були місцями, де євреїв збирали (як групу) незадовго до вбивства. До липня 1942 року всі гетто було знищено. Одне з найбільших гетто знаходилося в Харкові, де в бараках заводського району протягом декількох тижнів розміщувалося 10 000 євреїв аж до їх убивства в Дробицькому Яру на початку січня 1942 року. Інше велике гетто було в Донецьку (раніше Сталіно), де

3000 євреїв перемістили до поселення «Білий Кар'єр» на місці колишнього кар'єру. В обох містах у створенні гетто брала участь місцева адміністрація.

Зовсім мало інформації є про єврейські ради на Східній Україні. У Харкові за наказом міської адміністрації 5 листопада 1941 року, за місяць до створення гетто, було організовано «Єврейський комітет». Його очолив 71-річний доктор медицини, професор Єфим Гуревич. Він був єдиним євреєм, якому дозволяли входити в управління міської адміністрації.

У **Південній Україні (окрім Криму)** у період між серпнем 1941 року та весною 1942 року німецька влада створила близько 18 гетто, де проживало близько 20 000 євреїв. 28 серпня 1941 року генерал Франц фон Рокс, командувач тилом групи армій «Південь», наказав організувати гетто в місцевостях з великою кількістю єврейського населення, але тільки якщо це буде необхідно або корисно. Як результат, геттоїзація на півдні не була систематичною. У багатьох місцях євреїв зігнали й розстріляли без створення гетто. Два найбільших гетто були в Миколаєві й Херсоні. Обидва вони проіснували лише два-три тижні. Кілька відкритих гетто існували на північному сході від Кривого Рогу в радянських єврейських сільськогосподарських поселеннях, розташованих навколо Сталіндорфа.

Лише в декількох випадках наявна інформація про існування єврейської ради або єврейського старости в Південній Україні. У Херсоні двоє лікарів були членами єврейської ради. Крім того, протягом короткого часу існування гетто тут діяла єврейська поліція. Коли херсонських євреїв конвоювали до в'язниці, перед розстрілом на чолі процесії йшов рабин, який співав єврейські молитви.

Євреїв **Криму** зареєстрували й змусили носити шестикутні зірки та виконувати примусові роботи. Підрозділи айнзацгрупи D знищили переважну більшість кримських євреїв під час масових розстрілів у період із середини листопада 1941 року до середини січня 1942 року. Лише тоді було створено місцеву поліцію, яка разом із місцевими інформаторами активно залучалася до переслідування євреїв, які ще залишилися живі. Кількісно великі групи євреїв змогли пережити цю початкову хвилю або тому, що підрозділи айнзацгрупи D початково не мали наміру їх убивати (євреї в змішаних парах, їхні діти та

хрещені євреї), або тому, що територія їхнього проживання ще не була під повноцінним німецьким контролем. Протягом 1942 року вбивства все частіше проводилися за допомогою газвагенів.

Кримчаків оголосили євреями й винищували. Водночас караїмів вважали за расовою ознакою неєвреями та відповідно не вбивали.

=====

Кримські караїми, кримчаки та Голокост

Караїми є членами єврейської секти, яка була заснована в період раннього середньовіччя. Вони жили в Криму понад 500 років і відрізнялися від рабиністів, оскільки не визнавали більшість усного закону. Точне походження кримських караїмів залишається дискусійним. Вони розмовляють своєю тюркською мовою, але вживають деякі слова з івриту. У Російській імперії XIX століття вони досягли більшого ступеня емансипації, ніж євреї-ашкеназі. Вони використовували іврит для молитов до початку XX століття, коли нова доктрина, а потім радянський атеїзм змусили більшість караїмів у Криму відмовитися від мови.

Кримчаки здебільшого є нащадками євреїв, які приходили в Крим протягом багатьох століть і зберегли свою релігію. З погляду мови вони прийняли одну з татарських говірок, але водночас використовували іврит для релігійних цілей. До 1917 року до них ставилися як до євреїв-ашкеназі, але родичатися з ними вони почали лише за часів радянської влади так само, як і з кримськими татарами.

Близько 6500 караїмів і 6000 кримчаків проживали на півострові до приходу німців наприкінці 1941 року. Німці провадили різну політику щодо цих двох груп. Після ухваленого в грудні 1941 року рішення Генріха Гімлера караїми не підлягали масовим убивствам як євреї. Це рішення обґрунтовувалося псевдонауковим твердженням про неєврейський расове походження караїмів, хоча ті сповідували єврейську релігію. Проте кримчаків німці розглядали з расового погляду як євреїв. Німці вбивали їх скрізь, де тільки зустрічали, як правило, через кілька днів після того, як вбивали євреїв-ашкеназі.

=====

У Сімферополі, Севастополі, Ялті та Євпаторії були єврейські ради, але проіснували вони недовго, оскільки загалом німці не хотіли створювати тут гетто. Одне повноцінне кримське гетто та єдине місто, де євреїв відокремили від

неєвреїв, знаходилося в Ялті. Це гетто охороняли російські поліцейські, які дозволяли контакти між приблизно 1 500 єврейськими ув'язненими та їхніми чоловіками/дружинами-неєвреями, які проживали за його межами. Єдине сільське гетто в Криму знаходилося в селі Войковстат (Керченський район), де було понад 100 євреїв, яких охороняли румунські солдати. Коли наприкінці грудня 1941 року поблизу висадився радянський десант, більшість із цих в'язнів утекли на материкову частину Радянського Союзу.

З середини грудня 1941 року, очевидно намагаючись створити єдиний табір для всіх кримських євреїв, у таборі в Джанкої утримували понад 700 євреїв. Німецькі й російські охоронці часто знущалися з них і навіть убивали. 30 грудня біля дороги, що веде до Сімферополя, було розстріляно 443 євреї.

Загалом, окрім Криму, близько 460 000 євреїв було вбито в Центральній, Східній і Південній Україні (з яких близько 38 000 - у районі, де діяла німецька військова адміністрація). Найбільше вбитих було в (сучасних) Хмельницькій (115 000), Вінницькій (80 000, за винятком частини, що знаходилася під управлінням Румунії), Київській (77 000), Житомирській (55 000) і Дніпропетровській (35 000) областях.

Далі на південь і схід кількість єврейських жертв була нижчою: у Донецькій (16 000), Херсонській (15 000), Полтавській (13 000), Миколаївській (13 000, за винятком частини, що знаходилася під управлінням Румунії), Харківській (12 000), Кіровоградській (12 000), Запорізькій (7 000), Чернігівській (4 000), Сумській (3 500) і Луганській (2 000) областях. Відомості щодо Житомирської та Хмельницької областей включають близько 13 000 євреїв, депортованих із Угорщини.

У Криму було знищено від 30 до 35 тисяч євреїв, половину з яких - у Сімферополі, де впродовж другого тижня грудня 1941 року відбувалася основна «акція» розстрілів.

З серпня 1943 року два спеціальні загони поліції безпеки, зондеркоманда (СК) 1005а в Києві та СК 1005b у Дніпрі спалили близько 85 000 розкопаних трупів у семи основних місцях: Києві, Білій Церкві, Дніпропетровську (Дніпрі), Умані, Миколаєві, Херсоні й Вознесенську.

=====

Східна Галичина й Волинь (Західна Україна)

Антирадянське повстання та проголошення державності

Коли 22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз, у Східній Галичині й Волині, яких часто об'єднують під назвою Західна Україна, тисячі членів українських націоналістичних підпільних сил бандерівського крила ОУН розпочали антирадянське повстання з метою встановлення української держави. Вони не тільки атакували радянські війська, але також ініціювали й організували нові місцеві адміністрації та міліції в більшості міст і сіл. Однак німці не прийняли Акт проголошення незалежності України, зачитаний Ярославом Стецьком, заступником Бандери, 30 червня 1941 року у Львові, і за кілька днів арештували Бандеру й Стецька.

Первинні антиєврейські гоніння з боку місцевих жителів і німців

Прояви насилля над євреями з боку місцевих жителів були поширені в західних областях, приєднаних до Радянського Союзу згідно з Договором про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. Загальна кількість жертв серед євреїв Східної Галичини влітку 1941 року становила від 7 000 до 11 000 чоловік. Питання погромів на Волині досліджене набагато менше, але основні відомості збігаються.

Антисемітизм майже ніколи не був єдиним причинним фактором смертельного насильства. Додаткові обставини були такими:

Заохочення до насильства німецькими силами та їх безпосередня участь

Цими силами були передусім айнзацгрупа С і підрозділи під командуванням вищого керівника СС і поліції Фрідріха Еккельна. Їхні дії слідували інструкціям Райнгарда Гейдріха, у яких він наказував айнзацгрупам таємно заохочувати «самоочисні спроби антикомуністичних й антиєврейських кіл».

Жорстокі прояви насилля дивізії Ваффен-СС «Вікінг»

Частини цієї дивізії відіграли центральну роль у насильницьких діях, що мали місце в Золочеві, Зборові, Озерній, Гримайлові, Скалаті та найбільше в Тернополі, де було вбито 2 300–4 000 євреїв.

Насильницькі дії українських повстанців-прихильників ОУН Степана Бандери та створеної ними місцевої міліції

У перші дні німецької окупації німецькі (або угорські в південних частинах Галичини) сили ще не дуже сильно контролювали багато міст і сіл. У цей період повстанці або місцеві міліції, керовані ОУН, у багатьох населених пунктах «карали» в межах зміни влади тих, кого вони вважали прихильниками радянської влади, «зрадниками» або ворогами українського народу й держави. Інструкції ОУН (б) дозволяли «очищення терену від ворожого елемента» й описували євреїв, як прихильників радянської влади. Іван Климів, командир підпілля ОУН (б) у регіоні, наділив трибунали правом карати сім'ї й національні групи.

Ранні вбивства НКВС

У різних місцевостях відбувалося насилля над євреями після того, як знаходили трупи в'язнів, яких перед своїм відступом вбивали співробітники органів радянської безпеки. Лише в одному Львові було вбито близько 2500 в'язнів. Тут так само, як і в інших населених пунктах, місцеві мешканці допомагали міліції привезти євреїв до в'язниць, де ті мали працювати над вилученням трупів для подальшої їх ідентифікації родичами й поховання. Публічне переслідування було також своєрідним громадським святкуванням закінчення режиму радянської влади. Так лише у Львові було вбито сотні євреїв.

Східна Галичина, 1941–1943 рр.

На сході Галичини нацистська кампанія концентрації, депортації, примусової праці та вбивств, спрямованих проти євреїв, тривала більше двох років. Цей порівняно довгий період часу частково пояснювався великою кількістю

єврейського населення й постійною потребою німців у деяких єврейських робітниках. Усього було знищено близько 550 000 євреїв.

Депортації й масові розстріли на Східній Галичині

Улітку 1941 року підрозділи поліції безпеки та СД проводили розстріли єврейської інтелігенції та євреїв-радянських чиновників. Із жовтня 1941 року почалося тотальне знищення. У сучасному Івано-Франківську (тодішній Станіславув або Станіславів) 12 жовтня 1941 року відбувся наймасовіший розстріл того періоду, під час якого було вбито близько 9 000 євреїв.

Депортації до винищувального табору Белжець розпочалися в березні 1942 року: загалом понад 200 тисяч євреїв зі Східної Галичини було депортовано та вбито там газом до моменту його закриття через дев'ять місяців. Деякі джерела повідомляють про депортацію згодом до винищувального табору Собібор, але докази цього є непереконливими. Подальші депортації, іноді до концентраційного табору Майданек у Любліні, дійсно мали місце аж до літа 1943 року.

З поширенням новин люди почали відчайдушно шукати робочі картки, які б могли їх захистити. Умови у вантажних вагонах були смертельними. Сотні євреїв пробивали дірки у вагонах і стрибали з поїздів, що прямували до табору Белжець. Один зі «стрибунів», який вижив, Леон Велічкер Уеллс прокоментував: «Ті, хто втік, однак поверталися в гетто. Куди ще їм було йти?»

Робивства продовжувалися в 1943 році шляхом проведення «акцій», тобто масових розстрілів. Під керівництвом вищого керівника СС і поліції (SSPF) Фрідріха Кацмана «ліквідували» решту гетто до червня 1943 року та більшість трудових таборів до кінця липня. Залишилося лише кілька євреїв, що працювали в нафтовій промисловості або в сільському господарстві до кінця 1943 року.

Примусові трудові табори для євреїв у Східній Галичині

СС оперувала великою мережею з понад 150 примусових трудових таборів для євреїв, де експлуатувалися десятки тисяч робітників. У листопаді 1941 року розпочався систематичний відбір працездатних євреїв для роботи в таких

таборах, щоб підтримати німецькі проекти з будівництва доріг DG (нім. Durchgangsstraße - транзитне магістральне шосе) IV, нафтогазових родовищ навколо Дрогобича й Борислава, а також плантацій для виробництва синтетичного каучуку. Табори DG IV були прикладами «знищення через працю». Масова втеча з табору Сасів дозволила вижити щонайменше 17 чоловікам.

Найбільшим у Східній Галичині був Янівський табір у Львові, який у липні 1943 року вміщував 8 000 ув'язнених. Це було місце примусової праці, транзиту й масових убивств. Десятки тисяч євреїв розстріляли в сусідніх піщаних дюнах; їхні могили було знищено влітку 1943 року командою з більш ніж 120 ув'язнених. На початку 1944 року в Станіславові (Івано-Франківськ) відбулися подібні розкопки й спалення. Проте в інших місцевостях Східної Галичини нацисти не знищували масові поховання.

Гетто на Східній Галичині

До листопада 1942 року процес створення гетто на Східній Галичині був спорадичним і затягнутим, а також залежав від рішень місцевої німецької адміністрації. Перші гетто були засновані в Рогатині наприкінці липня та в Тернополі у вересні. До 1 грудня 1941 року тернопільське гетто не було обгороджене парканом. У своїх спробах ізолювати євреїв і захопити міський простір німецька влада почала планувати побудову більшої кількості гетто.

Гетто часто створювалися після масових розстрілів, наприклад, у Станіславі (Івано-Франківську) після 12 жовтня 1941 року; там гетто обгородили 20 грудня. Водночас спроби в листопаді-грудні 1941 року заснувати гетто у Львові відклали через спалах тифу. Львівське гетто, одне з найбільших у нацистській Європі, урешті-решт виникло лише після того, як у межах великомасштабної «акції» в серпні 1942 року з міста вивезли понад 40 000 євреїв.

Велика хвиля створення гетто супроводжувала початок депортацій навесні 1942 року. Таким способом кількість євреїв, що жили в невеликих містах і селах, неухильно зменшувалася. Фінальний етап розпочався 10 листопада 1942 року, коли було вирішено до кінця місяця зосередити всіх

євреїв у межах 32 гетто. Усі євреї, яких буде виявлено за межами гетто або трудових таборів, підлягали розстрілу.

Умови життя в гетто погіршувалися, оскільки євреї вичерпали свої останні резерви, а закрита територія обмежила їм доступ до їжі й опалення. Переповненість, недоїдання та погані санітарні умови спричинили розповсюдження захворювань.

У першій половині 1943 року внаслідок закриття табору Белжець вищий керівник СС і поліції (SSPF) Кацман вдався до масових розстрілів, щоб знищити всіх євреїв, котрі залишалися в гетто. Деякі гетто було зменшено в розмірах або повністю «ліквідовано». Ті гетто, що залишилися, тепер часто нагадували трудові табори, а залишки гетто у Львові було перейменовано на «єврейський табір». У Тернополі й інших місцях нові трудові табори створювали за межами гетто. Під час і після масових розстрілів євреїв із гетто німецька поліція за допомогою української допоміжної поліції шукала євреїв, які переховувалися. Тих, кого ловили, розстрілювали на місці або пізніше вбивали цілими групами.

Єврейські ради й життя євреїв на Східній Галичині

Перші єврейські ради на Східній Галичині було створено в липні 1941 року німецькою й угорською окупаційною владою. До їхніх завдань входили збір примусових внесків і дотримання квот для вимушених робітників. Їм допомагала єврейська поліція, яка називалася Єврейською службою порядку. Члени ради несли особисту відповідальність за виконання вимог німців, тож багато кого через це було вбито й усунуто з посади. Корупція й фаворитизм неминуче супроводжували їхню роботу. У спробі поліпшити умови вони часто підкуповували німецьких чиновників і допоміжну поліцію, але в довгостроковій перспективі ця стратегія не надавала жодного захисту.

Деякі ради склалися з 12 або більше членів, і в радах працював значний штат. Наприклад, Львівський *юдєнрат* керував 23 окремими відділами. У Коломиї єврейська рада налічувала близько 300 співробітників. Деякі ради представляли євреїв цілого округу (нім. *Kreis*), керуючи радами у віддалених громадах.

У багатьох місцях поряд із єврейською поліцією в процесі відбору євреїв для депортації брали участь і ради. Більшість із них підкорялися німецьким вимогам, але голова Долинської ради Юліус Вайнреб відмовився вирішувати долю інших людей.

Єврейську службу порядку у Львові було створено з огляду на перше переселення до гетто. Навесні 1942 року вона налічувала близько 750 членів. Вони заробили собі погану репутацію. Під час заповнення квот на депортацію єврейські поліцейські могли або відправити людей на смерть, або дати тимчасову відстрочку (іноді завдяки підкупу). На їхній захист слід зазначити, що вони й самі боялися смерті та дуже мало хто з них урешті вижив.

Оскільки євреям було заборонено проводити шкільне навчання й богослужіння, така діяльність велася підпільно. У багатьох місцях євреї продовжували дотримуватися релігійних звичаїв, молячись і ховаючи мертвих відповідно до традицій. Школи працювали таємно й поширювали підпільні публікації. У Борщівському гетто деякі в'язні писали вірші й пісні, однак зберіглося відносно небагато проявів культурного життя в таборах і гетто, розташованих у дистрикті Галичина.

У 1942 році організація «Єврейська соціальна самопомога», зосереджена в Кракові, створила філії на Східній Галичині, але ця підтримка була надто малою й недовгою.

Українська й інша допоміжна поліція

Під час депортацій і масових розстрілів поліцейські набраної на місці так званої Української допоміжної поліції (нім. *Ukrainische Hilfspolizei*) відігравали підлеглу, але важливу роль. Час від часу такі поліцейські допомагали знайомим євреям. Але численні спогади людей, що пережили Голокост, і свідчення під час німецьких, польських і радянських судових процесів говорять про їхню причетність до побиття й розстрілів євреїв, а також полювання на втікачів з гетто і таборів. У містах німецька кримінальна поліція керувала окремими поліцейськими підрозділами, укомплектованими поляками й українцями. Одним із них була польська кримінальна поліція, яка також відіграла активну роль у пошуку євреїв за доносами. Німецька поліція безпеки залучала власних

допоміжних поліцейських, часто етнічних німців, які брали участь у масових розстрілах.

Волинь, 1941-1943 рр.

Улітку 1941 року масові вбивства були спорадичними, виникаючи внаслідок невеликих погромів і вбивств, які здійснювали айнзацгрупи та поліцейські батальйони під час свого просування регіоном. Жертвами таких дій стали близько 10 000 євреїв. Повне винищення євреїв розпочалося на Волині восени 1941 року. Найбільший масовий розстріл на цьому етапі відбувся в Рівному 6-7 листопада 1941 року, коли було вбито близько 17 000 євреїв.

Протягом перших чотирьох місяців 1942 року майже не було масових розстрілів, оскільки німецька цивільна адміністрація зосереджувала свою увагу на геттоїзації євреїв. Убивства відновилися в травні 1942 року. Переважну більшість, близько 85 % євреїв, загиблих у Волинській і Рівненській областях, було вбито під час так званих «акцій» з «ліквідації» гетто, що проводилися німецькою й місцевою допоміжною поліцією з травня по грудень 1942 року. Як правило, це відбувалося в межах однієї або двох «акцій» у кожному місці. Євреїв під конвоєм відводили до поближких ям і там розстрілювали.

Табори примусової праці на Волині

На території сучасних Волинської й Рівненської областей існувало понад 20 таборів примусової праці для євреїв. Перший відкрився влітку 1941 року. Євреїв залучали до різних робіт таких, як: копання торфу, праці в лісовому й сільському господарстві, на дорожніх роботах і будівництві аеродрому. У деяких таборах призначали єврейських старійшин, а в одному, яким керувало СС, існувала єврейська таборова поліція. Умови були жорстокими з довготривалим робочим часом, неадекватним харчуванням, побоями й іншими формами знущань. Ув'язнені, переважно чоловіки, а іноді й жінки, спали в сараях або будівлях, перетворених на бараки. Їх охороняла місцева допоміжна поліція, що зазвичай складалася з українців.

Улітку й восени 1942 року ув'язнених, як правило, відправляли назад до прилеглих гетто, щоб убити разом із їхніми сім'ями. Але в деяких місцях таких,

як: Дубно, Колки й Рожище – після основних «акцій» з «ліквідації» гетто було створено невеликі трудові табори, що нагадували залишкові гетто. Вони іноді існували до 8 тижнів і виконували ремісницькі роботи. Залишкові гетто також використовувалися для заманювання вцілілих євреїв, які переховувалися.

Деякі з тих, хто втік із трудових таборів (наприклад, у Луцьку після збройного опору), намагалися зустрітися зі своїми сім'ями, інші ж приєднувалися до партизанів або шукали притулку в місцевих селян, особливо баптистів, які прихильно ставилися до євреїв. Місцевий українець у Смольному заховав у працівників лісового господарства групу з 15 євреїв, які втекли з залишкового гетто в Ратному.

Гетто на Волині

У вересні 1941 року райхскомісар Еріх Кох наказав заснувати гетто в містах із помітною кількістю єврейського населення, окрім місць, де проживало менше 200 євреїв. Гетто *створювалися* нацистами переважно з метою ізоляції, концентрації й експлуатації євреїв. Євреї отримували лише мінімум запасів продовольства, тому тих, хто не працював, морили голодом протягом декількох місяців.

У період між серпнем 1941 року й літом 1942-го німецька цивільна адміністрація послідовними хвилями утворила на Волині 64 гетто. У багатьох випадках німці наказували євреям із навколишнього району приходити в гетто. Після першої хвилі геттоїзації восени 1941 року друга хвиля відбулася вже навесні, коли гетто було створено в таких містах, як: Камінь-Каширський, Ковель, Олика.

Раптове переселення означало втрату власності, ідентичності й самооцінки. Євреї, зігнані до гетто з сіл, опинилися в жахливих житлових умовах. Кімнати були надзвичайно переповнені та вміщували від 8 до 15 осіб кожна. У менших гетто євреї могли все ще отримувати їжу на обмін. Її контрабандним способом проносили в гетто євреї, що працювали ззовні, або діти, які прокрадалися під огорожею.

Євреїв змушували до примусової праці, а деяких працездатних євреїв відправляли до трудових таборів. З кінця 1941 року сотні євреїв з Волині було відправлено на будівельні роботи до Вінниці та Києва.

Локачівське гетто спочатку було відкритим, але на початку 1942 року євреї були змушені спорудити дерев'яний паркан. Його встановлення супроводжувалося накладанням суворих покарань за вихід за межі гетто. Коли 16 березня було розстріляно єврея, який залишив його незаконно, ціни на продукти харчування на чорному ринку одразу зросли. У деяких місцях було два або більше гетто, зазвичай, в одних знаходилися працездатні особи, а в інших - усі решта. Така ситуація спостерігалася під час підготовки до «акцій», проведених у травні 1942 року, коли осіб, що вважалися непридатними до роботи, було вбито. Такі «акції» проходили в Дубно, Колках і Вербі.

Улітку 1942 року багато євреїв зрозуміли, що їх усіх планують убити, тому почали розмірковувати над втечею до партизан, однак не всі хотіли залишати членів сім'ї. Багато євреїв побудували бункери й інші сховища переважно всередині гетто. Інші прагнули сховатися в знайомих за межами гетто.

Восени 1942 року майже всі залишкові гетто було зруйновано; невдовзі після цього було вбито останніх кваліфікованих робітників. Німецька поліція за допомогою місцевої поліції (нім. *Schutzmannschaft*) розстріляла євреїв у ямах поблизу їхніх рідних домівок. Останнє залишкове гетто або табір у регіоні, у Володимирі-Волинському, німецька поліція безпеки знищила 13 грудня 1943 року.

Єврейські ради й життя євреїв на Волині

З липня 1941 року німецька влада створила на Волині єврейські ради. Деякі з них було організовано самими євреями, інших було відібрано за участю мерів, призначених німцями. Серед призначених були єврейські лідери ще з часів польської влади, зокрема рабини, учителі, юристи, громадські активісти, а також кілька біженців. Німецька влада запровадила персональну відповідальність членів ради за послух громади, через що кількох з них протягом перших місяців окупації було усунуто з посад і вбито.

Єврейським радам допомагали єврейські поліцейські сили, єврейська служба порядку. Серед їхніх основних завдань були постачання примусових робітників і задоволення німецьких вимог щодо внесків. У Локачах, коли гебітскомісар затребував подушний податок, представники юденрату та єврейської поліції разом із 15 єврейськими чоловіками спортивної статури вламувалися в будинки, кричачи: «Дайте нам гроші!» Усі були дуже розлючені на юденрат, але гроші мусили передати. У Рокитному було накладено релігійну заборону (*херем*) задля забезпечення сплати місцевого податку. У Володимирці єврейська рада отримала допомогу від католицького священика, щоб мати змогу сплатити великий внесок.

Багато єврейських рад робили все можливе, щоб поширити обов'язки та справедливо розподілити мізерні раціони. Проте трудові завдання переважно перепадали бідним, оскільки інші купували собі відстрочки. Деякі єврейські ради були звинувачені в корупції; особливе обурення викликало використання силових методів єврейською поліцією. Зрештою, поведінка єврейського керівництва багато в чому спиралася на якості окремих місцевих лідерів. Спроби підкупу були неефективними в довгостроковій перспективі з огляду на бажання німецької влади знищити гетто.

У деяких гетто докладали значних зусиль для поховання мертвих і влаштування релігійних і сімейних святкувань, звісно, набагато скромніших, ніж раніше. Навчання в деяких гетто продовжувалося за приватних ініціатив. Через примусову працю й нічні комендантські години на молитву залишалося зовсім мало часу. За їжею або збираючись разом, євреї обговорювали сподівання на поворот у війні, акцентуючи увагу на будь-яких позитивних новинах.

Оскільки останні дні для деяких гетто збіглися з великими святами, люди збиралися в синагогах, котрі ще залишилися, або молитовних будинках. Були навіть «благання про спокуту» у маленьких містах, де люди бачили видіння й поширювали цю новину. Деякі рабини використовували останні зібрання, щоб висловити слова втіхи або ж закликати свої громади до повстання.

Навіть у відчаї багато євреїв демонстрували непокору. У Локачівському гетто люди вирішили знищити майно, яке залишилося, аби воно не дісталось

їхнім мучителям. Євреї, ув'язнені в синагозі в Ковелі, після «ліквідації» гетто написали відчайдушні останні повідомлення на стінах.

Допоміжна поліція на Волині

Місцева допоміжна поліція, відома як *Miliz* (міліція) або *Ordnungsdienst* (ОД), була спершу відібрана під керівництвом німецької військової адміністрації. У багатьох місцях українські націоналісти створювали місцеву міліцію ще до прибуття німців. Під час перших тижнів німецької окупації спостерігалось чимало випадків насилля над євреями й анархія. Члени міліції били євреїв та арештовували їх у довільному порядку, а також влаштовували погроми, а подекуди й масові розстріли.

Коли до влади прийшла німецька цивільна адміністрація, первинні міліції було реорганізовано. Перейменовані в місцеву поліцію (нім. *Schutzmannschaft*), вони підпорядковувалися німецькій поліції порядку, чії настрої, зазвичай, формували поведінку місцевої поліції щодо євреїв.

До лав місцевої поліції спочатку набирали добровольців. Переважна більшість (понад 90%) були етнічними українцями. Кілька етнічних німців виконували роль перекладачів. Деякі місцеві поліцейські до війни мали друзів серед євреїв, але більшість таких зв'язків зникли в умовах німецької окупації.

Шутцманшафт відігравав основну роль в охороні гетто, супроводі євреїв до місць масових розстрілів і пошуку тих, що переховувалися після «ліквідації» гетто. Багато з тих, хто вижив, зазначають жорстокість місцевих поліцейських і їх участь у розстрілах. Серед головних причин того, чому місцеві поліцейські брали участь у насильницьких діях проти євреїв, були можливість чинити безкарні грабунки, бруталізація й ефект конформізму, посилені зловживанням алкоголю.

У 1941-1942 роках під час антиєврейських убивств місцева поліція залишалася відносно нечисленною й складалася з 20-30 чоловік на кожному постерунку. У липні 1942 року на Волині було близько 4000 місцевих поліцейських. З весни 1942 року *шутцманшафт* допомагав депортувати людей до Німеччини для примусової праці. З кінця 1942 року, коли партизанська війна

посилилася, чисельність *шутцманшафта* збільшилася так, що до 1944 року в його лавах уже служило 12 000 чоловік.

Навесні 1943 року на Волині близько 4 000 членів *шутцманшафту* залишили свою службу й приєдналися до Української повстанської армії (УПА). До лав УПА також прибуло чимало рекрутів, які не мали стосунку до поліції. УПА боролася з радянськими партизанами й німцями, але більша частина її насилля була спрямована проти етнічних поляків. Євреї, які втекли з гетто, також були серед її жертв. Замість українських дезертирів до *шутцманшафту* залучили переважно етнічних поляків.

ОУН і євреї

З кінця 1930-х років антисемітські ідеї ставали все більш впливовими в середовищі ОУН, але жодна з фракцій організації не вважала євреїв своїм головним ворогом. Ним залишався Радянський Союз або Польща, тож вони не вважали, що усунення євреїв дозволить вирішити всі або більшість політичних і соціальних проблем. Однак ОУН дійсно, у широкому розумінні, вбачала в євреях прихильників і тих, хто отримував користь від радянської влади. Прокламація «Український Народе!», розклеєна членами ОУН (б) у Львові 30 червня й у Києві 25 вересня 1941 року, закликала: «Народе! Знай! Москва, Польща, Жидва - це Твої вороги. Нищ їх».

До того ж Ярослав Стецько повідомляв німців у липні 1941 року, що він, як вказувалося в тогочасному німецькому перекладі, підтримує «німецькі методи в боротьбі проти єврейства в Україні» (український же оригінал був значно брутальнішим: «Тому стою на становищі винищення жидів і доцільності перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і т.п.»). Він не пояснив, що мав на увазі. Проте, як порівняти зі ставленням організації до євреїв, зазвичай, покарання ОУН щодо співвітчизників-українців було м'якшим і не зачіпало їхніх сімей.

Місцева міліція, створена ОУН (б) у багатьох населених пунктах Східної Галичини й Волині в перші дні німецького вторгнення, брала участь у перших масових убивствах євреїв, здійснених німцями на початку липня 1941 року, заарештовуючи й конвоюючи жертв. Наприклад, у Львові вони заарештували

більшість із приблизно 2 000 євреїв, яких 5 липня вбили члени айнзацгрупи С. 25 й 26 липня вони заарештували близько 2 000 євреїв, із яких близько 1 500 було вбито німецькою поліцією безпеки. На цей час до складу міліції Львова входило 270 членів.

З серпня 1941 року із впровадженням цивільної адміністрації місцеву міліцію замінили на «Українську допоміжну поліцію» (нім. *Ukrainische Hilfspolizei*) в Галичині й на «охоронну поліцію» (нім. *Schutzmannschaften*) на Волині. Відомих членів ОУН (б) часто усували, а іноді заміняли членами ОУН (м). У вересні почалися німецькі арешти членів ОУН (б). Починаючи з листопада, певну кількість арештованих було вбито.

ОУН (б) намагалася таємно залишати своїх людей у силах поліції також після того, як на початку 1942 року Друга конференція ОУН (б) вирішила «в сучасний момент» не брати участь у німецьких «протижидівських акціях». Восени 1943 року ОУН (б) наказала підготувати документи, які могли б показати, що українська поліція й українці як такі жодним способом не були задіяні в знищенні євреїв німцями.

Члени й прихильники обох гілок ОУН працювали в пресі, котра так само як і в усіх інших регіонах, під пануванням німців і їхніх союзників була сповнена антисемітизмом. Наприклад, 1 вересня 1941 року редактор і письменник Улас Самчук, близький до ОУН (м), написав у Рівненській газеті «Волинь» про євреїв відповідно до постулатів нацистсько-німецької антисемітської пропаганди: «Весь той елемент, що населяв наші міста: чи то жидівство, чи то напливова польськість - мусить зникнути з наших міст. Проблема жидівства вже в бігу розв'язання, і вона буде розв'язана в рамках загальної реорганізації нової Європи».

Українська повстанська армія (УПА) та євреї

Багато аспектів дуже суперечливого питання про ставлення та дії УПА стосовно євреїв у 1943 та 1944 роках ще не вивчені достатньо глибоко. Заснування УПА в останні місяці 1942 року стало початком більш активного опору ОУН (б) німецькому пануванню. УПА вигнала німців з деяких районів Волині. Навесні 1943 року, коли її лави поповнилися поліцейськими-дезертирами, УПА почала

нападати на польські села. Улітку того ж року це стало спробою «етнічної чистки» на Волині від поляків, кампанією, яка на початку 1944 року поширилася на територію Галичини. Десятки тисяч поляків тоді було вбито.

Хоча в серпні 1943 року Третій Надзвичайний Збір ОУН (б) затвердив у своїй політичній програмі заходи з демократичної переорієнтації й більш позитивне ставлення до національних меншин, фактичні дії суперечили цим змінам. Ба більше, як і раніше, ОУН та УПА продовжували публічно мовчати стосовно винищення євреїв.

Різні підрозділи УПА вбивали євреїв. Цифри є суперечливими. Деякі історики вірять, що не існує жодних тому доказів. Інші ж дослідники вважають, що на Східній Галичині та на Волині було вбито 1 000-2 000 євреїв, або ж припускають, що цей показник, вірогідно, мав би бути ще більшим.

Під час нападів УПА на польські села євреїв, які там переховувалися, вбивали разом із поляками. Ще одним контекстом для таких убивств євреїв було переконання, що панувало в підрозділах УПА, про те, що євреї, яких вони зустрічали в лісах, становили загрозу безпеці (ромів також убивали з тієї ж причини). Ще один фактор полягав у тому, що колишні поліцейські, ймовірно, хотіли ліквідувати свідків своїх злочинів з часів перебування на німецькій службі.

Очевидно, якщо це й так, то, на відміну від радянських і певним чином й польських партизанів і підрозділів самооборони, УПА майже ніколи не приймала євреїв до своїх лав. В УПА були деякі євреї, які виконували спеціальні функції, переважно як медичний персонал, але є вагомі підстави вважати, що їх також, зрештою, переважно вбивали. Проте інші підрозділи таких фахівців просто відправляли геть.

=====

Північна Буковина, Бессарабія й Трансністрія

Заходи, запроваджені румунським урядом, призвели до загибелі 280 000-380 000 євреїв, які переважно мешкали поза територією сучасної Румунії, у Північній Буковині, Бессарабії (що включає більшу частину сучасної Молдови) й Трансністрії, тобто регіоні між річками Дністер і Південний Буг. Євреїв убивали, морили голодом, депортували, утримували в нелюдських умовах і знущалися багатьма іншими способами. Оскільки румунська політика щодо євреїв відрізнялася від німецької на якісному рівні, коли навесні 1944 року прибула Червона армія, десятки тисяч євреїв у таборах і гетто ще були живі.

Переслідування й масові вбивства в Північній Буковині та Бессарабії

Історична поразка в червні 1940 року, коли ці території були анексовані Радянським Союзом, фактично віддала Румунію в руки Німеччини та спричинила зростання до рекордно високого рівня антисемітських настроїв, основу яких в офіційній риторичі складав так званий «жидобільшовизм». Безуспішне повстання «Залізної гвардії» 21-23 січня 1941 року супроводжувалося погромом у Бухаресті, під час якого було вбито 125 євреїв. Потім, невдовзі після того, як Румунія взяла участь у нападі Німеччини на СРСР, понад 13 000 євреїв з міста Яси було вбито впродовж дев'яти днів. 29 червня 1941 року румунські й німецькі солдати, члени спецслужб румунської розвідки, поліцейські та місцеві жителі розстріляли тисячі євреїв, яких звинуватили в зраді. Інші померли від виснаження в двох зачинених «потягах смерті», які вісім днів курсували без води та їжі.

Прибувши в Бессарабію та Північну Буковину влітку 1941 року, румунські військові підрозділи, жандармерія, поліція й різні підрозділи айнцацгрупи D стали учасниками вбивства 45 000-60 000 євреїв.

Румунську жандармерію під керівництвом Константина Василіу було проінформовано, що наказ Іона Антонеску про «очищення території від євреїв» передбачав винищення всіх євреїв, які мешкали в сільській місцевості,

ув'язнення єврейського населення міст у гетто, арешт осіб, яких підозрювали в комунізмі, і всіх, хто займав важливі посади за попередньої радянської влади.

Наприкінці червня та в липні 1941 року в Бессарабії відбувалися масові вбивства євреїв у численних селах і містечках таких, як: Пепені, Чепелеуць і Меркулешти - а також у містах Кишинів, Бельці й Оргіїв. Деякі місцеві селяни приєдналися до цього божевілья, вистежували й убивали своїх сусідів-євреїв. Бессарабські чоловіки, жінки й діти також долучалися до масового розграбування майна євреїв.

На Буковині зондеркоманда 10b розстріляла євреїв у містах Чернівці й Хотин. Ба більше, у липні 1941 року за наказами й розпорядженнями румунської влади в більшості поселень регіону відбувалися масові страти євреїв. Іноді до процесу залучали місцеве неєврейське населення. Наприклад, 4 липня, у перший день окупації міста Сторожинець, румунські солдати разом із селянами з околиць міста розстріляли 200 єврейських чоловіків, жінок і дітей просто на вулицях чи в їхніх домівках, які вони після цього пограбували.

У місті Вижниця українські націоналісти вбили 21 єврея, а в селі Мілієве - 176. Згадане вбивство вчинив 5 липня підрозділ Організації українських націоналістів під проводом Петра Войновського, офіційного лідера ОУН на Буковині. Коли того ж дня підрозділ Войновського намагався вбити євреїв в Іспасі, голова села Іван Денис завадив цьому. Місцеві жителі врятували всіх п'ятнадцятьох єврейських сімей.

Євреїв також убивали за наказом Буковинського підрозділу ОУН у багатьох інших селищах. Наприклад, у Нижніх і Верхніх Станівцях (села Вашківського району) українські націоналісти, озброєні гвинтівками, ножами, палицями й камінням, убили 80 і 33 євреїв відповідно. У селищі Неполоківці (Кіцманського району) майже 30 євреїв було забито до смерті, а тіла скинуто в річку Прут. Майже 150 євреїв із сіл Борівці та Киселів (Кіцманського району) вивезли до озера й розстріляли. Німці та румуни не брали участі в зазначених вище вбивствах.

Формування гетто та примусова праця

Одним із головних завдань румунського військового керівництва було усунення «єврейської присутності». На їхню думку, це було необхідно, щоб забезпечити тил своєї армії. Після захоплення Кишинєва, столиці Бессарабії, тут було створено єврейське гетто в нижній частині міста. Було встановлено саморобні огорожі. Румунська влада створила Комітет з питань єврейського гетто, до складу якого входило 22 особи під проводом відомого місцевого активіста Гутмана Ландо. Комітет ухвалював рішення, що стосувалися розподілу роботи, депортації й надання допомоги бідним, хворим та особам з інвалідністю, які жили з ними в гетто. У гетто утримували 11 525 інтернованих осіб: переважно жінок, дітей і людей похилого віку.

Щодня сотні ув'язнених із бессарабських таборів і гетто відправляли будувати дороги, розчищати каміння й виконувати іншу примусову роботу. Голод, хвороби, жорстоке поводження та фізичне виснаження стали частиною щоденного життя євреїв у Бессарабії.

1 серпня 1941 року айнзацкоманда 11а за підтримки румунських солдатів вивезла 450 євреїв із Кишинівського гетто до передмістя Вістернічен, де розстріляли майже всіх. 39-ом уцілілим було наказано повідомити решті, що на них очікує така ж доля, якщо вони не «припинять подавати світлові сигнали російським літакам». За тиждень після цього з гетто вивезли 525 осіб, 325 з яких було розстріляно з кулеметів румунською ротою під командуванням капітана Раду Іонеску.

За перші десять днів липня паралельно з подіями, що розгорталися в Бессарабії, румуни в Північній Буковині зганяли євреїв у табори й гетто в містах Новоселиця, Сторожинець, Вашківці, Вижниця, Герца та селах Лужани, Чудей і Стара Жадова.

Депортація за річку Дністер

Влада Румунії почала депортувати євреїв через річку Дністер 13 липня в Сокирянському та Кельменецькому районах сучасної Чернівецької області.

Бессарабських і буковинських євреїв було успішно переправлено у Вінницьку область в Україні, проте німці почали забороняти такі перетини. Після цього румунські жандарми вбили частину євреїв, а решту відправили в табори в Північній Бессарабії, зокрема в місті Сокиряни.

Щоб вирішити проблему перенаселення, майже половину ув'язнених у Сокирянах було переміщено до нового табору в місті Єдинці, що також знаходиться в Північній Бессарабії. У вересні там і в Сокирянах було 12 250 і 10 200 євреїв відповідно, включно із 2 000 з міста Липкани, яких до цього евакуювали з радянськими військами через Дністер.

Станом на 1 вересня 1941 року, окрім таборів у Сокирянах і Єдинцях, євреї також перебували в таких місцях: Чернівці - 49 497, Сторожинецький район - 4 312, Хотин - 559. Загальна кількість осіб складала 54 368.

Беручи до уваги той факт, що більшість євреїв у таборах у Сокирянах і Єдинцях були родом із Північної Буковини, а також враховуючи те, що кілька тисяч євреїв із Буковини знаходилися в таборі в селі Вертюжень, який румуни створили для тих євреїв, котрих німці переправили назад у Бессарабію через Дністер, на вересень місяць близько 76 000-77 000 буковинських євреїв були ще живими. Отже, кількість буковинських євреїв скоротилася приблизно на 25 000. Майже 11 000 з них, найімовірніше, було вбито, а решту було або вчасно евакуювано на радянську територію, або депортовано румунами через річку Дністер.

Успіх сили Осі на фронті й анексія Румунією території між річками Дністер і Південний Буг 1 вересня 1941 року допомогли румунській окупаційній владі реалізувати план, який їм не вдалося втілити влітку. Наступ на територію, котра пізніше стане Трансністрією, є окремою фазою Голокосту. Близько 20 000-25 000 бессарабських і буковинських євреїв загинуло лише за період депортацій. Їх поспіхом ховали в ямах.

4 жовтня штаб головнокомандувача румунською армією передав комендатурі в Чернівцях наказ Антонеску про депортацію всіх євреїв з Буковини на східний берег річки Дністер протягом 10 днів. Згідно з цим наказом 10 жовтня губернатор Буковини генерал Корнеліу Калотеску віддав розпорядження про

створення гетто в Чернівцях і про депортацію євреїв із новоствореного гетто в Трансністрію. Так до 15 листопада 28 400 євреїв було депортовано з міста.

Переміщення 20 000 євреїв з таборів у Сокирянах і Єдинцях розпочалося 4 та 11 жовтня відповідно й тривало до 8 листопада. Процес депортації з Сокирян було доручено очолити лейтенанту Августину Рошка із Римського жандармського легіону. Майор Драгулеску, комендант Хотинського жандармського легіону, повідомив йому, що «за наказом верховного керівництва» кволих осіб мають розстрілювати на місці. Лейтенант Рошка чітко дотримувався інструкцій, у результаті чого під час переміщення було розстріляно близько 500 євреїв. Таку ж систему застосовували для конвоїв із міста Єдинці, які очолював лейтенант Поповіч. Осіб, нездатних подорожувати, так само розстрілювали.

22 жовтня 1941 року євреїв із Чернівецького й Радівецького районів, яких зібрали в місті Чернівці, відправили потягом до Трансністрії через місто Меркулешти (Молдова) та село Косеуць, куди вони прибули 27 жовтня.

У період із жовтня по листопад 1941 року через річку Дністер було депортовано більше 55 000 буковинських євреїв (включно з кількома тисячами осіб з табору в селі Вертюжень). Залишилося близько 20 000 осіб, майже всі з них - у Чернівцях. У червні 1942 року переправили ще 4 000 осіб, а у вересні - ще 500. Загалом більше 75 000 євреїв, які жили в Північній Буковині, депортували через річку Дністер у 1941 і 1942 роках. Більше 55 000 із них там і загинули.

8 жовтня 1941 року перша колона, у якій було приблизно 2 500 євреїв із Кишинівського гетто, рушила до річки Дністер пішки. До середини листопада в гетто лишилося всього 118 євреїв. У 1942 році Гутман Ландо вкоротив собі віку.

Беручи до уваги важку подорож у холод і дощ, а також відсутність нормального харчування чи одягу, євреї були дуже занепокоєні тим, що з ними робитимуть після прибуття в Трансністрію. Деяким євреям удалося втекти з Бессарабії до «Старого Королівства» або Чернівців, даючи румунським посадовцям чи військовим хабарі у вигляді величезних сум грошей або цінних речей. Губернатор Константін Войкулеску категорично не підтримував таку практику. У листопаді 1941 року він оголосив, що Бессарабію було «очищено від

євреїв». До кінця грудня 1941 року приблизно 56 000 євреїв було силою вивезено до Трансністрії.

Лідер Громади румунських євреїв Вільгельм Фільдерман намагався зупинити депортацію до Трансністрії, збирав і надсилав туди допомогу й звертався за поміччю до міжнародних єврейських організацій. Він також звертався до представників уряду, зокрема до Іона Антонеску – свого колишнього однокласника. У середині 1943 року він сам два місяці провів у Трансністрії в засланні, однак втручання короля Міхая, королеви-матері Олени, голови Націонал-цараністської партії Юліу Маніу, а також дипломатичний тиск забезпечили йому повернення в Бухарест.

Доктор Траян Попович, румун родом із Буковини, був мером Чернівців з 1941 по 1942 рік. Коли в жовтні 1941 року губернатор Буковини генерал Калотеску оголосив про своє рішення депортувати 50 000 євреїв із Чернівців до Трансністрії, Попович уклав з Антонеску угоду: 20 000 євреїв мали лишитися в місті задля підтримання економічної стабільності. Так 14 750 чернівецьким євреям удалося вижити, працюючи як спеціалісти, яких потребувала румунська влада, а держава, армія та приватні особи використовували їх як безкоштовну робочу силу. Таку політику схвалював і консул Німеччини. По суті, дозвіл на те, щоб лишитися в Чернівцях, можна було купити. Євреї, які лишилися в місті, не почувалися в безпеці й часто зазнавали довірливих обшуків і насильства.

Крики та благання єврейських жінок і дітей було чути далеко за межами огорож бессарабських гетто і транзитних таборів. Співчуваючи стражданням ув'язнених, місцеві жителі приносили їм їжу та воду влітку й восени 1941 року. Проте в той час, коли висланців проганяли маршем через бессарабські й буковинські села, деякі жителі давали їм їжу та воду, решта все ж лише розграбовувала майно євреїв. Окрім цього, між бессарабськими селянами й охоронцями з румунського конвою відбувалася огидна «торгівля» речами гарно вбраних євреїв.

Життя та смерть євреїв у Трансністрії

За оцінками, 130 000–170 000 українських євреїв було знищено в Трансністрії. Ця територія перейшла під владу Румунії в результаті підписання договору з Німеччиною в кінці серпня 1941 року. До її складу входила територія між річками Дністер і Південний Буг. Губернатором Трансністрії було призначено румунського адвоката й професора Георге Алексяну.

Тисячам місцевих євреїв удалося втекти під час відступу Червоної армії до того, як прибули румуни й німці. А втім, на території, що пізніше стане Трансністрією, залишалися ще десятки тисяч євреїв. Нова влада одразу почала їх розшукувати та збирати. Усі євреї мали здатися під страхом смерті.

Увійшовши до регіону, румунські й німецькі війська почали арештовувати та вбивати євреїв і представників попередньої радянської влади. Проходячи територією Трансністрії влітку 1941 року, айнзацгрупа D розстріляла тисячі євреїв. Айнзацкоманда 12а віддала наказ новопризначеному меру міста Дубоссари на річці Дністер Олександрю Деменчуку змусити місцевих жителів вирити рови за містом нібито для зберігання овочів. Близько 300 копачів стали до роботи. 12–28 вересня близько 6 000 євреїв з міста та його околиць було розстріляно й поховано в цих ямах. Коли айнзацгрупа D покинула територію Трансністрії у вересні 1941 року, їх робота була не завершена: живими лишилися ще близько 190 000 місцевих євреїв.

Для вирішення «єврейської проблеми» румунська влада запланувала стратегію безстрокового заслання євреїв углиб окупованих радянських територій. Усіх місцевих євреїв, яких призначили до заслання, ув'язнили в 175 тимчасових гетто й таборах, чимало з яких знаходилися в районі Південного Бугу. Євреїв, яких депортували з Бессарабії й Буковини, також масово тримали в цих місцях. Проте плани щодо депортації на схід зійшли нанівець, коли наступ військових сил Осі зупинився.

Одеса, жовтень 1941 року

22 жовтня 1941 року в румунському військовому штабі в Одесі вибухнула бомба, встановлена радянськими спецслужбами, у результаті чого загинула 61 особа, зокрема румунський генерал. За наказом Іона Антонеску почалися суворі репресії проти «комуністів» і «євреїв». Близько 5000 чоловік, переважно євреї, були публічно повішені на площах або розстріляні 23 жовтня.

Наступного дня величезну колону євреїв під конвоєм вивели з міста у бік села Дальник. Тих, хто відставав, розстрілювали на місці. За деякими відомостями, у справу втрутився мер Одеси Герман Пинтя, унаслідок чого частину євреїв було тимчасово врятовано в Дальнику. Дорогою до Дальника деяких євреїв розстріляли в протитанкових ровах. Тисячі інших було кинуте до артилерійських складів на Люстдорфській вулиці. Потім їх розстріляли з кулеметів, а будинки підпалили.

Наступного дня о 17:45 (у той самий час, коли було підірвано румунський штаб) було підірвано один з будинків, у якому утримували заарештованих євреїв. Усього протягом двох днів у місті та його околицях було вбито близько 25 000 євреїв.

Ще 40 000 було вивезено з міста протягом наступних двох тижнів до табору в Доманівці, а звідти – до Богданівки. Десятки тисяч євреїв ще залишилися в Одесі. Їх депортували залізницею в 1942 році.

Гетто й табори в Трансністрії

Багато місць, обраних для створення гетто й таборів, було зруйновано війною та бомбардуваннями. Тобто євреїв масово утримували в напівзруйнованих будівлях без належних санітарних умов та обігріву. Однак, оскільки там не проводили масових розстрілів, шанси на виживання в таких місцях були вищими, ніж в окупованій Німеччиною Україні чи Голтянському й Березівському повітах Трансністрії. Найбільша густота населення була в Могилів-Подільському районі, де розташовувалися 53 гетто й один табір. У місті Шаргород було найбільше гетто, у якому станом на січень 1943 року перебувало 5 300 євреїв. У дев'ятох інших гетто утримували більше 1 000 ув'язнених. У більшості гетто румунська влада призначала єврейські ради та єврейську поліцію. Загалом на той момент у Трансністрії існувало близько сотні гетто й таборів.

Через постійну відмову німців дозволити депортацію за Південний Буг євреїв, що були зібрані в Трансністрії, румуни зіткнулися з кризою перенаселення на розореній війною території, до якої вони були невідготвлені. Справді жахливими були концентраційні й трудові табори вздовж Південного Бугу в Голтянському та Березівському повітах. На відміну від гетто, більшість із них розташовувалися в приміщеннях колишніх радянських радгоспів. Депортованих євреїв тримали в будівлях, які до цього використовувалися як склади чи в яких раніше тримали худобу. Трудові табори створювали з метою виконання певних завдань: побудова доріг, мостів чи споруд – і серед робітників часто зустрічалися депортовані євреї-комуністи або євреї, яких переміщали з центральної Румунії.

Євреї, які уникнули смерті влітку 1941 року й вижили після смертельних маршів до місць ув'язнення в Трансністрії, стикалися з іншою загрозою для життя – голодом. Якщо румунська влада все ж годувала їх, що було рідкістю, їжі було або зовсім мало, або була практично неістівною. Одним зі способів вижити була нелегальна праця. Дорослі, підлітки й діти єврейського походження тікали та збирали врожай, рубали дрова, доглядали за худобою, прибирали будинки, куховарили, шили й виконували будь-яку роботу для неєврейського населення. Колишні мешканці міст навчилися виконувати сільську роботу, деякі єврейські жінки навчилися в'язати шкарпетки, рукавички, светри й інші речі для селян, які платили їм їжею. Для дітей головним способом вижити було жебрацтво.

Починаючи з серпня 1942 року тисячі євреїв із Трансністрії депортували до Райхскомісаріату Україна для примусової праці на будівництві транзитного магістрального шосе IV й інших об'єктів, зокрема мостів через річку Південний Буг.

Богданівка й інші місця вбивств

Узимку 1941–1942 років румунські й німецькі союзники спільно здійснили один із найжорстокіших злочинів у Трансністрії в Богданівці. Богданівський концентраційний табір було створено у вересні 1941 року. У грудні 1941 року в таборі перебували десятки тисяч євреїв (оцінки коливаються між 40 000 й

56 000 осіб), депортованих із території Бессарабії, Буковини й Трансністрії, яких у надзвичайній тисняві тримали в свинарниках на території колишнього колгоспу. Через жахливу переповненість будівель, низькі температури, відсутність їжі, води чи будь-яких санітарних умов, почалася епідемія тифу. Це нібито загрожувало життю українців та етнічних німців, які мешкали неподалік.

21-25 грудня за наказом румунського районного голови близько 70 членів допоміжної поліції з Голтянського (раніше Первомайського) району під прямим керівництвом румунської жандармерії разом із понад 60 поліцейськими, етнічними німцями, під командуванням СС розстріляли всіх ув'язнених. Розстріли продовжувалися після Різдва, з 27 грудня до середини січня 1942 року. 150 євреїв змусили спалювати тіла. Ще тисячі євреїв було вбито подібним способом у Доманівці й інших населених пунктах у Голтянському й Березівському повітах.

Побоюючись тифу, від якого взимку 1941-1942 років сильно постраждала більшість єврейських гетто й таборів, і перебуваючи в полоні ідеології, що демонізувала євреїв як небажане населення, румунська влада герметично закрила єврейські об'єкти, прирікаючи тисячі в'язнів на жахливу смерть. Десятки тисяч євреїв померли від тифу в Трансністрії в першій половині 1942 року, поки не було дозволено пройти медичну допомогу від євреїв Румунії.

Деякі трудові табори відправили тих, хто не надавався до роботи, до «таборів смерті», де їх залишили помирати від голоду без харчування й можливості вийти з табору для пошуку їжі. Табори такого типу були в Печері й Акмечецьких Ставках.

Первинна реакція місцевого неєврейського населення Трансністрії

Місцеві поліцейські загони, набрані з українців, росіян і молдаван, охороняли гетто й табори. Вони перебували під безпосереднім керівництвом румунської жандармерії. Пізніше їх задіяли під час масових убивств євреїв.

Поки влітку 1941 року Бессарабія й Буковина потерпали від низки смертоносних погромів за участі цивільного населення, у Трансністрії ситуація була інакшою. У джерелах згадується про жорстоке поводження з боку поліцейських чи окремих осіб, проте не цілих груп. Історики не мають із цього

приводу єдиної думки. В одній із версій наголошується, що більшості місцевого неєврейського населення в Трансністрії було або байдуже до долі євреїв, або воно справді хотіло, щоб їх депортували чи навіть убили. В іншій версії визнається факт ворожої поведінки, проте зазначається, що це був лише один із проявів ставлення населення.

Розповсюдженим явищем у Трансністрії була зрада. У першоджерелах ідеться насамперед про Одесу, де неєврейське населення інформувало владу про євреїв, що переховуються. Більшість викриттів здійснювали місцеві агенти, завербовані румунською владою. Зокрема, інформація надходила від «двірників», які мали повідомляти про присутність будь-яких євреїв у будинку. Проте за різними оцінками, у 1944 році в Одесі досі проживало кілька тисяч євреїв: деякі користувалися підробними документами, дехто ховався в катакомбах, а когось переховували неєврейські сім'ї.

Деякі євреї спромоглися вижити в таборах Трансністрії завдяки допомозі місцевих жителів. Приблизно 900 румунських євреїв, переважно жінок і дітей, переміщали з міста Дорохой (Румунія) до Шаргорода. Наступного дня вони мали рушати в дорогу, незважаючи на сніг і холод. Українські селянки не лише обступили депортованих і давали їм їжу в дорогу, а й пішли до претора (голови місцевої адміністрації), стали на коліна й заблокували дорогу, благаючи затримати конвой, доки погода не поліпшиться. Цей неймовірний вчинок затримав рух конвою.

Вороже ставлення до депортованих іноді віддзеркалювало антисемітські настрої місцевого населення, проте в інших випадках його природа мала більш прагматичне походження. Прибуття десятків тисяч нових людей виснажувало вже й так зруйновану економіку та збільшувало ризик виникнення епідемій і продовольчої кризи в регіоні. Розуміння цього стало причиною протестів українських селян, які іноді негативно реагували на потік депортованих євреїв, що здавався нескінченним.

Один з уцілілих, якого депортували з Одеси до Доманівки, згадував, що взимку 1941-1942 років «жителі села з вилами й лопатами стояли на дорогах, щоб не пропустити жодного єврея в село». Селяни, які пили з євреями з одного

джерела, ставали особливо нетерпимими й ворожими, адже боялися розповсюдження епідемій.

=====

Закарпаття (Підкарпатська Русь)

Закарпаття, або Підкарпатська Русь, яку сьогодні називають Закарпатською областю, знаходиться на крайньому заході України. У період між Першою й Другою світовими війнами ця територія входила до складу Чехословаччини. На початку 1941 року в регіоні проживало близько 854 000 осіб, 102 000 з яких були євреями. Переважна більшість єврейського населення не пережило Голокост.

Анексія Карпатської України Угорщиною

Після підписання Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 року Угорщина анексувала Південно-Західне Закарпаття, включно з містами Ужгород і Мукачево. У решті регіону в жовтні було утворено автономну Карпатську Україну з власним урядом. Під час короткого періоду автономності Карпатської України деяких євреїв переслідувала воєнізована організація з багатьма членами ОУН (Карпатська Січ), а інших було витіснено на територію, окуповану Угорщиною. Решту регіону Угорщина анексувала, коли в березні 1939 року було зруйновано рештки Чехії.

За час угорського правління відбувалися систематичні утиски євреїв, ромів та українців, спрямовані на їх контроль або навіть витіснення. Схожу політику Угорщина провадила на інших окупованих територіях. Наприкінці липня 1941 року Угорщина розпочала масштабні депортації євреїв і ромів з окупованих територій Чехословаччини й Румунії. Щонайменше 7 500 із 15 000–20 000 угорських євреїв, депортованих до Галичини й Поділля, були родом із Закарпаття. Багатьох з них вбили німецькі загони СС і поліції в місті Кам'янець-Подільський у серпні 1941 року.

Понад 40 000 угорських євреїв, непридатних до військової служби, направили до трудових рот на Східному фронті. Імовірно, понад

BABYN YAR

Memory Place

10 000 єврейських чоловіків із Закарпаття потрапили до цих підрозділів. Більшість із них загинули в боях або померли від голоду, хвороб чи виснаження.

Створення гетто

19 березня 1944 року німецькі війська стрімко окупували Угорщину, щоб міцно прив'язати країну до держав Осі й загарбати її ресурси. Новопризначений прони́мецький уряд невдовзі прийняв плани Німеччини щодо швидкого «вирішення єврейської проблеми». У квітні проголошення Закарпаття зоною військових дій заклало фундамент для створення гетто й масової депортації євреїв, яка розпочалася в цьому регіоні раніше, ніж будь-де в окупованій Угорщині.

Невеликі спецпідрозділи (*зондеркоманди*) поліції безпеки та СД, що підпорядковувалися Адольфу Айхману, великою мірою спиралися на підтримку угорської адміністрації. Німецька влада розпорядилася створити єврейські ради, але пізніше уряд Угорщини віддав наказ про реєстрацію євреїв і створення гетто. Деяких закарпатських євреїв перемістили до гетто в сусідніх повітах. 17 квітня в Мукачево розвісили плакати, на яких повідомлялося, що євреї мають лише 10 годин на переїзд до гетто. О 4:30 ранку угорські жандарми почали затримувати євреїв, відбираючи будь-які цінні предмети.

Єврейській раді підпорядковувалася єврейська поліція. У гетто було дуже тісно: в одній кімнаті могло знаходитися по 15–20 євреїв. Незабаром угорська влада почала забирати працездатних в'язнів із гетто на такі примусові роботи, як: будівництво доріг, транспортування боєприпасів і риття траншей. У гетто на території цегельного заводу в Мукачево єврейських жінок змушували носити цеглу, необхідну для будівництва.

Якимось способом євреям удалося адаптуватися до нових умов і зберігати свої традиції. Це було непросто. Одного дня угорські жандарми відвели ортодоксальних євреїв із Мукачево в синагогу й змусили їх її зруйнувати, побили їх, а тоді розстріляли кількох осіб перед будівлею.

Депортація до Аушвіца

Із Закарпаття до Аушвіца було депортовано більше 95 000 євреїв, більшість із них (84 818) – із 14 травня до 16 червня 1944 року з таких восьми населених пунктів: Мукачево (28 589), Берегове (10 849), Ужгород (16 168), Міжгір'я

(3 052), Виноградів (9 810), Хуст (10 825), Солотвино (3 317) і Тячів (2 208). Окрім цього, ще 10 000 закарпатських євреїв було депортовано з Мармароського гетто. Це була лише частина з 440 000 угорських євреїв.

Закарпатських євреїв перевозили через місто Кошице (тепер у Словаччині). Світлини їх прибуття й розподілу в Аушвіці зібрані в унікальній колекції фотографій – «Аушвіцькому альбомі». Чимало осіб на фото вдалося ідентифікувати. Майже 75 % прибулих одразу відправляли до газових камер, адже серед депортованих переважно були жінки, діти й люди похилого віку. Коли війська 1-го Українського фронту Червоної армії (37 % особового складу якого становили українці) звільнила Аушвіц 27 січня 1945 року, більшість в'язнів евакуювали, що для декого стало так званими «маршами смерті».

Чутки, спасіння, власність

Євреї-біженці з Польщі й Словаччини, які, починаючи з 1942 року, тікали до Закарпаття, приносили з собою інформацію про масові вбивства, котрі там відбувалися. Однак їхні історії, від яких волосся ставало дибки, часто сприймали з недовірою. Дехто сподівався на неминучий наступ Червоної армії. Деякі євреї ховалися в бункерах, підвалах чи на фермах, а дехто приєднувався до місцевих партизанських загонів, що працювали спільно з радянськими силами. Було кілька спроб вивезти людей із гетто до відносно безпечного Будапешта. Загалом місцеве населення майже не вдавалося до спроб урятувати євреїв. Важливими чинниками цього були, ймовірно, дуже швидкі темпи створення гетто, байдужість, ворожість і страх більшої частини місцевого населення.

У другій половині 1944 року, одразу після депортацій, угорська влада намагалася знищити всі ознаки перебування євреїв на їхній території тоді, як місцеві жителі розграбовували спустошені єврейські будинки. Така модель поведінки була однаковою для всіх європейських країн.

=====

Білорусь

Німецька окупація коштувала Білорусі чверті населення, більш ніж 2,2 мільйони жителів (включно з втратами на фронті), із яких більше 550 000 були євреями.

Окупаційна адміністрація й поліція

Білорусь було розділено. Найбільша область на сході залишалася під військовим керівництвом більше двох років як тилова зона групи армій «Центр». Білостоцький район приєднали до Східної Пруссії. На півдні території відійшли Райхскомісаріату Україна. Решта території стала Генеральною округою Білорутенія, яка була частиною Райхскомісаріату Остланд. В останньому допоміжні поліцейські сили називали «захисними загонами» (*Schutzmannschaften*), а на територіях під військовим керівництвом - «службою порядку» (*Ordnungsdienst*).

Націоналістичні білоруські організації активно діяли в генеральній окрузі Білорутенія, проте відігравали незначну роль. У військовій зоні сформована німцями «Російська національна народна армія» брала участь в операціях із «ліквідації» гетто зі службою порядку й українськими допоміжними силами.

Переслідування, убивства й створення гетто як елементи єдиного процесу

Загалом спроба німців ініціювати погроми проти євреїв і комуністів була невдалою. Тоді почалися утиски прав, експропріація, приниження, примусове маркування, експлуатація, примусова самоорганізація й створення гетто. Здебільшого ці процеси були ініційовані вищим військовим командуванням. Паралельно з першими переслідуваннями почалися вбивства єврейських чоловіків, в окремих випадках їх виконували передові війська. У багатьох білоруських містах Вермахт проводив інтернування чоловічого населення призовного віку. Після прибуття диверсійно-розвідувальні групи таємної поліції мали шукати в цих так званих цивільних концентраційних таборах «ворогів». Наприклад, у липні 1941 року в Мінську, де примусово утримували 10 000 цивільних, щодня вбивали більше 200 людей.

19 липня 1941 року німецький військовий комендант у Мінську наказав єврейському населенню переміститися в ізолювану «зону для проживання євреїв». Приблизно 55 000 осіб загнали на територію площею 2 квадратних кілометри. Вони змушені були носити жовті нашивки.

Німецька влада створювала гетто не всюди, а деякі з них існували дуже короткий час. Загалом було більше 190 (відкритих та ізолюваних) гетто чи концентраційних пунктів. Вони були переповненими; нерідко траплялись епідемії тифу й інших хвороб, пов'язаних із недоїданням, погодними впливами й перенаселенням. Чимало ув'язнених померло з голоду. Євреїв залучали до примусової праці. У багатьох містах німці створили єврейські ради.

Період створення гетто, який тривав з липня 1941 року до літа 1942 року, супроводжувався масовими вбивствами євреїв, у яких брали участь підрозділи поліції безпеки, Вермахту, поліції порядку, СС і різні ненімецькі допоміжні війська. Починаючи з кінця липня 1941 року, вбивали також жінок, дітей і літніх людей, а з жовтня-місяця в Білорусі винищувалися вже цілі гетто.

У перші місяці 1942 року в східних регіонах, тобто на так званих «старо-радянських територіях», німецька окупаційна влада вбила майже всіх євреїв. У жовтні-листопаді 1941 року цивільна влада на західних територіях також активізувала політику вбивства, однак 145 000 євреїв залишалися живими як робоча сила до літа 1942 року.

Уже на початку 1943 року живою залишалася лише невеличка частина євреїв, які жили на цих територіях раніше. Передусім це були кваліфіковані робітники на кількох великих виробничих об'єктах і в місцях, де надавали послуги, таких, як: Мінськ, Ліда й Глибоке - також у кількох невеликих гетто й таборах. Їх розформували до осені 1943 року. Мешканців або вбивали на місці, або депортували до концентраційних і винищувальних таборів. У жовтні 1943 року в Мінську розформували останнє гетто.

Малий Тростенець і вбивство євреїв з інших країн

Мінськ (як і Лодзь, Рига та Каунас) був важливим місцем призначення для депортованих на схід із Німеччини, Австрії та Чехії євреїв. У листопаді 1941 року, щоб звільнити місце для новоприбулих 7 000 осіб, було розстріляно 12 000-

14 000 місцевих євреїв. У період між травнем і жовтнем 1942 року до міста прибуло 16 потягів із 16 000 депортованих осіб із Відня (9), Терезієнштадта (Терезіна) (5), Кенігсберга (Калінінграда) (1) і Кельна (1). Їх одразу розстрілювали чи душили в газвагенах у селі Малий Тростенець у Благовщинському лісі. Цей ліс також слугував одним із головних місць розстрілу євреїв з Мінського гетто. У жовтні 1943 року було здійснено спробу знищити трупи шляхом викопування й спалювання, як це вже робили в інших регіонах Білорусі. Хоча, за оцінками радянської Надзвичайної державної комісії, у Малому Тростинці було вбито 206 500 осіб (на пам'ятнику, встановленому в 2018 році, також згадується ця кількість), нещодавні дослідження вказують на загальну кількість у 40 000-60 000.

Реакція неєврейського населення

Спектр реакцій неєврейського населення коливався від допомоги й підтримки євреїв до безпосередньої участі в німецьких антисемітських заходах. Німецькі окупаційні сили намагалися підтримувати й заохочувати співпрацю неєврейського населення через цькування, ізоляцію та пограбування євреїв. У тому разі, якщо це не було масовим розграбуванням, окупаційна влада після вбивств могла за невеликі суми продавати речі, що належали вигнаним чи вбитим євреям. До цього євреям у гетто доводилося продавати більшу частину свого майна неєврейському населенню в обмін на їжу.

=====

Окуповані регіони Росії

Південь Росії, включно з Північним Кавказом

Німецькі сили окупували великі території на півдні Росії під час наступу на Сталінград і Каспійське море влітку й восени 1942 року. До Південної Росії належали Сталінградська й Ростовська області, Калмикія, Ставропольський і Краснодарський краї, Кабардино-Балкарія й інші території на Північному Кавказі між Азовським, Чорним і Каспійським морями поблизу гірського хребта, який традиційно вважають кордоном між Європою й Азією. Тут айнзацгрупа D організувала вбивство понад 44 000 євреїв – переважно біженців з України, Бессарабії й Криму.

Німецькі установи, задіяні в Голокості

Північний Кавказ був великою територією, де під час наступальних дій німецької армії влітку 1942 року радянським військам довелося відступати, щоб не бути оточеними. У принципі, це було вигідно для тамтешніх євреїв. Після безперешкодного захоплення Північного Кавказу Німеччиною за відсутності значного супротиву з боку радянських військ і, враховуючи лише незначну активність партизанського руху, німці не влаштовували рейдів проти партизан і не використовували підставу «військової необхідності», щоб виправдати негайне винищення єврейського населення в регіоні.

Беручи до уваги значну територію кавказького регіону, німецьких військ (як Вермахту, так і айнзацгрупи D) було недостатньо, щоб упоратися з усіма проблемами безпеки (серед яких фігурувало й «вирішення єврейського питання»). Хоча майже всю айнзацгрупу було задіяно на Кавказі під час нетривалого періоду німецької окупації й вона проводила заходи зі знищення єврейського населення майже в усіх районах, їй не вдавалося ефективно прочісувати територію. Через це й низку політичних причин на Кавказі майже не було операцій із зачистки населення. Щоб пізніше все ж схопити євреїв, німцям доводилося покладатися на мережу інформаторів, яка, враховуючи доволі нетривалий період окупації, забезпечила євреям кращий шанс на виживання.

За кілька тижнів айнзацгрупа D розпочала операцію з винищення євреїв. Майже в усіх містах євреїв змушували реєструватися, носити нашивки з шестикутною зіркою й примусово працювати. Табори й гетто створювали рідко. Зазвичай, проводилася лише одна масштабна «акція». Єдиною відмінністю в цьому регіоні було те, що євреїв змушували сплачувати певні фінансові внески. Найімовірніше, це відбувалося тому, що евакуйованих євреїв вважали заможними.

Два періоди окупації, дві хвили вбивств

Перша велика концентрація євреїв, яких знищили на Північному Кавказі, була в місті Таганрог у західній частині Ростовської області. У середині жовтня 1941 року, за два тижні після початку окупації, майже все єврейське населення міста, що налічувало приблизно 1000 осіб, було розстріляно зондеркомандою 10а.

21 листопада 1941 року німецькі війська окупували Ростов-на-Дону. Єврейському населенню міста необхідно було пройти реєстрацію і, згідно з деякими свідченнями, носити нашивки з шестикутною зіркою. 22 листопада німецька влада наказала сформувати єврейську раду. Та, найімовірніше, цей наказ було здебільшого проігноровано, адже ростовські євреї, як і решта населення міста, провели той тиждень, ховаючись від артилерійських обстрілів Червоної армії. Боячись потрапити в оточення, німецькі війська залишили місто 28 листопада.

Другий наступ німецьких військ на Північний Кавказ розпочався влітку 1942 року. Після цього під їхньою владою опинилися великі регіони Північного Кавказу, що включали всю Ростовську область, Ставропольський і Краснодарський краї, автономну республіку Кабардино-Балкарія та значну частину автономної республіки Північна Осетія. Місцеве населення опинилося в німецькій окупації майже на 5 місяців. За перші два було знищено місцевих євреїв-ашкеназі.

Завоювання Північного Кавказу з його багатими нафтовими родовищами було однією з двох головних цілей німецького наступу влітку 1942 року. У багатьох містах і селах військові були чи не єдиними представниками німецької

влади. Проте їм було важко зробити так, щоб їхню присутність відчували в кожному регіоні величезної щойно завойованої території. Верховний військовий командувач у регіоні мав усю владу на Північному Кавказі, що схиляло розподіл сил між Вермахтом і СС на його користь.

На Північному Кавказі частини Вермахту брали участь у здійсненні кількох фаз Голокосту, особливо тих, що передували фізичному винищенню євреїв. Військові, особливо підрозділи місцевих і польових штабів у головних містах регіону, проводили реєстрацію євреїв, потім створювали єврейські ради й віддавали накази про збір євреїв. Військові також іноді проводили розстріли євреїв.

Одразу після приходу Вермахта на Північний Кавказ туди прибули й розгорнули свої дії майже всі підрозділи айнзацгрупи D, до складу якої входив також і «Кавказький» відділ, сформований із радянських військовополонених кавказького та кримськотатарського походження.

У більшості кавказьких міст реєстрація єврейського населення проходила одразу. Зазвичай, реєстрацію проводила єврейська рада, однак іноді цим займалися безпосередньо німці. Наступна фаза в більшості міст Кавказу передбачала, що дорослих євреїв і єврейських дітей старше 12 років змушували носити ідентифікаційні нашивки - шестикутні зірки.

Вірогідно, через дефіцит робочої сили й проблеми з матеріально-технічною базою айнзацгрупа майже не втручалась у створення та функціонування єврейських рад на Кавказі. Вона лише дещо активніше давала розпорядження й слідувала за виконанням наказів про збір євреїв. Айнзацгрупа брала активну участь тільки в процесі знищення. Їй також доручали виконувати особливі операції такі, як вбивство єврейських дітей у притулках.

Час від часу перед стратою кавказькі євреї зазнавали фізичного насильства з боку загарбників. Ішлося про побиття, а також згвалтування. Останнє відбувалося там, де неєврейське населення не могло цього бачити, - у місцях ув'язнення та єврейських оселях. В інших місцях євреїв привселюдно били, поки ті виконували примусові роботи. У тих містах Кавказу, де євреїв знищували не одразу, німці залучали їх до примусової праці. Це стосувалося

майже всього єврейського населення, включно з дітьми старше 10 років, вагітними жінками, жінками з малими дітьми й літніми людьми віком до 90 років.

Нерідко німці чинили на євреїв економічний тиск, наприклад, змушуючи їх робити фінансові внески. Суми таких внесків були непомірно великими й ніяк не залежали від кількості євреїв у місті. Розмір цих сум можна пояснити тим, що німці вважали єврейське населення, яке складалося переважно з евакуйованих із радянських міст осіб, заможним. У кількох кавказьких містах із відносно великою часткою єврейського населення євреї стали жертвами різних форм економічного бойкоту.

Іноді німці вдавалися до тих чи тих форм сегрегації єврейського й неєврейського населення. У місті Єсентуки євреям заборонялося змінювати помешкання. У Новоросійську єврейські будинки й квартири мали особливе маркування. У Єсентуках євреям також заборонялося пересуватися містом чи виїздити за його межі. Загалом сегрегація мала незначний вплив на шанси вижити євреям, враховуючи доволі нейтральну політику німців щодо населення в цьому регіоні.

Після періоду, який коливався від одного-двох тижнів до чотирьох місяців, єврейському населенню міст Північного Кавказу наказали збиратися, готуючись до страти. У разі невиконання наказу їм погрожували суворим покаранням. Євреям наказали лишити свої помешкання без змін і дозволили взяти з собою лише певну кількість грошей, цінних й особистих речей.

Німці проводили операції зі знищення єврейського населення в кавказьких містах практично протягом усього періоду окупації. Знищення обмежувалося виключно матеріально-технічним забезпеченням, необхідним для підготовки до дій, які вимагали чіткості (передусім шляхом перерозподілу необхідних сил айнцацгрупи).

У серпні 1942 року черга дійшла до євреїв, які проживали в найбільш густонаселених районах і головних регіональних центрах контрольованого німцями Кавказу. 11-15 серпня німці знищили великі общини в Ростові-на-Дону (щонайменше 2 000 євреїв) і Ставрополі (3 000), а 21 серпня – у Краснодарі (2 000). У вересні 1942 року німці знищили більшу частину єврейського

населення в чотирьох сусідніх курортних містах у Ставропольському краї: Єсентуках, Кисловодську, Мінеральних Водах і П'ятигорську (близько 7 000 осіб).

Після цього темп Голокосту в кавказьких містах значно сповільнився. У жовтні 1942 року в нещодавно окупованому приморському місті Новоросійську було знищено більше 1 000 євреїв разом із 600 євреями з Єсентуків і Кисловодська. У листопаді було вбито близько 600 євреїв з щойно захопленого міста Нальчик.

З огляду на можливий відступ німецьких військ із території Північного Кавказу в містах пройшли масштабні заходи, що набули форми операцій із зачистки населення. Після проведення акцій у містах Кавказу німці розшукували євреїв, що переховувалися. Це стало частиною спеціального полювання на євреїв або відбувалося під час заходів з «безпеки», спрямованих загалом проти місцевого населення.

Тактика німців щодо єврейського населення в сільській місцевості Кавказу демонструвала їхню впевненість у тому, що зможуть вбивати євреїв у будь-який час і без особливих перешкод. Це знищення відбувалося відкрито й часто супроводжувалося фізичним насиллям на публіці та розграбуванням їхньої власності. Під час масового знищення євреїв проблеми з безпекою й недостатня військова присутність німців у кавказьких селах призвели до значної їхньої залежності від місцевих допоміжних загонів.

Євреїв у кавказьких селах убивали протягом усього періоду німецької окупації. Заходи зі знищення активно провадилися протягом перших кількох тижнів після приходу німецьких військ (серпень 1942 року) і часто відбувалися в день вступу німців до певного селища. Оскільки початок окупації збігся з початком збору врожаю, німці часто залучали євреїв до примусової праці в сільських регіонах. Убивства єврейського населення переважно відбувалися одразу. Вони лише зрідка затримувалися на кілька днів, коли євреїв ув'язнювали. Оминалися практично всі «формальні» етапи, що передували фізичному винищенню (реєстрація, примусова праця тощо).

Переважно дорослих євреїв німці розстрілювали, але протягом усього періоду окупації також широко використовували газвагени. Саме за їхньою

допомогою було вбито тисячі євреїв у серпні-вересні й листопаді-грудні 1942 року. Єврейських дітей, можливо, змушували ковтати отруту. Місцеву поліцію й адміністрацію лише зрідка залучали до заходів зі знищення євреїв, але вони були незамінними під час вистежування тих, хто переховувався після основних акцій.

Спочатку гірських євреїв, місцеву кавказьку групу єврейського походження, знищували. Проте більшість із них уцілила після того, як німці більше вивчали їхнє походження.

Єврейські ради, гетто й табори

На Північному Кавказі єврейські ради створили в містах із найбільшими єврейськими общинами: Єсентуках, Кисловодську, Краснодарі й Ставрополі. У Черкеську та Новоросійську їхні функції виконувала одна особа - староста. Єврейські ради почали формувати невдовзі після початку окупації. У кавказьких містах вони функціонували як інструмент у руках німців, що забезпечував безперешкодне здійснення цілого комплексу антисемітських заходів, починаючи з реєстрації єврейського населення й закінчуючи розподілом на примусові роботи. Насамкінець саме через єврейські ради євреїв позбавляли власності й змушували збиратися на масові знищення.

Однак у разі з містом Єсентуки, як виняток, німці дозволили єврейській раді провадити діяльність у медичній і соціальній сферах, хоча тривало це лише кілька днів. У місті під егідою єврейської ради існувала медична комісія, яка проводила огляд пацієнтів і в разі необхідності направляла їх до єврейської лікарні. Лише в Єсентуках єврейській раді дозволили створити притулок для хворих і бездомних євреїв. Комісія з соціальних питань розглядала заявки євреїв-біженців, які тікали до міста з навколишніх сіл. Єврейська рада в Єсентуках також роздавала хліб тим євреям, які були задіяні на примусових роботах.

На Північному Кавказі політика утримування євреїв у гетто була реалізована лише в кількох містах, де частка єврейського населення була середньою (кількасот осіб) або невеликою (до сотні осіб). У гетто євреїв тримали у відокремлених будівлях, які були заледве придатними для життя людей. Їм

заборонялося виїздити без дозволу німців або місцевої влади. Винятком були випадки, коли їх відправляли на примусові роботи. Єврейські ради не брали участі в управлінні гетто, бо в цих містах їх просто не існувало. Життям євреїв, що перебували в гетто, повністю керували німці.

В'язнів залучали не до промислової діяльності, а доручали виконувати найпринизливішу роботу, наприклад чистити вбиральні й підмітати вулиці. Не було жодних поставок їжі. Щоб вижити, євреям доводилося продавати власні речі й сподіватися на подачки від місцевих неєвреїв, коли їх випускали з гетто на примусові роботи. У результаті цього євреї страшенно страждали від недоїдання. Майже в усіх гетто на Північному Кавказі євреї ставали жертвами фізичного насилля, а їхнє майно постійно розграбовували. Практично всі гетто було знищено разом із їхніми в'язнями під час основної хвилі «ліквідації» єврейського населення в серпні-вересні 1942 року.

Таблиця 4.1. Кількість євреїв, убитих на Північному Кавказі / Півдні Росії

Регіон в адміністративних кордонах 1939 року	Єврейське населення станом на 1939 рік	Убито
Сталінградська (Волгоградська) область (лише окупована територія)	Близько 5 000	500
Кабардино-Балкарія	3 414	200
Калмикія	139	350
Краснодарський край	7 351	12 000
Ростовська область	33 024	8 000
Ставропольський край	7 791	23 000
Загалом	56 719	44 050

Центральна й Північно-Західна Росія

До Центральної й Північно-Західної Росії належать тринадцять областей сучасної Росії, а саме: Ленінградська, Псковська, Новгородська, Смоленська, Брянська, Тульська, Московська, Калузька, Тверська, Орловська, Курська, Белгородська та Воронежська. Німецькі війська вперше окупували цю територію в

період між липнем і жовтнем 1941 року (Воронеж було окуповано в липні 1942 року). До війни з Німеччиною тут жило 100 000 євреїв, іноді в колишніх єврейських містечках (штетлах) на заході республіки таких, як: Любавичі і Рудня. Багатьом удалось евакуюватися або вчасно втекти, однак решту винищили одразу або ж зареєстрували, змусили носити на одязі спеціальні відзнаки, пограбували й замкнули в гетто. На цій території існували 39 гетто, у яких було ув'язнено понад 23 000 євреїв. Більшість знаходилася в Смоленській (15 гетто з 11 000-12 000 в'язнів), Псковській (9 гетто з 4 000 в'язнів) і Брянській областях (7 гетто з 6 000 в'язнів).

Кільком десяткам ув'язнених удалось втекти, а близько 470 євреїв (у містах Калуга, Ільїно (Калінінська область) й Усвяти (Псковська область)) було звільнено з гетто Червоною армією. Те, що більшість калузьких євреїв пережили окупацію, було нетиповим. Основною причиною стала її коротка тривалість.

Винищення єврейського населення в Естонії й Інгерманландії проводили загони айнзацгруп А та В, підрозділи поліції безпеки та СД із залученням німецьких і місцевих поліцейських.

Таблиця 4.2. Кількість євреїв, убитих у Північно-Західній і Центральній Росії

Регіон	Єврейське населення станом на 1939 рік	Кількість убитих євреїв	
Брянська область в адміністративних кордонах 1944 року	31 000	8 000	
Воронезька область в адміністративних кордонах 1939 року (лише окупована територія)	9 000	200	не враховуючи угорських євреїв (2 000 загиблих)
Калінінська (Тверська) область в адміністративних кордонах 1939 року (лише	13 000	1 500	не враховуючи 150 загиблих польських євреїв

окупована територія)			
Курська область в адміністративних кордонах 1939 року	7 539	500	
Ленінградська область в адміністративних кордонах 1939 року	10 000	1 500	
Московська область в адміністративних кордонах 1939 року (лише окупована територія)	2 000	100	
Орловська область в адміністративних кордонах 1944 року	4 000	400	
Смоленська область в адміністративних кордонах 1939 року	33 020	10 000	не враховуючи 1 000 загиблих польських євреїв
Тулська область в адміністративних кордонах 1939 року (лише окупована територія)	3 500	200	
Загалом	113 059	22 400	деякі дані про смерті взято зі звітів радянської Надзвичайної державної комісії - і вони можуть бути завищеними

Загалом на окупованій Німеччиною території Російської Федерації, за оцінками, загинуло не менше 66 450 євреїв, не включаючи до цього числа понад 3 000 єврейських робітників, яких було привезено сюди із заходу та які загинули на території Росії. Ця кількість не є остаточною,

BABYN YAR

Memory Place

оскільки невідоме точне число євреїв, яким удалось втекти, або, навпаки, число біженців, що потрапили в руки вбивць на цій території.

=====

Литва, Латвія, Естонія

Для євреїв у Балтійських країнах німецька окупація означала практично повне винищення. Переслідування та вбивство євреїв було спільною справою як німців, основних учасників дій, так і частини місцевого ненімецького населення.

Після перших нападів у вигляді погромів, вбивств і масових розстрілів у регіоні запровадили політику систематичного винищення. Частково паралельно із зазначеними вище подіями, частково пізніше євреїв у містах відбирали й вбивали. Ті гетто, що залишилися, використовувалися для примусової праці. У 1943-1944 роках вони підпорядковувалися СС, а після закінчення німецької окупації в'язнів або депортували до концентраційних таборів далі на захід, або вбивали десь неподалік. У цьому регіоні вдалося вижити лише кільком сотням євреїв, які переховувалися.

Таблиця 4.3. Втрати серед єврейського населення Балтійських країн

	Убито	Вижило
Литва	200 000	10 000
Латвія	70 000	3 000-4 000
Естонія	1 000	Кілька
Євреї з райху	31 000	11 000
Загалом	302 000	приблизно 25 000

Винищення майже 95% місцевого єврейського населення було дуже швидким і почалося раніше ніж у більшості окупованих Німеччиною регіонів. Під кінець 1941 року вже було страчено майже 210 000 осіб, більше половини з них - в округах.

Німецьке правління й співпраця з балтійськими народами

Німецька армія захопила Литву за тиждень. Проте загальний темп наступу на Радянський Союз був повільнішим, ніж німці очікували. Тому основні задачі, які покладалися на литовську територію під німецькою окупацією полягали в

забезпеченні тилу й підтримці фронту. Економіку й суспільство належало активно мобілізувати до роботи для потреб німецької армії. Через відсутність кадрів Німеччина могла досягнути цих цілей лише за умови співпраці місцевого населення. Протягом окупаційного періоду німецькій владі доводилося обирати між експлуатацією й підтримкою стабільності. Німцям необхідна була підтримка у війні, а балтійські народи хотіли відродити національні держави, втрачені в 1940 році.

Антирадянські повстання 1941 року

Різні націоналістичні угруповання в Литві й Латвії підтримали перший наступ німецьких військ, щоб надалі досягнути власні цілі з відродження національної незалежності. У Латвії близько 7 000 так званих партизанів-націоналістів підняли повстання проти радянського режиму. У Литві майже вдвічі більше людей, зорганізованих Литовським фронтом активістів, взяли участь у повстанні наприкінці червня 1941 року. Більшість антирадянських партизанів прийшли з таких антисемітських груп, як: «Залізний вовк» («*Geležinis vilkas*») у Литві чи «Громовий хрест» («*Perkonkrusts*») у Латвії. Проте націоналістичні повстання й антисемітські сплески були не одним і тим самим, незважаючи на те, що там діяли одні й ті ж особи. Прагнення місцевого населення відновити національні уряди вже невдовзі було придушено німцями.

Німецький адміністративний поділ

У другій половині 1941 року було створено німецьку цивільну адміністрацію в *Райхскомісаріаті Остланд* (РКО) під керівництвом райхскомісара Генріха Лозе. Перехід від військової до цивільної влади було завершено 5 грудня 1941 року. РКО складався з чотирьох генеральних округів (*Generalkommissariate*): Білорутенії, Литви, Латвії й Естонії – на чолі кожної з яких стояв генеральний комісар. У квітні 1942 року смуга території на схід від Вільнюса була передана з Білорутенії до складу генерального округу Литва.

Згідно з поширеним міфом повоєнних часів у цивільної німецької влади майже не було повноважень, як порівняти з СС. Проте немає доказів, що підтвердили б цю легенду. До осені 1943 року цивільна влада повністю

контролювала політику, яку провадили щодо євреїв. СС почала контролювати більшість аспектів єврейської політики лише в останній рік окупації. До того ж німці не могли б організувати винищення без тісного співробітництва з місцевою владою й поліцією.

Ненімецька адміністрація

У серпні 1941 року в Латвії й Литві було сформовано так звані *генеральні директорії (Generaldirektoren)* під командуванням генерала Оскара Данкерса й генерала Пятраса Кубілюнаса відповідно. У Литві дев'ять генеральних канцлерів замінили тимчасовий уряд, створений на початку німецької окупації. У Латвії було близько семи генеральних директорів, які керували колишніми міністерствами, не враховуючи міністерства оборони й закордонних справ.

Дуже мало німців служили на найнижчому адміністративному рівні, як комісари в містах і місцевих округах (*Stadt-und Gebietskommissariate*). Ці чиновники настільки залежали від співробітництва з місцевими, що більшість євреїв навіть ніколи не бачили німців. На початку 1944 року в Литві нараховувалося лише 900 німецьких і 20 000 литовських управлінців.

Німці дозволяли місцевим служити лише в загонах допоміжної поліції (*Schutzmannschaften*) під німецьким командуванням. Ці воєнізовані формування значною мірою допомагали німцям переслідувати та вбивати єврейське населення. Деякі спецзагони використовувалися майже виключно для масових убивств. Серед них варто згадати загін Арайса (*Arajs-commando*) в Латвії, «Особливий загін» («*Ypatingasis Būrys*») і загін Хаманна (*Hamann-commando*), які склалися з литовців. Вони були лише останньою ланкою в довгому ланцюзі переслідувачів. Місцеві поліція та влада готувалися до масових убивств євреїв, проводячи реєстрацію, охороняючи й водночас грабуючи їх. Німецькі гебітскомісари (*Gebietskommissars*) й очільники поліції віддавали накази, однак більшість роботи на місцях виконувало місцеве ненімецьке населення.

Погроми, масові вбивства й розстріли 1941 року

Як у Литві, так й у Латвії не знайдено свідчень того, що організовані активістами групи осіб здійснювали смертельні напади на великі групи євреїв без ініціативи німців. Але так само, як і на Західній Україні, місцеві повстанці проводили спрямовані вбивства без помітного німецького втручання. І хоча в джерелах їх частіше за все називають «погромами», це швидше були сплановані страти ймовірних прихильників радянського режиму. У Литві євреїв радше тероризували, зокрема для того, аби змусити їх тікати разом із радянською владою.

Понад 1 000 євреїв було вбито під час погромів у Литві та ще кілька сотень у Латвії. Набагато більше людей загинуло під час перших масових розстрілів, які проводили з різних приводів. Спочатку вбивали лише єврейських чоловіків, однак масштаби страт швидко зростали – і наприкінці серпня 1941 року вони почали охоплювати жінок, дітей і людей похилого віку. Зрештою, було винищено цілі єврейські общини, починаючи з сільської місцевості Латвії й Литви.

Голокост в Естонії

Історія Голокосту в Естонії має певні відмінності через відносно невелику кількість єврейського населення в цій країні. Протягом перших місяців окупації більшість євреїв було арештовано естонськими силами самооборони й естонською поліцією безпеки за наказом айнзацгрупи А. Згадані угруповання розстрілювали ув'язнених невдовзі після затримання. 14 січня 1942 року було повідомлено, що Естонію «очищено від євреїв». Було вбито 963 євреї; 2 500 вдалося вчасно втекти.

Починаючи з вересня 1943 року, десятки тисяч євреїв з Литви, Латвії й інших регіонів Європи було депортовано до Естонії для роботи в таборах, підпорядкованих концтабору Вайвара. Найбільшим підлеглим табором була Клоога. Тут утримували більше 2 000 в'язнів, більшість із яких було розстріляно й кремовано у вересні 1944 року.

Винищення євреїв у сільській місцевості, створення гетто в містах

До кінця липня 1941 року в Литві було розстріляно більше 18 000 євреїв. У серпні й вересні 1941 року в містах розпочався процес створення гетто. А в сільській місцевості 90 000 євреїв було ув'язнено в майже 100 імпробізованих гетто. Голод, перенаселення, примусова праця й жорстоке поводження були характерними рисами їхнього життя. Не було жодних шансів на опір.

У серпні розпочалася масштабна атака на євреїв, що проживали в сільських районах Литви. Вона розпочалася з *місцевого комісаріату Шяуляй* (Шяуляйський повіт) і поширилася на інші регіони. Імпробізовані гетто існували лише по кілька тижнів перед тим, як починалися вбивства.

Антисемітська «логіка», що стояла за цими вбивствами, демонструвала як справжні, так й уявні побоювання. До них належали запобігання виникненню руху опору, страх перед розповсюдженням хвороб із переповнених гетто й дефіцит їжі для неєврейського населення. У кількох місцях рішення вбити євреїв було ухвалено свідомо, щоб не змушувати їх повільно помирати від голоду. До кінця 1941 року на території Литви було вбито більше 150 000 євреїв.

У Латвії до кінця вересня було вбито 20 000 євреїв, а решту, 30 000, у жовтні замкнули в гетто в Ризі. Німецька поліція безпеки й загін Арайса розстріляли щонайменше 4 000 євреїв і 1 000 комуністів у столиці Латвії. Загін Арайса також роз'їзжав автобусами по Латвії, щоб убивати євреїв у провінційних містечках. Основну роль відігравали місцеві латвійські урядовці й сили самооборони, які часто діяли без зовнішньої допомоги. Більшість тимчасових гетто було «ліквідовано» в серпні 1941 року. Ув'язнені в них євреї страждали від перенаселення, голоду й жорстокого поводження з боку ненімецьких охоронців. Лише гетто в місті Лудза проіснувало до весни 1942 року, а гетто в Лієпаї створили лише в червні 1942 року.

Гетто в Ризі закрили 25 жовтня 1941 року. У ньому перебувало 29 600 латвійських євреїв. Коли євреїв із Центральної Європи депортували до Риги, місцевих євреїв убивали, щоб звільнити місце для новоприбулих. Наприкінці листопада 1941 року в гетто провели відбір, щоб вирішити, кого залишити живим для примусової праці. Під час двох «акцій», проведених

30 листопада – 1 грудня та 8 грудня 1941 року, було вбито 25 000 євреїв. У невеличкому гетто лишилося жити лише 4 500 чоловіків і 500 жінок. У лютому 1942 року ризьке гетто складалося з двох частин: в одній було понад 4 000 латвійських і кількості литовських євреїв; в іншій утримували 12 000 євреїв переважно з Німеччини.

Євреїв з Німеччини, Австрії й Чехії почали депортувати до Риги та Каунаса наприкінці 1941 року. Майже 5 000 євреїв з Німеччини й Австрії було розстріляно в Каунасі, а більше 1 000 євреїв з Берліна загинули в Ризі.

50 000 євреїв у Литві й Латвії, яким удалося вижити, жили в гетто (пізніше в концентраційних таборах), виконуючи примусову роботу й намагаючись боротися з голодом, холодом і бідністю в умовах перенаселення. Німецькі окупанти призначали єврейські ради, маючи на меті звільнитися від тягаря управління. Проте більшість таких рад намагалися полегшити життя й страждання євреїв. У литовських гетто було створено відносно великі єврейські адміністративні структури. Ради також керували єврейською поліцією (*Ordnungsdienst*).

Інформація про Голокост у Ризі дійшла не лише до британської й американської розвідок, а й до Єврейського агентства в Женеві. Завдяки цьому про деталі тих подій можна було прочитати в газеті «Палестайн пост» (*Palestine Post*) у листопаді 1942 року.

«Ліквідація» гетто й концентраційних таборів у 1943-1944 роках

4 квітня 1943 року 4 000 євреїв із невеликих гетто на схід від Вільнюса було вбито в районі Панярай. Гетто у Вільнюсі «ліквідували» 23-25 вересня, залишивши 2 600 євреїв у трудових таборах. Дітей, що лишилися, було вбито в березні 1944 року. Останніх євреїв, які вижили, було вбито 2 і 3 липня 1944 року.

26 жовтня 1943 року працездатних євреїв із Каунаса депортували до Естонії для примусових робіт, а більше 750 дітей і літніх людей відправили в Аушвіц. У концентраційному таборі Каунас залишилося 8 000 євреїв, ще 5 000 розподілили в довколишні табори. 27 березня 1944 року 1 800 дітей і літніх людей або депортували в Аушвіц, або вбили на території ІХ форту.

5 листопада 1943 року близько 780 дітей, літніх і хворих людей із табору в Шяуляй було депортовано до окупованої Польщі. Близько 7 000 євреїв із розформованих концентраційних таборів депортували в липні 1944 року до Штуттгофа й інших таборів.

У 1943 році в Латвії ще були живими 13 000-14 000 євреїв переважно в Ризі. Німці створили новий концентраційний табір Рига-Кайзервальд і розподілили євреїв, що вижили, у його підрозділи у Спілве, Стразденхофі, Дундага, Елея-Мітене й інших місцевостях. Дітей із Ризького гетто депортували в Аушвіц 2 листопада 1943 року. Пізніше табори розформували, а тих, хто залишився, депортували до Штуттгофа в 1944 році.

«Акція 1005», ексгумація масових захоронень і кремація трупів, почалася в Каунасі в жовтні 1943 року. У березні 1944 року такі ж акції було проведено в Ризі, Саласпілсі та Бікернієкському лісі.

=====

Польща

До червня 1941 року, якщо порівнювати з іншими місцями Європи, євреї в Польщі були в найгірших умовах. Узимку 1941-1942 років вони перебували в безвихідній ситуації. Не залишилося жодного шляху, аби виїхати з країни, як це було у вересні 1939 року. Значна частина євреїв уже була виокремлена в гетто й ізольована від польського населення. Усередині гетто єврейські сім'ї розміщувалися дуже скупчено, інколи дві сім'ї ділили одну кімнату. Харчові пайки й оплата за примусову працю були мізерними. Для того, щоб вижити, євреї були залежними від торгівлі на чорному ринку або контрабанди їжі. Від жовтня 1941 року вихід поза межі гетто карався смертю. Поляки, яких упіймали за тим, що вони допомагали євреям, несли таке ж покарання.

До літа 1941 року під владою Німеччини (у межах кордонів Польщі до 1939 р.) перебувало більше трьох мільйонів євреїв. Багато хто з них уже жив за мурами гетто, особливо у великому Варшавському гетто, де проживало 450 000 ув'язнених; десятки тисяч людей уже померли від голоду й хвороб. Після нападу Німеччини на Радянський Союз деякі німецькі регіональні лідери пропонували ініціативи щодо вбивства щонайменше частини євреїв у Польщі, особливо тих, яких вони вважали «непридатними для роботи». Всі німецькі плани депортувати євреїв із Польщі до Радянського Союзу вже мали бути відкинутими до вересня або жовтня 1941 року, оскільки німецькі війська не змогли досягти очікуваної швидкої перемоги.

Саме в жовтні розпочалися систематичні масові вбивства євреїв. У східних регіонах довоєнної Польщі, які у 1939 році було приєднано Радянським Союзом, масові вбивства єврейських чоловіків почалися вже наприкінці червня 1941 року: Німецькі підрозділи СС і поліції спочатку вбивали чоловіків-євреїв призовного віку, а також усіх представників єврейської «інтелігенції». Кілька тисяч євреїв було вбито під час погромів, які підбурювалися або німецькими поліцейськими й військовими, або місцевими правими силами, особливо на Східній Галичині в Україні й у населених пунктах у районі Ломжі таких, як, наприклад, Єдвабне. На другому етапі в жовтні 1941 року політику геноциду розширили, і тепер вона передбачала вбивство єврейських жінок і дітей. Найбільша кількість масових

убивств сталася в Станіславові (Івано-Франківську) у жовтні 1941-го, а також у Рівному в листопаді 1941 року.

Однак перша з регіональних ініціатив прийшла від адміністрації «Вартеланд» - регіону Познань-Лодзь у Західній Польщі. Керівник цивільної адміністрації Артур Грейзер і СС вимагали вбивства всіх незалучених до примусової праці євреїв, тому вони вели перемовини з берлінською владою про вбивство 100 000 євреїв у цьому регіоні. Для цього було відновлено роботу поліцейського підрозділу, який у 1939-1940 роках уже вбивав людей із розумовою інвалідністю. До жовтня 1941 року цей підрозділ розстріляв кілька тисяч євреїв із польського міста Конін. Одразу після цього почалося створення центру знищення в селі Хелмно (німецькою — Кульмгоф).

Керівництво поліції в Берліні мало спеціально сконструйований фургон, у якому можна було вбивати людей, використовуючи для цього вихлопні гази автомобіля. Цей газваген було відправлено до Хелмно. 6 грудня 1941 року перших євреїв із регіону було доставлено до винищувального табору та вбито. Євреїв доставляли до найближчої залізничної станції, а потім перевозили до табору. Там їх змушували роздягатися й входити до задньої частини машини, яка виглядала як автофургон для перевезення меблів. Потім вихлопні гази від двигуна автомобіля направлялися в задню частину фургона, а жертви помирали від удушення. Фургон їхав до лісу поруч, де трупи розвантажувалися й викладалися в масові могили, а пізніше спалювалися.

Перша половина 1942 року

У січні 1942 року депортація до Хелмно людей, «непридатних для роботи», розпочалася в гетто в Лодзі. Однією з найбільш трагічних подій Голокосту була єдина у своєму роді депортація дітей до табору смерті у вересні 1942 року. Дітей забирали від їхніх батьків. У квітні 1943 року центр винищення в Хелмно було розформовано. За час його існування тут було вбито майже 150 000 людей із використанням вихлопних газів фургона. Тіла жертв спалювалися.

У той час, коли планувався й створювався табір у Хелмно, керівництво СС і поліції в районі Любліна, у центральній Польщі, провело переговори щодо вбивства євреїв у своїй області. У листопаді 1941 року розпочалися будівельні роботи для

спорудження винищувального табору в селі Белжець, на півдорозі між Люблінном і Львовом. Спираючись на досвід, одержаний у Німеччині від програми «Евтаназія» (убивства людей із розумовою інвалідністю), у будівлях табору монтувалися газові камери. Персонал табору так само набирався переважно з-поміж виконавців програми «Евтаназія».

Табір у Белжеці створювався як центр винищення євреїв Центральної та Південної Польщі, у так званій Генеральній Губернії. Навесні 1942 року біля річки Західний Буг, недалеко від села Собібор, було побудовано ще один винищувальний табір.

З червня 1942 року система таборів смерті, яку очолював керівник СС і поліції у Любліні, мала назву «Операція Райнгард» на честь головного організатора «Остаточного розв'язання» Райнгарда Гейдріха, убитого чеським підпіллям.

Увечері 14 березня 1942 року зі Львова, а ввечері 16 березня з Любліна виїхали перші ешелони з євреями, депортованими до Белжеця, куди вони прибули вранці наступного дня. Німецькі СС і поліція дали наказ єврейським радам, примусово призначеній єврейській адміністрації, скласти списки депортованих осіб під приводом того, що цих людей буде направлено в регіони України для примусової праці.

Проте з самого початку була застосована сила. Підрозділи СС і поліції часто за допомогою місцевої допоміжної поліції й курсантів тренувального табору «Травники» оточували гетто й силою виганяли мешканців з їхніх будинків. Усіх, хто чинив опір або фізично не міг рухатися, розстрілювали на місці. Потім відбувалася селекція: особи з дозволами на роботу могли повернутися до своїх будинків, інших же заганяли у вантажні вагони й відправляли залізницею до табору смерті. У самому таборі лише невелику кількість осіб залишали й вони були робітниками-рабами, а всіх інших заганяли в газові камери та вбивали того ж самого або наступного дня.

Майже щодня приблизно 4 000-5 000 євреїв прибували до таборів смерті, де їх негайно вбивали. Упродовж весни 1942 року німці здійснювали такі набіги на гетто практично у всіх містах Люблінського району й Східної Галичини. У червні вони поширили свою стратегію вбивства на Краківський регіон. До середини липня всі вбиті були переважно євреями, які не мали дозволів на роботу. Німецька

трудова адміністрація спочатку видавала такі дозволи, потім скасувала їх і знову почала видавати, але лише для тої кількості робочої сили, що мала залишитися живою за планом винищення.

Липень-грудень 1942 року як основний період усього Голокосту

Однак 22 липня 1942 року почалося повне знищення єврейських громад у більшості районів Польщі. Уже до травня-червня 1942 року було завершено підготовку до повномасштабного вбивства євреїв у Центральній Польщі. Німецька трудова адміністрація визначила, скільки євреїв не підлягатимуть знищенню, і повідомила про це регіональній окупаційній адміністрації. Після дистриктів Галичина й Люблін у червні процес винищення охопив і третій регіон, який знаходився навколо Кракова. Керівник СС у Любліні Оділо Глобочнік і його команда збудували третій і найбільший табір «Операції Райнгард» поблизу села Треблінка на північний схід від Варшави.

Загін СС і поліції ввійшов до будівлі Варшавської єврейської ради, якою керував Адам Черняков, і наказав йому доставляти їм щодня 5 000 мешканців гетто для депортації. На цей час єврейським радам було відомо про політику вбивства депортованих осіб. Наступної ночі Черняков покінчив життя самогубством. Попри це, німецька СС і поліція прочісувала Варшавське гетто, зокрема квартали з підприємствами, на яких застосовувалася примусова робота. Навіть люди з дозволами на роботу направлялися до «Умшлагплац», своєрідного перевалочного пункту в північній частині гетто. Звідти спочатку 5 000, а потім 10 000 євреїв щодня відправляли до табору смерті в Треблінці.

Оскільки все більше й більше євреїв намагалися сховатися від німецьких рейдів у гетто, то 5 вересня всі євреї з гетто були зігнані разом до так званого «Котла на Милій» (вулиця Мила з прилеглими кварталами). Більшість оточених євреїв потім було доставлено до «Умшлагплац» і відправлено до Треблінки. Загалом станом на 12 вересня було вбито більше 255 000 євреїв Варшави, серед яких майже всіх дітей з гетто й значну частину жінок. Найвідомішим є вчинок Януша Корчака, керівника дитячого будинку в гетто, який мав можливість урятуватися, але вирішив супроводжувати своїх дітей у їхню останню подорож.

Територія гетто була значно зменшена й там залишалися приблизно 60 000 євреїв, переважно робітників.

Наприкінці липня не тільки Варшавські євреї, а й представники інших єврейських громад пережили цілковите знищення. Керівник СС Гімлер наказав убити до кінця 1942 року всіх євреїв у Генеральній Губернії, які не працювали на військову економіку Німеччини.

Отже, з кінця липня до кінця жовтня 1942 року щодня від 10 000 до 20 000 євреїв депортувалися до трьох таборів «Операції Райнгард» або до концентраційного табору Люблін-Майданек, де їх убивали. Крім того, з листопада 1942 року масові депортації відбувались у гетто в районах Білостока, Домброви (Сілезія) й Цеханува. У листопаді 1942 року євреїв з району Білостока висилали до Треблінки, а потім у січні 1943 року євреїв з Пружан (сьогодні в Білорусі) і пізніше з Білостока відправляли до Аушвіца, який був кінцевим пунктом також і для євреїв, яких депортували з районів Домброви та Цеханова.

Це був основний період Голокосту, оскільки одночасно інтенсифікувалися масові розстріли й у колишніх східних регіонах довоєнної Польщі (переважно в Західних Україні й Білорусі) та почалися депортації з усієї Європи до таборів смерті. Більшість жертв Голокосту загинули в період з липня по грудень 1942 року, особливо з усіх регіонів Польщі, зокрема тих, які стали частиною Радянського Союзу.

Євреї в Польщі були повністю ізольовані в гетто, а кількість гетто також різко скорочувалася. Більшість ізольованих кварталів тепер перетворилися на «робочі гетто», а восени 1942 року було створено багато трудових таборів для євреїв, зокрема й лиховісний табір Плашув у Кракові. Від літа 1942 року євреї, а також християнське польське населення повністю усвідомлювали мету депортації, яка підкріплювалася насильством під час німецьких рейдів у гетто. Часто сотні мешканців розстрілювали на місці, а трупи залишалися лежати просто на вулицях.

Так мешканці в гетто ставали дедалі більш відчайдушними у пошуках способів виживання. Для цього вони або здобували робоче місце на військовому виробництві, або тікали. Після першої хвилі рейдів на гетто в липні-серпні 1942 року десятки тисяч євреїв утекли до сільської місцевості або шукали притулку в лісах. Але без їжі більшості з них незабаром довелося повернутися. Сховатись у

великих і малих містах було дуже важко, бо здебільшого це залежало від неєврейських господарів, які тим самим ставили під загрозу своє життя й життя своєї сім'ї. Були також деякі євреї, які спромоглися придбати фальшиві «арійські документи», щоб видавати себе за християнина. Але, як і з євреями, які переховувалися, вони постійно ризикували бути викритими, адже й німецька, і польська поліція шукали євреїв, які переховувалися.

Невеликі групи мешканців гетто здійснювали підготовку до збройного опору, який, імовірно, почався з Вільнюського гетто в перші місяці 1942 року. Під час «ліквідації» гетто на Східній Польщі влітку й восени 1942 року німці вперше зіткнулися зі збройним єврейським опором в окупованій Польщі.

Події 1943 року й першої половини 1944 року

У січні 1943 року німцям довелося перервати наступну операцію з депортації в межах тієї території, що залишилася від Варшавського гетто, через наявність там збройного опору. Спорадичні атаки євреїв тривали впродовж наступних трьох місяців.

У всіх регіонах Генеральної Губернії СС і поліція знищили «робочі гетто» й більшість трудових таборів для євреїв у період із січня по липень 1943 року. У той час, коли продовжувалися депортації до Собібора та Треблінки з більшості регіонів на захід від річки Буг, у 1943 році євреї з дистрикту Галичина гинули в масових розстрілах, як це було в 1941 році. Табір смерті Белжець закрили в грудні 1942 року, а охороні й кільком ув'язненим знадобилося декілька місяців, щоб спалити 435 000 трупів жертв. Близько 170 000 чоловік були вбиті в Собіборі до жовтня 1943 року, серед них - більше 25 000 депортованих з Нідерландів. Станом на серпень 1943 року в Треблінці було вбито майже 800 000 євреїв, зокрема депортованих болгарською владою з Македонії та Фракії.

У вересні 1943 року євреї з районів Білостока й Домброви було депортовано до Треблінки або Аушвіца. З погляду німців, «Остаточне розв'язання» на цих територіях було більш-менш завершене станом на серпень-вересень 1943 року, як це й було заплановано навесні 1942 року. Залишалися лише деякі трудові табори, які вважалися важливими для військової промисловості. Радомський регіон був центральним індустріальним районом Польщі, де на той момент працювали

німецькі військові підприємства, що експлуатували близько 100 000 єврейських примусових робітників. У Люблінському регіоні керівник СС Глобочнік намагався створити спеціальні промислові підприємства СС за допомогою єврейських примусових трудових таборів, оскільки в Люблін-Майданеку були в'язні-євреї. Більшість цих робітників було депортовано з Варшави або Білостока.

Однак 3-4 листопада під час так званої операції «Свято Врожаю» СС розстріляли всіх євреїв у трьох найбільших таборах Люблінського району: Травнікі, Понятова та концентраційному таборі Люблін-Майданек. Лише за два дні було вбито 42 000 людей. Ймовірно, це було пов'язано з успішними повстаннями ув'язнених у двох таборах смерті в серпні в Трєблінці та в жовтні в Собіборі.

На початку 1944 року єдине гетто, яке все ще продовжувало існувати, знаходилось у Лодзі, оскільки його текстильна промисловість, яка переважно виробляла форму для Вермахту, була визнана важливою для німецької військової економіки. Однак, коли Червона армія підійшла до Варшави під час свого літнього наступу, було ухвалено рішення про знищення й цього останнього гетто. Станом на серпень 1944 року євреїв із Лодзі було депортовано до Аушвіца, а деяких до (відновленого) табору смерті в Хелмно. Деяких депортованих, відправлених до Аушвіца, убили не одразу, а переправили до інших німецьких концентраційних таборів далі на захід.

Упродовж останнього року німецької окупації Польщі німецька й польська поліція займалися «полюванням» на євреїв, що переховувалися. Лише деяких поляків, які допомагали євреям, було засуджено німецькими судами часто до смерті. Лише декілька євреїв було звільнено, коли Червона армія ввійшла до країни під час свого літнього наступу в червні-липні 1944 року.

В'язні цих таборів, які ще працювали в 1944 році, були примусово евакуйовані до інших концтаборів у Німеччині. Останні табори, які залишилися, знаходилися переважно в Радомському районі, де були розміщені єврейські примусові робітники, що працювали в різних галузях військового виробництва, наприклад на підприємствах літакобудування. І більшість із 64 000 в'язнів концентраційного табору Аушвіц, яких німці у відповідь на зимовий наступ Червоної армії примусово евакуювали у січні 1945 року, були євреями. Багато з них померли під час маршів смерті.

Польща у своїх кордонах станом на серпень 1939 року була епіцентром Голокосту. Із 3,3 мільйонів євреїв, що проживали там до війни, було вбито 3 мільйони: приблизно 1,8 мільйонів загинули в таборах смерті, 800 000 було розстріляно недалеко від їхніх домівок, а ще близько 400 000 померли в гетто або інших таборах.

Урятуватися вдалося лише близько 200 000 євреїв. Частина втекла до радянської зони окупації в 1939 році (багатьох з них радянська влада примусово депортувала до Центральної Азії), 30 000-40 000 євреїв вижили, ховаючись у Польщі; ще 30 000-40 000 було звільнено з таборів у Німеччині.

=====

РЕАКЦІЇ ЄВРЕЇВ І ДОПОМОГА ІНШИХ ЄВРЕЯМ

Цей розділ пропонує основу для опису реакції євреїв і спроб українців і людей інших національностей допомогти їм. Він має дозволити кураторам ухвалювати обґрунтовані рішення, відбираючи для представлення історії євреїв, українців, представників інших національностей як окремих людей, так і цілих родин.

Реакції євреїв**П'ять широких категорій реакцій євреїв**

Оскільки темп розгортання Голокосту став дуже швидким, ніхто не міг правильно оцінити, що станеться з євреями, так само як і смертоносний розмах німецьких планів. Офіційні обмеження щодо переміщення, безперервні облави та контроль і перевірки безпеки ускладнювали отримання інформації про Голокост у сусідніх районах і вжиття необхідних заходів.

Євреї скрізь відповідали на переслідування й масові вбивства, але не рівномірно, і ці реакції часто змінювалися з часом. Крім того, різні групи могли розглядати або застосовувати різні реакції. Дуже помилково думати з погляду «правильних» або «неправильних» реакцій, адже коли євреї опинилися в пастці, жодна стратегія або тактика виживання не могла привести до виживання єврейської громади. У широкому сенсі можна виділити п'ять видів реакцій, залишаючи осторонь євреїв, що боролися в різних арміях, зокрема й у Червоній.

=====

Євреї в Червоній армії

Під час німецько-радянської війни до 500 000 євреїв воювали в лавах Червоної армії, що порівняно з вояками-неєвреями було лише трохи менше, ніж кількість євреїв у радянському населенні в довоєнний період (у 1943-1944 роках євреї становили 0,6-1,5% в частинах, що виганяли німців з України).

Серед усіх радянських національностей євреї мали найвищий відсоток офіцерів, а близько 200 стали генералами й адміралами. Євреї також склали значний частину військових професій, які потребували спеціальної фахової підготовки такі, як: лікарі, інженери й політичні працівники. Народні комісари озброєння й танкової промисловості також були євреями (Борис Ванніков та Ісак Зальцман).

Євреїв також часто нагороджували орденами й медалями (вони посідали четверте місце серед усіх національностей Радянського Союзу), а 157 євреїв (зокрема 72 родом з України, наприклад командир підводного човна Ізраїль Фісанович) отримали звання Героя Радянського Союзу.

Серед редакторів армійських газет станом на 1943 рік вони посідали друге місце після росіян. Одним із відомих єврейсько-російських журналістів, які супроводжували Червону армію, був письменник Ілля Еренбург, який одним із перших ненімців зрозумів величезний обсяг того, що ми сьогодні називаємо Голокостом.

Радянська газета на їдиші «Ейнікайт», заснована в 1942 році, була сповнена гордості за «наш народ» і навіть за «великий єврейський народ». Єврейський героїзм, зокрема й у далекому минулому, був важливою темою в газеті після того, як Єврейський антифашистський комітет вирішив у травні 1942 року систематично збирати матеріали про євреїв на війні. Але, за винятком публікацій на їдиші, євреї, що з гордістю саме як євреї воювали в лавах Червоної армії, були майже непомітними в радянських ЗМІ. Радянська преса друкувала накази про нагородження, але, з іншого боку, давала спотворену картину внеску євреїв у спільну боротьбу. Опубліковані твори художньої літератури здебільшого старанно уникали згадок про вояків-євреїв. Навряд чи щось не було зроблено для протидії антисемітському міфу, який був поширений у лавах Червоної армії, про те, що євреї ухиляються від служби через своє боягузтво.

=====

Було п'ять основних реакцій євреїв, як-от:

1. Відкрито залишатися на своєму місці, іноді намагаючись дотримуватися нацистських порядків.
2. Співпраця.
3. Уникати виконавців злочину (шляхом міграції, зміни ідентичності чи переховування).
4. Завдавати шкоди виконавцям злочину.
5. Учиняти самогубства.

1. Відкрито залишатися на своєму місці, іноді намагаючись дотримуватися нацистських порядків

У тих гетто, які існували більше кількох тижнів, люди намагалися зберегти свою гідність різними способами. Вони варіювалися від організації навчальних і культурних заходів або політичної підпільної роботи до дотримання релігійних обрядів. Навіть організація пунктів безкоштовного харчування або контрабанда життєво важливих товарів сприяли боротьбі за виживання. У деяких гетто Балтійського регіону, наприклад у Вільнюсі, період відносної стабільності з кінця 1941 року до літа 1943 року дозволив організувати надзвичайно багате культурне життя з театрами, концертами, школами, бібліотеками й усіма іншими видами світської та релігійної діяльності.

Один із видів діяльності, який іноді вдавалося успішно провадити, було ведення обліку. У багатьох гетто робилося багато спроб вести облік злочинів. Однак в Україні такі записи зазвичай не дійшли до наших днів.

Багато євреїв вважали, що вони зможуть довести свою економічну користь переслідувачам і таким способом врятувати своє життя. Це б надало їм трохи більше часу, можливо, аж до завершення війни. Проте цей варіант здебільшого не працював під нацистським управлінням. Вони пробували це робити в багатьох місцях і виграли деякий час у таких гетто, як: Вільнюс (Яков Генс), Білосток (Ефраїм Бараш) і Лодзь (Мордехай Румковський). Але в кінцевому підсумку такі спроби були марними: просто надто великою була рішучість німецьких нацистів убити якомога швидко всіх євреїв Східної Європи. У кращому разі кільком працездатним євреям удалося вижити. Суворая правда полягає в тому, що жодна стратегія виживання під німецькою окупацією не змогла б істотно збільшити рівень виживання євреїв.

Єдиним місцем, де могла працювати конкретна стратегія виживання, була зона румунської окупації. У місті Жмеринка в Трансністрії стратегія «порятунок через роботу» врятувала життя 3 000 євреїв, зокрема сотням тих, хто втік із Райхскомісаріату Україна, або тих, кого депортували до Трансністрії з Буковини та Бессарабії. Адольф Гершман, голова департаменту праці в Жмеринському гетто, а згодом керівник цього гетто, разом з іншими членами єврейської ради забезпечував продуктивну робочу силу як для місцевої румунської адміністрації,

так і для німецьких будівельних фірм, апелюючи до їхньої жадібності. Для того, аби цей проект тривав якомога довше, рада запровадила дуже сувору дисципліну. Одночасно Гершман й інші члени ради допомагали міському радянському підпіллю, надаючи їм документи, а також постачаючи їжу й ліки для партизанів поза межами міста.

2. Співпраця

Співпраця часто завершувалася участю в переслідуванні або сприянні йому. Це було частиною німецької стратегії «розділяй і володарюй», яка застосовувалася в гетто, таборах та інших місцях. Німці певний час надавали деяким євреям привілеї й відстрочки, якщо вони допомагали контролювати інших. Ці обрані працювали під явною загрозою смерті. У кількох гетто в Україні таких, як Кременець, німці вбили членів Єврейської ради за відмову здійснювати їхні вказівки. Оскільки ніхто інший не хотів займати ці посади, їх замінили більш прихильними й корумпованими лідерами. Зі свого боку, єврейські ради намагалися пом'якшити німецьку політику шляхом щедрих хабарів, але це не мало шансів на успіх у довгостроковій перспективі.

Основним елементом була єврейська поліція, що офіційно називалася «Єврейською службою порядку». Вона формувалася з молодих чоловіків і фізично сильних людей. Єврейська поліція часто застосовувала примус і силу, аби виконувати безперервні нацистські вимоги щодо грошей, податків у натуральній формі та робітників; іноді вони навіть зганяли більше робітників, ніж вимагала влада. Тому й не дивно, що багато мешканців гетто ненавиділи їх. Але деякі єврейські поліцейські підтримували активні контакти з підпіллям, готуючи збройний опір і втечі з гетто. З цієї причини в Ризі в жовтні 1942 року, а в Каунасі в березні 1944 року німці розстріляли всіх єврейських поліцейських.

Були також випадки, коли євреї зраджували одне одного. Наприклад, ті, хто вижив в Умані, згадують єврейську жінку-поліцейську Іду Теплицьку-Шкодник, яка була особливо жорстокою до євреїв – своїх одноплемінників.

3. Уникати виконавців злочину

Це могло бути у формі міграції, зміни ідентичності й переховування в таємних місцях.

Міграція

Утеча з гетто й подальша спроба знайти місце для переховування або шлях до партизанських формувань – це був варіант, який для себе розглядали передусім молоді люди без дітей. Спочатку євреї, які втікали, ішли з міст до сіл, де була їжа й менше німців. Пізніше, коли не можна було вже сховатися й у селах, вони зазвичай намагалися покинути Крим й інші зони німецької окупації, іноді досягаючи й перетинаючи лінію фронту.

Тут варто виділити Північний Кавказ, оскільки обмеження руху тут не були суворими, і загалом німці не реалізовували свою антиєврейську політику одночасно у всіх місцях. Це дало більше можливостей дізнатися про вбивства й утекти. Головний напрямок руху втікачів на Кавказі пролягав з сіл до міст, здебільшого внаслідок сильних антисемітських настроїв у багатьох козацьких станицях. Менші обмеження щодо проживання й особливо щодо переміщення на Північному Кавказі полегшили євреям безперешкодне пересування. Слід зазначити, що їжа взагалі була доступною на Кавказі й, отже, не відігравала значної ролі в рішеннях євреїв про те, куди йти.

Зміна ідентичності

Іншою широко поширеною формою ухилення була зміна ідентичності, тобто отримання документів, що підтверджували неєврейську або навіть «арійську» ідентичність. Однією з можливостей була купівля фальшивих документів. Іншою можливістю було проголошення за певних обставин неєврейської ідентичності, що зрештою дозволяло отримати документи (наприклад, від польського підпілля), що підтверджували нову ідентичність в іншому місці. Такі зміни ідентичності були можливі лише для євреїв, які асимілювалися в польську, а також інколи в українську культуру, говорили польською або українською мовами без акценту й чия зовнішність не викликала підозр. Схоже, що деякі євреї намагалися зареєструватися як етнічні німці.

Переважно євреї, які змінили свою ідентичність, також мусили покинути місцевість або регіон, де вони жили, щоб уникнути випадкового впізнання. Дуже часто це також вимагало допомоги неєврейських знайомих у пошуку житла тощо в їхніх нових місцях проживання.

Були також євреї, яких було депортовано до Німеччини як польських чи українських примусових робітників або які добровільно взяли участь в «Організації Тодта» та яких направили як польських чи українських робітників до Центральної й Східної України. Одягнувши форму, такі чоловіки іноді могли супроводжувати єврейських жінок. Низка євреїв з Галичини й Поділля переїхали до Румунії або регіонів під окупацією Румунії й пережили війну там.

Наявність численних неслов'янських етнічних груп у Криму й на Північному Кавказі дозволила євреям порівняно легко змінювати свою ідентичність, оскільки там нібито неслов'янські риси обличчя, особливий акцент (через ідиш) і навіть обрізання не були притаманні лише євреям.

На Північному Кавказі єврей міг іноді вижити без будь-яких посвідчень особи, тому що було лише декілька перевірок безпеки, а реєстрація населення розпочалася лише в період закінчення німецької окупації. У той же час, більшість євреїв там були біженцями з місць, що були далеко на захід, переважно з України. Не знаючи місцевих умов і місцевої географії, вони не знали, куди йти, до кого звертатися по допомогу й, як безробітним, їм бракувало необхідних зв'язків.

Місця переховування

Коли розпочалися збори людей для масових розстрілів або депортації з гетто, то багато євреїв почали будувати схованки («бункери»). Ці бункери часто були побудовані таким способом, щоб ховати цілі сім'ї, зокрема людей похилого віку й дітей. Більшість із цих спроб, зрештою, провалилися. Коли розпочалася остання «ліквідація» гетто, будинки ретельно обстежувалися, а всіх євреїв, яких знаходили, розстрілювали. Лише невеликому відсотку вдалося уникнути обшуків і втекти до лісу переважно вночі, у період після головної «акції» знищення.

Схованки в населених пунктах

Зазвичай обиралися такі типи місць для облаштування таємних схованок:

- мансарди або підвали в приватних будинках;
- складські приміщення, комори, сараї, свинарники, загони для худоби або курники;
- комори й шафи в міських квартирах;
- пусті торгові приміщення.

У деяких місцях євреї будували спеціальну приховану кімнату, яка розташовувалася за гардеробом або під сходами. У приватних будинках «секретний відсік» міг бути викопаний як продовження підвалу або погребу. Ще одним популярним видом схованок була яма, вирита в землі, іноді в коморах або навіть під скиртами сіна.

Багато євреїв часто змінювали свої місця переховування з міркувань безпеки або з інших причин. Таким способом вони ховалися на селянських господарствах, у лісі, а також у квартирах і будинках у великих і малих містах.

=====

Утечі з гетто й таборів у Східній Галичині та на Волині

Майже кожне гетто в цих регіонах включало меншість (або навіть більшість) мешканців, які віддавали перевагу відкритому опору. У гетто в Дубровиці, Сарнах, Сосновому й у Володимирці такі більш войовничі євреї створювали плани протистояння, але єврейські ради змусили їх відмовитися. Тому, коли молоді євреї з Дубровиці, які працювали за межами гетто, планували роззброїти своїх охоронців і вдатися до втечі, то рада попередила, що їх буде направлено до табору, якщо вони не відмовляться від такого плану. У такий же спосіб плани озброєного опору в Ковелі та Дубно були зведені нанівець.

Після «ліквідації» гетто й більшості таборів навесні та на початку літа 1943 року залишилися живими лише близько 20 000 євреїв з близько 550 000 первинного єврейського населення, що проживало на Східній Галичині станом на червень 1941 року. Близько половини були в таборах, але інша половина переховувалася.

На Волині, де основна хвиля масових розстрілів відбулася влітку й восени 1942 року, більшість утікачів покинули свої місця лише за декілька годин до або під час «ліквідації» гетто й таборів. Іноді сотні ув'язнених рятувалися. Наприклад, у таборі в Сарнах, який наприкінці серпня 1942 року налічував тисячі євреїв і сотню ромів, коли почалося

вбивство, євреї, які підкупили варту, прибрали загорожу, а роми підпалили халупи. У результаті цього втекли близько тисячі в'язнів. Імовірно, що біля 30 000 євреїв утекли під час цієї кінцевої фази на Волині, що становитиме приблизно одну шосту частину від близько 180 000 євреїв, які жили в гетто навесні 1942 року. Проте багатьох утікачів убили під час пошуків, які відбулися незабаром після цього.

=====

Схованки в лісах та інших віддалених районах

Євреї, яким удалося втекти, іноді *поверталися* до гетто й таборів тому, що виживання за їхніми межами здавалося неможливим, допоки не було значної кількості радянських партизанів поблизу. Німці навіть облаштовували невеликі залишкові гетто одразу після головних «акцій», аби виманити євреїв, які вижили, з їхніх місць переховування фальшивими обіцянками, а потім убити їх. Такі гетто були облаштовані, наприклад, у Снові в Білорусі й у Дубно та Вербі в Україні. Лише у 1943-1944 рр. з різних причин усе більше неєвреїв хотіли сховати євреїв, оскільки на той час уже не здавалося, що німецька окупація триватиме безкінечно.

Відносно велика кількість євреїв, які втекли з гетто на Волині, переховувалися в регіоні, де були великі ліси й болота, особливо на півночі та північному сході регіону, що давало кращі можливості для втечі й переховування, ніж в інших регіонах. У деяких місцевостях збройний опір в'язнів гетто проти остаточної «ліквідації» гетто сприяв масовим утечам (див., наприклад, Тучин). На Північній Волині багато містечок і гетто були оточені лісами, що забезпечувало можливість швидкого зникнення. Крім того, коли наприкінці літа й осені 1942 року відбулися «ліквідації» гетто, погодні умови та наявність фруктів і овочів спочатку спростили виживання для євреїв. Проте взимку настали більш суворі умови й багато втікачів померли від холоду, голоду та хвороб.

Незважаючи на сприятливі умови в деяких районах, багато євреїв було вбито під час обшуків німецької й місцевої поліції, інших поліції здало місцеве населення або ж воно навіть убивало їх. Детальне дослідження цих подій (які також відбувалися на захід від Бугу) все ще перебуває на початковій стадії.

Виживання в лісі було надзвичайно суворим, а додатковий ризик полягав в антисемітизмі деяких партизанських груп, особливо польських, литовських й українських. У цей період було вбито чимало інших євреїв, коли УПА й радянські партизани воювали одне з одним і коли УПА розпочала спробу «очищення» регіону від його польського населення. Але навіть радянські групи не були позбавлені антисемітизму.

Радянський партизанський рух, який значно зріс з 1942 року, поліпшив можливості виживання для місцевих євреїв, які втекли з гетто. Єврейське підпілля в мінському гетто працювало в межах більш широкої підпільної мережі, що діяла по всьому місту (її очолював Ісай Казинець, уродженець України, сам єврей за походженням), і з кінця 1941 року орієнтувалося на організацію спроб утечі для окремих єврейських осіб або малих груп, насамперед дітей. Невідомій кількості євреїв, зокрема приблизно 500 дітям з дитячих будинків, удалося втекти з Мінського гетто, після чого вони або переховувалися, або шукали шляхи до радянських партизанських формувань.

4. Завдати шкоди виконавцям злочину

Це включало в себе напади в'язнів гетто; напади за інших обставин; допомогу радянським партизанам; перебування євреїв у радянських чи польських партизанських загонах; створення власне єврейських партизанських загонів.

Напади в'язнів гетто

У гетто й таборах у Західних Білорусі й Україні здійснювалися як ізольовані чини опору, що мали переважно символічне значення, так і великі спроби масових утеч зазвичай під час «акцій» з метою «ліквідації» гетто, що дозволяло втекти в ліси тисячам євреїв.

Наприклад, коли в серпні 1942 року німецький гебітскомісар відвідав Любешів (біля Камінь-Каширського) і сказав місцевим євреям, що їх буде вбито, то на нього напав стоматолог, сильно поранивши його бритвою.

Цього ж місяця, під час «ліквідації» гетто у волинському селі Турійськ, Беріш Сегаль зумів заволодіти німецьким пістолетом-кулеметом і поранити кількох

поліцейських, перш ніж його вбили. Дві жінки також напали на німця, який керував операцією, і завдали йому поранення до того, як їх убили.

На Західній Волині в серпні-жовтні 1942 року відбулися повстання євреїв у Кременці, Тучині й Мізочі. Те, як був організований єврейський опір, можемо бачити на прикладі Тучина.

Гетто в маленькому містечку Тучин на Волині не охоплювало всіх місцевих євреїв. Коли у вересні 1942 року євреям, які залишилися, було наказано перебраться до гетто, Єврейська рада разом із молодими чоловіками й жінками спланувала опір і якимось способом здобула пістолети, гвинтівки та гранати. 22 вересня німецькі й українські поліцейські оточили гетто. У перші години 24-го числа почалася перестрілка, а потім в'язні підпалили гетто. Близько двох третин із них, а це приблизно 2 000 чоловік, утекли до лісу. Голова ради Гетцель Шварцман здався на третій день повстання. Протягом наступних днів німці й місцева поліція схопили багатьох утікачів.

Коли 12 грудня 1942 року «ліквідовувався» трудовий табір для євреїв у Луцьку, ув'язнені чинили опір здебільшого саморобною зброєю, зумівши поранити кількох поліцейських. Під час «ліквідації» гетто в Бродах (Львівська область) у травні 1943 року євреї чинили опір і вбили чотирьох українських поліцейських і кількох німців; два єврейських партизани також убили співробітника тюремної адміністрації в місті.

У деяких місцевостях у Білорусі мали місце спроби масових утеч під час бунтів у гетто й таборах (задокументовано, наприклад, у Ганцевичах, Новогрудку, Клецьку, Несвіжі та Слонімі). Плани збройного опору в разі знищення гетто й таким способом неминучої смерті його мешканців було підготовлено в багатьох білоруських гетто. У Слонімі, Несвіжі, Копилі, Мирі, Кам'янці, Глибокому, Новогрудку, Кобрині, Ляховичах і Дзяречині євреї мали зброю, інколи виготовлену в домашніх умовах. У Дісні, Друї, Шарковщині, Несвіжі й інших населених пунктах євреї також підпалювали численні будівлі в гетто, намагаючись перешкодити чи запобігти вбивствам.

19 квітня 1943 року німці великими силами СС і поліції почали штурм Варшавського гетто. Використовуючи завчасно підготовлені бункери й добути зброю, євреї чинили героїчний, але нерівний опір, що тривав чотири тижні. У травні

1943 року останні в'язні Варшавського гетто були вбиті або депортовані. Після цього на місці зруйнованого гетто німці влаштували концентраційний табір для переробки корисних матеріалів з щебеню.

Напади за інших обставин

У жовтні 1942 року євреї, яких зібрали в Ярмолинцях на Поділлі, були зосереджені в колишніх військових казармах біля залізничної станції. Близько 300 євреїв, яких доставили туди останніми, було розстріляно в ямах, які було видно з бараків. Інші євреї роззброїли й убили українського поліцейського, який намагався змусити їх вийти з бараків, і, як повідомляється, виставили напоказ його відрубану голову. Євреї стріляли й поранили кількох вартових, допоки вогонь, який запалили німці, не вигнав їх із бараків.

Яновський табір у Львові був «ліквідований» 18-19 листопада 1943 року: решту євреїв, приблизно 3 000 осіб, викликали на шиккування, а потім відводили їх невеликими групами для розстрілу до поблизького піщаного кар'єру «Піски». Проте новина поширилася до «акції», унаслідок чого деяким євреям й охоронцям вдалося втекти. Були також спроби опору в майстернях із застосуванням саморобної зброї, водночас євреям удавалося поранити декількох охоронців.

У серпні 1943 року в Треблінці й у жовтні 1943 року в Собіборі відбулися повстання. Приблизно 100 єврейським бійцям опору з таборів смерті врешті-решт пощастило пережити війну. Повстання в Собіборі, починаючи з 14 жовтня, очолював Олександр Печерський, радянський військовополонений, який народився в Кременчуці в Україні. Після ретельного планування повстанці вбили одинадцятьох есесівців і кількох охоронців-«травників» і дозволили втекти більш ніж половині євреїв, з яких деякі потім приєдналися до партизанських загонів.

Допомога радянським партизанам

У 1942-1944 роках у гетто в місті Бершадь у Трансністрії діяла група підпільників на чолі з Йозефом Бліндером. Вона налагодила співпрацю з партизанським загonom Якова Таліса, який оперував у цьому районі. Євреї передавали партизанам гроші, одяг і медикаменти, а також сховали декількох з них у гетто. Як

помста за це, 11 лютого 1944 року було розстріляно 173 євреї, а 11 березня 1944 року – 154 євреї. Серед загиблих були Йозеф Бліндер та Елі Марчак.

Євреї як радянські або польські партизани

Кілька євреїв були членами комуністичного підпілля в Києві. Тетяна Маркус була в диверсійній групі, пов'язаній з підпільним партійним комітетом Києва на чолі з Володимиром Кудряшовим (розстріляний у липні 1942 року), а потім – Олександром Фальком. Вона брала участь у вбивстві кількох агентів гестапо й особисто застрелила одного з них. Група також підроблювала документи. У серпні 1942 року Маркус заарештували, коли вона намагалася виїхати за межі міста, аби дістатися до партизанського загону. 29 січня 1943 року її розстріляли.

Десь приблизно 34 400 євреїв були радянськими партизанами, з них 14 000 – євреї в Білорусі. Тисячі євреїв боролися проти нацистів у радянських підпільних організаціях і партизанських загонах в Україні. Сьогодні відомі імена й прізвища 2929 з них.

Схоже, що початкові радянські спроби організувати партизанські групи восени 1942 року дуже покладалися на євреїв, які втікали з гетто.

Досить велика кількість євреїв приєдналася до партизанів у Криму. Сприятливими факторами тут було те, що багато єврейських чоловіків призовного віку не були мобілізовані до Червоної армії, вони могли досить легко приєднуватися до численних єврейських сільських поселень, партизани висловлювали готовність приймати їх до себе. Водночас на Північному Кавказі євреї, навпаки, були практично повністю відсутні в лавах радянських партизанських загонів.

Кілька сотень євреїв, які втекли з гетто, приєдналися до польських відділів самооборони в селах і містах, знайшли там притулок або долучилися до польських партизанських загонів. Партизанський загін, який очолював Давид Ерльбаум, складався з євреїв, які втекли з гетто й приєдналися до польської Народної гвардії, що діяла біля Борислава та Самбора (Дрогобицької області) в 1943-1944 роках. Проте багато партизанських загонів не хотіли приймати євреїв, а деякі повністю відмовлялися від цього. Є також відомості про те, що польські партизанські частини вбивали євреїв.

Підпільні групи, які планували збройні повстання, існували в країнах Балтії, зокрема у Вільнюсі, Каунасі, Шяуляї, Швянченісі й Ризі. У січні 1942 року у Вільнюсі було засновано Об'єднану партизанську організацію (*Fareynikte Partizaner Organizatsie, FPO*) – союз сіоністських, бундівських і комуністичних єврейських угруповань. Але збройні повстання виявилися нереальними або неможливими, тому організація втеч із гетто стала основним напрямом у діяльності цих підпільних груп. Понад 750 членів підпілля з Вільнюса й 350 з Каунаса втекли до партизанів у ліси. Євреям, котрі не були членами підпільних організацій, теж удавалося втекти (400 осіб утекли з Вільнюса, 150 – з Каунаса, 60 – з Шяуляю, і 90 – зі Швянченіса). Більшість утікачів приєдналися до радянських партизанів у Литві та Білорусі, а кілька сотень інших організували єврейські сімейні табори в лісах.

Єврейські партизанські загони

Поряд з багатонаціональними радянськими партизанськими формуваннями існували також єврейські партизанські загони, переважно в Білорусі (наприклад, під керівництвом Лева Гільчика, Бориса Гіндіна, Ізраеля Лapidуса або Хірша Каплінського й росіянина-неєврея Павла Пронягина). Ці підрозділи виникли тому, що втікачам з гетто, які не мали власної зброї або будь-якої військової підготовки, часто відмовляли в прийомі до лав радянських партизанських загонів, які побоювалися, що вони стануть для них тягарем. З огляду на збільшення спроб утеч навесні 1943 року регіональні керівники партизанського руху й учасники підпілля в мінському гетто погодилися створити спеціальний загін.

Цей загін № 106 (відомий також як «Загін Зоріна» за іменем його командира Шалома Зоріна) приймав також дітей, жінок і чоловіків будь-якого віку, котрі не могли або вирішили не вести боротьбу. У період з травня 1943 по червень 1944 року його чисельність збільшилася до 800 осіб. Найбільшим «сімейним загоном» був загін під командуванням Туви Бельського. Офіційно з 1943 року це був «Загін імені Калініна», а неофіційно його називали «Загоном Бельського». Численні «сімейні загони» існували на окупованих німцями територіях Радянського Союзу. За деякими оцінками, у таких загонах знайшли притулок до 9 000 євреїв,

зокрема понад 3 700 – у Білорусі. Ці сімейні табори надавали важливу тилову підтримку бойовим силам, збираючи їжу або ремонтуючи зброю й одяг.

У Західній Україні також виникли невеликі єврейські збройні загони, які займалися переважно захистом і підтримкою більших єврейських «цивільних таборів» у лісах. Вони часто співпрацювали з радянськими партизанами або приєднувалися до них. До кінця окупації, коли радянський партизанський рух набув широкого розвитку, у деяких місцевостях радянські партизани брали під захист і підтримували такі цивільні табори. За оцінками історика Шмуеля Спектора, наприкінці 1943 року в радянських партизанських загонах на Волині, які на той час налічували 13 710 бійців, було від 1 700 до 1 900 євреїв. Він також вважає, що 2 500 людей перебували в цивільних таборах, з яких вижило близько 1 500 чоловік.

Загалом у цих єврейських партизанських загонах в Україні воювали кілька тисяч людей. Партизанські загони та групи, що склалися майже виключно з євреїв, улітку 1942 року існували на Волині, Східній Галичині й у Вінницькій області. Єврейські партизанські загони створювалися євреями, які втікали з гетто й таборів, аби уникнути вбивства нацистами (перед тим багато організаторів єврейських загонів були членами підпільних організацій у гетто).

Єврейські партизанські групи були також у Східній Галичині. Загін, сформований євреями, які втекли з гетто, діяв більше року в районі Борислава. Навесні 1942 року група підпільників з Борщівського гетто (Тернопільська область) втекла до лісу й сформувала єврейський партизанський загін. У листопаді 1943 року вони напали на в'язницю в Борщеві й звільнили 50 ув'язнених.

Загін євреїв, які втекли з гетто, у 1943 році діяв у районі Чорного Лісу в Станіславській (Івано-Франківській) області. Усі його бійці загинули в бою з німцями.

Окрема єврейська рота, яку очолював Давид Мудрик, радянський офіцер, який утік з полону, воювала в складі 1-го Ленінського полку 2-ї Сталінської партизанської бригади у Вінницькій області. У серпні 1942 року група в'язнів-утікачів організувала партизанський табір, а потім до них приєдналися й інші євреї, зокрема люди похилого віку, жінки й діти. У цьому загоні було 250 чоловік,

із яких 96 брали участь у бойових діях. Багато бійців загинули в жорстоких боях наприкінці 1943 року - на початку 1944 року, коли німці прочісували ліси.

У Східній Галичині багато гетто було «ліквідовано» лише навесні 1943 року. Саме в той час велика кількість євреїв утікала тут до лісів, щоправда, відсоток євреїв, яким це вдалося, був меншим, ніж на Волині. Ландшафт і більша густота населення робили масові втечі складнішими, як і на Волині. А втім, у деяких районах Галичини, переважно в лісах Карпатського передгір'я, виникли «сімейні табори» євреїв з кількістю в декілька тисяч чоловік.

На відміну від Волині, німецькі війська зберігали контроль над більшістю території Галичини до самого відступу в 1944 році, а після літа 1943 року вони й місцева поліція почали інтенсивні пошукові операції в лісових районах. Їх проводили не стільки через утечі євреїв, скільки, імовірно, як відповідь на рейд радянських партизанів Сидора Ковпака, що пройшли територією регіону з Волині. Можливо, унаслідок цих операцій загинуло кілька тисяч євреїв, котрі ховалися в лісах. Тільки в районах Підгайців і Стрия «сімейні табори» проіснували до визволення від нацистського правління.

Наприкінці 1942 року в гетто в Бродях було створено підпільну групу опору під керівництвом Якова Ліндера та Шмуеля Вейлера. У березні 1943 року група встановила зв'язок з активістами львівського гетто й комуністичною підпільною організацією в цьому місті (Національною гвардією ім. Івана Франка) з метою створення незалежного партизанського загону. У лісі було створено три бази, де в квітні-місяці зібралося близько 70 євреїв-втікачів з гетто, зокрема із львівського. Навесні партизани Ліндера здійснили кілька диверсійних акцій. Зокрема, вони напали на фільварок, скипидарну фабрику й підірвали локомотив з кількома вагонами, у яких їхали німецькі солдати. Під час нападу на трудовий табір у Сасові було звільнено деяких в'язнів. Однак у середині травня під час спроби переправити зі Львова до партизан групи добровольців усі були заарештовані.

33 єврейські партизани, що залишилися, загинули в бою. Як повідомляв 30 червня 1943 року групенфюрер СС Кацман, начальник СС і поліції у дистрикті Галичина, ці євреї застрелили польського лісника, що брав участь в «акції», а потім усі відмовилися здаватися жандармерії, українській поліції й двом ротам Вермахту, що прочісували ліс у пошуку їх. Дванадцятьом євреям удалося втекти

до зруйнованої синагоги в Бродах, але місцевий поліцейський повідомив про них німецькій жандармерії, яка наказала місцевій єврейській поліції заарештувати партизан. Зрештою, шість із дванадцяти було схоплено й розстріляно німецькою жандармерією.

5. Вчинити самогубства

Самогубство євреїв було найменш загальною реакцією, до якої вдавалися, коли німецькі вбивчі наміри були зрозумілими. Такий крок щонайменше давав євреям контроль над способом своєї смерті. Є декілька документально зафіксованих випадків у кількох гетто на Волині. Наприклад, у Рівному 13-14 липня 1942 року двоє членів єврейської ради вчинили самогубство, оскільки вони не хотіли допомагати німцям із «ліквідацією» гетто.

Північний Кавказ німці захопили під час літнього наступу 1942 року, коли новини про винищення євреїв уже далеко поширилися. Відповідно євреї прораховували свої подальші кроки. Ті, кому спочатку вдалося втекти на Північний Кавказ, а потім потрапили там під німецьку окупацію, добре знали, що на них чекає. Це допомагає пояснити високий рівень самогубств серед єврейських біженців у цьому регіоні після того, як розпочалися «акції» з винищення.

=====

Допомога інших євреям

Історія спроб підтримки й порятунку представниками неєврейського населення наводить безліч прикладів героїзму та самопожертви, але також є історії жадібності, експлуатації, зради й убивства. Дії з порятунку забирали євреїв із небезпечних для життя умов, щоб врятувати. Ці дії могли бути короткими або тривалими, й одну людину могли рятувати кілька разів.

Покарання, які застосовувалися до неєвреїв, і винагороди

Офіційно було заборонено надавати притулок, або годувати євреїв, або допомагати їм у будь-який інший спосіб. Для цього були опубліковані попередження в місцевих газетах і розміщені плакати з попередженнями в публічних місцях. Загроза бути поміченим ішла більше від сусідів або місцевої поліції, ніж від німців, оскільки було набагато більше шансів, що саме ті першими помітять.

Покарання за допомогу євреям варіювалося залежно від різних зон окупації. Для України ситуація виглядала так.

На Східній Галичині (та на решті території Генеральної Губернії) й у військово-адміністративній зоні: смерть через розстріл або повішення, іноді разом з членами сім'ї рятувальника. Їхнє майно часто також грабувалося. Однак у деяких випадках рятувальників усе таки не вбивали, а кидали за ґрати.

У Райхскомісаріаті Україна: смерть через розстріл або повішення, рідше й для членів сім'ї.

У Трансністрії: офіційно не смерть, а лише штраф, або місяці/роки примусової праці, або позбавлення волі.

Нерідко на практиці (залежно від примхи румунського чи німецького чиновника, солдата, жандарма чи сільського старости) – побиття й розстріл без суду та слідства.

В інших регіонах основним визначальним фактором були мотиви. Наприклад, у Литві, якщо німці встановлювали, що мотивом до порятунку були гроші, тоді

рятувальника кидали до в'язниці на три місяці. Однак, якщо встановлювалися моральні мотиви, тоді покаранням була смерть, яка поширювалась і на членів сім'ї рятувальника.

Для німців, які допомагали євреям, ризик був набагато меншим. Часто їх заарештовували або звільняли з посад. Багато німців не мали серйозних наслідків за надання захисту євреям.

Винагорода від окупаційної влади за те, що хтось видавав місце, де ховався єврей, або за доставку єврея німцям чи місцевій міліції включала такі предмети: цигарки, горілка, сіль, цукор, шоколад, консерви або гроші.

Були гуманітарні мотиви для допомоги, але платний порятунок також був досить поширеним явищем. Неєвреї часто хотіли компенсації за ризик їхнім життям, коли вони допомагали євреям. Оплата могла бути грошима, ювелірними виробами, будь-яким майном або цінностями, працею або сексом (зазвичай стосувалося єврейських жінок). Євреї іноді обіцяли значну винагороду після війни.

Врятовані євреї: хто вони такі?

Врятовані євреї незавжди були окремими особами: іноді групи (переважно сім'ї) отримували допомогу від однієї особи-неєврея. Євреї могли отримати допомогу через свої навички; це були переважно чоловіки. Єврейські жінки, які працювали, зазвичай виконували роботу в домі.

Єврейські діти отримували допомогу частіше, ніж дорослі. По-перше, урятувати дитину було набагато легше, ніж дорослу людину, особливо в сім'ях, у яких були власні діти. По-друге, діти вважалися «невинними», і допомога їм розглядалася деким як моральне зобов'язання.

Дівчата мали більше шансів бути врятованими, аніж хлопчики, які були обрізані, але цей чинник був менш значним у таких місцях, як Крим, де рятувальниками виступали мусульмани, які також практикували обрізання. Менші діти потребували більш інтенсивного догляду й спеціальної їжі, особливо молока. У Трансністрії, Київській області та в інших місцях групи дітей-євреїв рятувалися в дитячих будинках.

Форми неєврейської допомоги й порятунку

Найпоширенішою формою допомоги у всіх окупаційних зонах і населених пунктах були постачання євреям їжі й надання притулку на короткий або тривалий період. Один історик (Анна Абакунова) розклала на категорії основні форми неєврейської допомоги та порятунку.

1. Одноразова допомога (часто; переважно за участю незнайомих людей), включала:

- притулок на ніч або на кілька днів
- їжа
- одяг
- попередження
- фізичний захист від тортур або вбивства

2. Надання документів («арійські документи» — паспорти, свідоцтва про народження, свідоцтва про хрещення), через:

- підробку
- документи інших людей (померлих, фронтових солдатів, зниклих людей)
- передачу власних документів

3. Надання роботи

4. Підкуп окупантів і допоміжних сил

5. Мовчання про єврейство

6. Прийняття в члени сім'ї шляхом

- офіційного запису євреїв (переважно дітей) у власні документи як членів сім'ї, або
- представлення євреїв як неєврейських членів сім'ї

7. Релігійні обряди, зокрема

- хрещення
- гарантування того, що єврейська особа є християнином або мусульманином
- вивчення християнських або мусульманських молитов й обрядів

8. Довгостроковий притулок

- у містах (де це було надзвичайно складно, незважаючи на більшу анонімність там): схованки (комори, сундуки тощо) або «таємні» місця й кімнати
- у селах: віддалені й більш просторі місця такі, як: підвали, горища, сараї

=====

Життя в схованках

Життя в схованках несло надзвичайні труднощі людям, які мали залишатися там багато місяців чи навіть років. Вони мали витримати постійний страх бути виявленими. Часто вони проводили тривалий час у невеликих приміщеннях, побудованих під землею, без денного світла разом із кількома іншими людьми. Дотримуватися особистої гігієни було складно, а іноді, особливо в схованках у лісах і полях, було дуже важко отримувати їжу або тепло взимку.

=====

- у церквах і монастирях
- у лікарнях за маскування їх як пацієнтів

9. Перетин кордонів у безпечніші місця

- наприклад, від Райхскомісаріату Україна до Трансністрії.

Рух опору в Ризі нелегально перевозив людей через Балтійське море, поки це не було виявлено.

Хто допомагав і рятував?

В Україні українці були найбільшою групою, потім росіяни й поляки (переважно на Східній Галичині), етнічні німці, молдовани, румуни, чехи, угорці, болгары, італійці,

вірмени, кримські татари, греки й роми. Це були люди з усіх верств суспільства: від юристів, лікарів і вчителів до селян.

Селяни допомагали частіше, ніж ті, хто жив у містах. Це було зумовлено умовами проживання в сільських районах: їжа була доступною через те, що вони виробляли її самі, створити притулок було набагато легше, ніж у міській місцевості, а в деяких районах села розташовувалися поблизу лісу, куди євреї могли швидко втекти в разі небезпеки.

Водночас селяни також піддавалися великій небезпеці. У селах інформація швидко поширювалася, і, якщо хтось допомагав єврею, то досить імовірно, що все село або принаймні сусідні будинки дізнавалися про це.

Зазвичай жінки були більш активними помічниками й рятівниками, ніж чоловіки, частково тому, що останні переважно служили на фронті, були в лавах партизанів або в інших підпільних рухах. Багатьох інших чоловіків, особливо комуністів, убили або ув'язнили окупанти.

Багато православних і католицьких священників були залучені до порятунку євреїв, хрестивши їх (незавжди з гуманітарних причин, а також і для навернення їх у християнство). У Києві такими були, наприклад, отець Олексій Глаголев і його дружина Тетяна. У Східній Галичині греко-католицька громада на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким активно долучалася до порятунку сотень євреїв, зокрема дітей.

=====

Митрополит Андрей Шептицький - рятівник євреїв

Андрей Шептицький (1865–1944) протягом чотирьох десятиліть був архієпископом Львівським і митрополитом Галицьким, предстоятелем Української греко-католицької церкви. Він підтримував українські політичні прагнення, не порушуючи водночас норм християнської моралі й засуджуючи політичні вбивства. Під час Голокосту Шептицький сховав п'ятнадцятьох євреїв у своїй резиденції – комплексі будівель кафедрального собору св. Юра. Серед них були рабин Давид Кахане з синагоги «Осе-Тов» і сини рабина Езеїїля Левіна з Реформатської синагоги (він сам убитий незабаром після того, як привів їх до митрополита).

Крім того, спільно зі своїм братом Клементом, архімандритом монахів студійського уставу, та ігуменею Юзефою, матінкою-наглядачкою всіх монастирів студійського уставу,

Шептицький наказав своїм парафіяльним священикам організувати втечі євреїв до монастирів. Одним з тих, хто вижив завдяки цьому, був Адам Ротфельд – майбутній міністр закордонних справ Польщі.

Загалом митрополит допоміг урятувати близько 150 євреїв, переважно дітей. Шептицький, який вільно володів івритом і мав тривалі дружні взаємини з євреями, ризикував своїм життям, не шукаючи нічого взамін.

Привертають увагу публічні заяви Шептицького. Його пастирський лист, виданий у Львові 1 липня 1941 року, привітав німецьку армію як «визволителя від ворога» та визнав нову владу, проголошену ОУН. Однак, найімовірніше, схвильований тогочасним погромом Шептицький додав, що до всіх громадян треба ставитися однаково. Інші пастирські листи, видані на початку 1942 року, непрямо заохочували його паству рятувати євреїв. Шептицький писав, що бувають часи, коли християни просто повинні ризикувати своїм життям заради інших. У пастирському листі від листопада 1942 року він мужньо нагадав про християнську заповідь «не вбий».

На відміну від будь-якого іншого церковного лідера у всій нацистській Європі, Шептицький відправив у лютому 1942 року лист (не зберігся) Гімmlеру. Він сміливо просив Гімmlера припинити використання українських поліцейських у вбивствах євреїв. Попри довгий список дій і заяв на підтримку євреїв, постать Шептицького є суперечливою. Це пов'язано передусім з призначенням капеланів до галицької дивізії Війська СС у 1943 році. Пастирська допомога, яка рятує душі, є основним компонентом католицької традиції. Можливо, Шептицький також вважав, що створення цього з'єднання з українських вояків буде найкращим способом контролю молодих націоналістів, які думали про приєднання до УПА.

=====

Завдяки неодноразовим зверненням керівництва католицької парафії Буковини до влади Румунії, тамтешнім хрещеним євреям давали спокій. Багато католицьких і протестантських вірян, зокрема баптисти й адвентисти, рятували євреїв.

У зоні військової адміністрації й особливо в Криму мусульмани, переважно кримські татари, допомагали євреям вижити.

Молдавани Парамон і Тамара Лозани, дізнавшись, що всі євреї їхнього міста Ніспорени (Бессарабія) будуть розстріляні, звільнили їх усіх, ув'язнених у будівлі місцевої школи. Парамона, який був учителем у цій школі, було розстріляно, що

стало покаранням за цю акцію. У Чернівцях євреїв рятували Йосип і Василина Васильківські, Василь і Катерина Ковцуни. У Трансністрії місцеві жителі, як повідомляється, «прийняли» сотні єврейських дітей із конвоїв, які проходили повз.

Ті, хто за своїми службовими обов'язками мав працювати на німців і їхніх союзників теж могли допомагати. Наприклад, у Трансністрії мали місце випадки, коли допоміжні поліцейські (українці) заплющували очі на помічників, які давали їжу євреям, яких утримували в сараях або стайнях. Деякі голови сіл у Райхскомісаріаті Україна (зазвичай місцеві українці), призначені німцями, допомагали тим, що попереджали євреїв про майбутні розстріли. Біля кордону з Трансністрією етнічний німець, який перебував на службі в нацистів, попереджав єврейські родини про масові розстріли й допомагав їм сховатися. У військово-адміністративній зоні деякі солдати Вермахту допомагали єврейським жінкам підробити документи й утекти.

В офіційних повідомленнях в 1943 році Сталін видав накази радянським партизанам «рятувати радянських людей від винищення й депортації в рабство до Німеччини». Євреї спеціально не згадувалися, але таке формулювання могло служити мотивом і виправданням для дій, які вживалися на їх підтримку.

Коли почало розгортатися те, що згодом стало відоме як Голокост, ні ОУН (м), ні ОУН (б) ніколи не робили жодної публічної заяви про це. У їхніх лавах були рятувальники євреїв такі, як: Федір Вовк та Олена Вітер, греко-католицька монахиня з релігійним ім'ям ігуменя Юзефа. Також були випадки надання допомоги групі євреїв Українською повстанською армією на Волині, хоча мотиви можуть бути предметом дискусій.

У сільській місцевості Польщі соціальний контроль був високим, проте, незважаючи на це, тисячі поляків-неєвреїв підтримували євреїв, ризикуючи бути вбитим німцями разом із усіма їхніми родинами. Проте лише мала частка тих, хто перебував у схованках, вижили. Існував постійний ризик викриття. Німецька влада навіть пропонувала винагороду за викриття євреїв. Деякі поляки викривали євреїв виключно з мотивів отримання наживи, спочатку вимагаючи хабарі в євреїв, які переховувалися, а потім інформуючи про них німецьку поліцію з метою отримання винагороди, коли в євреїв закінчувалися гроші.

Затриманих євреїв убивала німецька жандармерія, а також польська поліція, а в багатьох випадках – окремі поляки. Коли німецька поліція почала депортувати поляків з району Замостя, щоб «очистити» регіон для німецьких колонізаторів, то тисячі поляків тікали в ліси, де деякі з них знаходили євреїв у схованках і вбивали їх.

Ведеться значна дискусія про поведінку польського суспільства й польської держави під час Голокосту. Самі етнічні поляки стикнулися з надзвичайно суворою окупацією; їх німці оголосили повністю поза межами закону.

Солідарність з єврейськими поляками, які зіткнулися з повним винищенням, була обмежена. Як панівна Польська католицька церква, так і польське підпілля демонстрували двояку позицію щодо антиєврейських переслідувань до 1941 року, а деякі навіть під час періоду винищування в 1942-1944 роках. Польський еміграційний уряд у Лондоні також вважав Голокост радше другорядною проблемою проти страждань поляків-християн.

Проте була надана важлива допомога. У кінці 1942 року уряд створив Раду допомоги євреям (Жегота), яка, наприклад, надавала євреям фальшиві документи. У Західній Україні це відбувалося переважно у Львівській області. Таким способом було врятовано сотні людей. Члени польського національного руху опору «Армія Крайова», які діяли переважно в дистрикті Галичина, але також частково й у Райхскомісаріаті Україна на Волині, активно брали участь у порятунку євреїв як окремих осіб, так і цілих груп. Ліві й ліберальні підпільні групи постійно повідомляли про переслідування та вбивства євреїв, і навіть заявили, що вони будуть страчувати поляків, які викривали євреїв.

Десятки або сотні тисяч етнічних поляків допомагали євреям часто під загрозою вбивства.

6**ГОЛОКОСТ ЗА МЕЖАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Хід Голокосту можна розділити на чотири різні географічні моделі: розстріл євреїв на окупованій радянській території, убивство польських євреїв на території Польщі, депортація євреїв із Німецького райху, зокрема з Австрії й Протекторату Богемії та Моравії, і депортація з усєї Європи до таборів смерті, переважно до Аушвіцу. У цьому розділі йтиметься про дві останні географічні моделі Голокосту.

Голокост у Німецькому райху (вкл. Австрію й Протекторат Богемії та Моравії)

Євреї в Німеччині піддавалися найдовшим безперервним гонінням, але, як і в Австрії, приблизно половині з них удалося емігрувати до інших країн, починаючи з 1938 року. Решта опинилася в жалюгідних умовах у 1941 році: повністю пограбовані й оголошені поза законом, ізольовані у великих містах райху, в Австрії майже всі вони знаходилися у Відні.

Плани масової депортації євреїв з райху почали складати вже з кінця 1939 року. Після позірного успіху Німеччини у війні проти Радянського Союзу питання їх масової депортації знову вийшло на порядок денний. У вересні 1941 року Гітлер вирішив затвердити цю програму. Проте напрямки перевезень залишалися незрозумілими. Оскільки євреїв було важко депортувати під час німецького наступу на Москву, перші транспорти направили до Лодзького гетто, яке вже було переповнене.

В інших містах таких, як: Рига й Мінськ – місцевих євреїв убили, щоб звільнити місце для євреїв, що прибувають з райху. Однак у Каунасі всі 5 000 євреїв, які прибули з Німеччини й Австрії, не були доставлені в гетто, їх негайно розстріляли.

Нацистський режим ніколи не був упевнений у настроях німецького народу, тому не наважувався відкрито вбивати євреїв у Німеччині. Німецьких євреїв убивали в межах секретної (певною мірою) програми з «евтаназії», а також як в'язнів концтаборів. Систематичні вбивства почалися не раніше лютого

1942 року, коли німців й австрійців убили під Ригою. У травні почалося повномасштабне винищення євреїв району: німців й австрійців вивозили з Лодзинського гетто до табору смерті Хелмно, а також убивали в Малотростянецькому концтаборі під Мінськом.

Німці хотіли справити враження, що вони добре піклувалися про літніх євреїв, тому з листопада 1941 року в місті Терезин, що на Західній Богемії (Чехії), було створено спеціальне гетто для євреїв старше 65 років або відзначених нагородами за Першу світову війну. Насправді це був лише обман, спрямований на те, щоб ввести в оману як євреїв, так і громадську думку. Євреї в Терезні жили в нестерпних умовах, унаслідок чого померли 31 000 чоловік. Проте найголовніше те, що Терезин був фактично транзитною станцією на шляху до центрів знищення. Це також стосувалося всіх євреїв з Протекторату Богемії та Моравії, переважно з Праги.

У 1942 році були розширені напрямки депортації євреїв. Починаючи з березня-місяця, євреїв депортували до гетто в Люблінському окрузі. Незадовго до цього місцевих євреїв відправили звідти до таборів Белжець і Собібор. З червня 1942 року потяги з Німеччини й Австрії направляли безпосередньо до центрів знищення, а з осені 1942 року вони рухалися ще й до Аушвіцу.

Станом на березень 1943 року німецька влада вважала райх «вільним від євреїв». Проте в змішаних християнсько-єврейських шлюбах усе ще перебувало близько 20 000 євреїв, і близько 20 000 переховувалися. В останній рік війни нацистський режим посилив переслідування євреїв у змішаних шлюбах і так званих «змішаних» (Mischlinge) з єврейськими й християнськими предками. Багатьом із них доводилось виконувати примусові роботи.

Усього було вбито близько 165 000 з 500 000 німецьких євреїв і приблизно 65 000 з 205 000 австрійських євреїв і 80 000 чоловік з Чехії й Моравії. Лише в німецьких й австрійських євреїв була реальна можливість емігрувати аж до 1939-1940 років, але й їм довелося пережити найдовший період гонінь.

Голокост у Західній Європі

Під час нападу Німеччини на Західну Європу в травні 1940 року «єврейське питання» відійшло на другий план. Коли восени й узимку 1941 року було ухвалено «остаточне вирішення єврейського питання», окупаційна влада почала обговорювати проблему депортації євреїв з Франції, Бельгії та Нідерландів. Як і в самій Німеччині, регіональні лідери прагнули якомога швидше депортувати євреїв до окупованих радянських регіонів. Після нападів французького опору на німецьких робітників окупаційна влада загалом утрималася від репресій проти французьких християн і в березні 1942 року замість того депортувала до Аушвіцу 5 000 французьких євреїв.

Німецька поліція безпеки розпочала підготовку до повномасштабної депортації в травні 1942 року. Оскільки в її розпорядженні було дуже мало власних співробітників, вона потребувала сторонньої допомоги. Уряд Віші, який контролював незайняту Центральну й Південну Францію, неохоче здавав євреїв. Однак він погодився на депортацію єврейських іммігрантів, які не мали французького громадянства. Коли депортація почалася по всій Західній Європі, вона також охопила й дітей єврейських іммігрантів, які отримали французьке громадянство, народившись у країні (у Тунісі, французькій колонії в Північній Африці, що була ненадовго окупована Німеччиною, євреї піддавалися переслідуванням, проте систематичних убивств не було).

Облави на євреїв сильно залежали від місцевої адміністрації й поліції. Найбільш сумнозвісна з них відбулася 16–17 липня 1942 року, коли в Парижі було заарештовано 13 000 єврейських іммігрантів. Поліція Віші дуже активно депортувала євреїв з незайнятої німцями зони. Десятки тисяч єврейських біженців було інтерновано в таборах на Півдні Франції, звідки їх легко можна було переправити на північ. Нідерландська поліція також повністю виконала розпорядження Німеччини. В окупованій Бельгії склалася дещо інша ситуація. Якщо поліція Антверпена, де проживала одна з найбільших єврейських громад, повною мірою співпрацювала з німцями, то поліція Брюсселя цього не робила, що, зі свого боку, позначилося на ступені виживання. Євреїв відправили до транзитних таборів: Дрансі в Парижі, Мехелен/Малин у Бельгії та Вестерборк у

Нідерландах. Звідти їх вивозили до таборів смерті, найчастіше до Аушвіцу, а нідерландських євреїв – також до Собібору.

На відміну від окупованої Східної Європи, на Заході все ще існували елементи відкритої публічної сфери. Церква виступила з протестами проти масових арештів, тільки-но стало зрозуміло, що євреїв відправляли на вірну смерть. Усе більше євреїв ішли в підпілля, а після того, як німці в листопаді 1942 року захопили вільну зону Франції, вони тікали в район італійської окупації навколо Ніцци-Монако. Якщо в Нідерландах депортація тривала майже безперервно, то в Бельгії та Франції німці стикалися з дедалі більшими труднощами. Проте після повалення Муссоліні в серпні 1943 року німецьке гестапо ввійшло в колишню італійську зону на півдні Франції й депортувало звідти тисячі євреїв.

У Північній Європі Данія й Норвегія були окуповані у квітні 1940 року. Їхні невеликі єврейські громади страждали від дискримінації й часткової експропріації. Якщо 800 норвезьких євреїв у листопаді 1942 року депортували до Аушвіца, то датські євреї не постраждали, адже вони таємно емігрували до Швеції після того, як їх заздальгідь попередили.

У Західній Європі найбільше було вбито нідерландських євреїв – 102 000 з 140 000, у Бельгії – 28 000 з 60 000, у Люксембурзі – 1 500, а у Франції – 75 000 з 280 000. У Франції та Бельгії від Голокосту найбільше постраждали єврейські іммігранти.

Євреїв із більшості європейських країн депортували до концентраційного табору Аушвіц. Він був заснований у східній частині Верхньої Сілезії в 1940 році й призначався для польських політв'язнів. З липня 1941 року туди відправляли окремі групи радянських військовополонених. У вересні-жовтні 1941 року почалося будівництво нового гігантського табору для радянських військовополонених Аушвіц-Біркенау, водночас почалися й перші масові вбивства з використанням отруйного пестициду «Циклон Б». З березня 1942 року до Аушвіцу почали депортувати євреїв. Імовірно, навесні або влітку 1942 року було ухвалено рішення зробити табір центром знищення всіх євреїв за межами Польщі й окупованих радянських територій. Того ж літа там встановили дві імпровізовані газові камери, і приблизно 80% депортованих з кожного

транспорту було вбито відразу після прибуття. Навесні 1943 року були побудовані нові великі крематорії з газовими камерами. Так Аушвіц став центром Голокосту в 1943 й 1944 роках.

Голокост у країнах-союзниках Німеччини

Кілька країн із тісними політичними зв'язками з гітлерівською Німеччиною проводили антисемітську державну політику, наприклад Румунія – у 1937 році, Угорщина, Італія та Словаччина – після 1938 року, а Болгарія й Хорватія – у 1941 році.

Ще до початку «остаточного вирішення», фашистський рух усташів захопив владу в Хорватії та Боснії і Герцеговині, розпочавши радикальну кампанію проти всіх меншин, передусім проти сербів, а потім також і проти євреїв і ромів. Перші табори було створено в травні 1941 року. Серед сербських і єврейських в'язнів смертність була високою. Ситуація погіршилася, коли було створено новий комплекс таборів у Ясеноваці. Тисячі євреїв, особливо із Загреба, привозили й убивали в таборі. Через рік, у серпні 1942 року, уряд усташів відправив євреїв, що залишилися, до Аушвіца.

Румунія була не тільки першою країною, крім Німеччини, яка запровадила антиєврейські закони, але й вела власну війну на знищення євреїв у Радянському Союзі, особливо в Бессарабії (Молдові) й Трансністрії. Проте румуни були вороже налаштовані не лише проти євреїв у регіонах, анексованих Радянським Союзом у 1940 році, але й проти власних громадян єврейської національності в Південній Буковині та в Яссах, де румуни організували масове вбивство 14 000 єврейських жителів наприкінці червня 1941 року.

Угорщина виступила на боці Німеччини у війні проти Радянського Союзу. Влада використала цю можливість для депортації іноземних євреїв із Закарпаття, яке було анексовано Угорщиною в 1938-1939 роках. У серпні 1941 року десятки тисяч євреїв було депортовано в Західну Україну й там убито, переважно в Кам'янці-Подільському й Станіславові (Івано-Франківську).

Німеччина вимагала депортувати євреїв

На зламі 1941-1942 років Міністерство закордонних справ Німеччини почало переговори з союзними державами з метою депортації єврейських меншин у цих країнах «на схід», зокрема тих єврейських громадян, які вже жили під німецькою окупацією, наприклад, у Франції.

Першою країною, яка виконала це прохання, стала Словаччина – держава, створена Гітлером у 1939 році. Словацький уряд Йозефа Тісо був край антисемітським і прагнув вигнати якомога більше євреїв. У березні 1942 року почалися депортації до окупованої Польщі, до концентраційного табору Аушвіц і таборів у Люблінській області, зокрема, до табору Майданек. До літа більшість депортованих померли. Тільки після закликів Ватикану й інших впливових сил у суспільстві словацький уряд припинив свою участь у Голокості. Це сталося в серпні 1942 року після того, як 58 000 євреїв було депортовано до таборів смерті.

Після депортації в серпні 1941 року угорська держава продовжувала проводити антиєврейську політику, але не виконала вимоги Німеччини депортувати всіх євреїв до центрів знищення. Румунський уряд, який до початку 1942 року організував масове вбивство 250 000 євреїв, також припинив свою участь у німецькому «остаточному вирішенні» в серпні 1942 року, коли раптово було зупинено депортацію всіх євреїв зі «старої Румунії» до табору смерті Белжець. Мотиви такого розвороту були різноманітними: невдоволення співпрацею з Німеччиною у війні проти Радянського Союзу, а також конфлікти з приводу конфіскації єврейської власності.

Болгарія відповіла на вимогу Німеччини депортувати євреїв іншим способом. Уряд не погодився депортувати євреїв з власне Болгарії, але це не стосувалося регіонів, що були окуповані Болгарією у квітні 1941 року. Після тривалих переговорів у березні 1943 року болгарський уряд вирішив передати всіх євреїв з окупованої Західної Македонії (Югославії) й окупованої Східної Македонії і Західної Фракії (Греції). У той час, як німецькі окупанти депортували до Аушвіца 58 000 євреїв із Салонік, найбільшої сефардської общини в Європі, депортації з окупованої Болгарією Греції відбувалися навіть без допомоги

німецької поліції. Майже всіх 13 000 депортованих відправили до табору смерті Треблінка й там вбили. Проте під тиском парламенту й церкви уряд нарешті вирішив не депортувати власних громадян. А втім, болгарський уряд й адміністрація були співучасниками Голокосту, конфіскувавши також значну частину майна болгарських євреїв.

Зміни з серпня 1943 року

Відносини Німеччини з союзниками почали змінюватися в серпні 1943 року, коли в Італії скинули уряд Муссоліні. Італійське керівництво підтримувало німецьку антиєврейську політику з 1938 року, але не брало участі в масових убивствах. Хоча Муссоліні був украй антисемітським і часом висловлював підтримку Голокосту, однак деякі з його генералів і чиновників в окупованих Італією районах виступали проти вбивства євреїв, ймовірно, через політичні й гуманітарні мотиви. В окупованій Хорватії та Боснії й Герцеговині італійська влада хоч і стримувала насильство усташів, проте інтернувала євреїв. Євреї зазнали дискримінації в італійських зонах на півдні Франції, у Західній і Південній Греції, а також в окупованій «Великій Албанії», але жорсткого переслідування з боку влади не було.

Однак ситуація змінилася у вересні 1943 року, коли німецька армія увійшла в Італію й окуповані Італією зони на узбережжі Середземного моря (раніше, у 1941 році, окупація Німеччиною італійської Лівії призвела спочатку до переслідувань, а потім і вбивства майже 1000 євреїв). 16 жовтня 1943 року німці разом з італійською поліцією організували облаву на євреїв у Римі. У результаті їм вдалося відправити до Аушвіцу понад 1000 осіб. Проте в Римі й інших італійських містах більшість євреїв зуміла втекти, чимало з них знайшли притулок у монастирях. Очевидно, Ватикан заступився за євреїв. Проте на півночі Італії у маленькій маріонетковій державі Муссоліні, Італійській Соціальній Республіці, боротьба з євреями була значно жорстокішою, так само як і в окупованому Німеччиною прибережному районі навколо Трієста, де було створено один з найжахливіших таборів в Італії - Рісьєра-ди-Сан-Сабба. Приблизно 8 000 із 48 000 італійських євреїв було вбито в 1943-1945 роках.

Угорщина була союзником країн Осі, проте була окупована Німеччиною в березні 1944 року, оскільки Гітлер боявся, що країна вийде з війни внаслідок наступу Червоної армії. У той час 400 000 євреїв жили в межах довоєнних кордонів Угорщини, і ще 320 000 - на окупованій Угорщиною території. Німці, включивши всіх християн єврейського походження, нарахували 800 000 жителів, над якими нависла пряма небезпека. З надзвичайною швидкістю окупанти й угорська влада під проводом Міклоша Горті вели переговори про депортацію євреїв. Останні були змушені жити в імпровізованих гетто, де над ними знущались і грабували. Уже в травні 1944 року під керівництвом німців угорська жандармерія почала депортувати євреїв спочатку з окупованих районів, а потім й з власне угорської території. Протягом трьох місяців до Аушвіцу депортували щонайменше 437 000 євреїв.

З них 25 000 було ув'язнено в таборі смерті Аушвіц-Біркенау, а 78 000 тимчасово там утримували для того, аби в подальшому відправити їх на роботи до невеликих філіальних таборів у різних концтаборах. Усіх інших, 334 000 осіб, було вбито в газових камерах. На початку липня 1944 року голова держави Горті раптово припинив депортацію, яку він раніше санкціонував. Його рішення було зумовлене різними мотивами. Одна з вагомих причин - це те, що Горті не погодився на масове вбивство будапештських євреїв, які були глибоко інтегровані в угорському суспільстві. Коли стало очевидним, що Угорщина хоче залишити блок країн Осі, Гітлер зробив так, щоб партія «Схрещені стріли» на чолі з Ференцем Салаші скинула Горті. Новий уряд відновив здійснення Голокосту в Угорщині. Будапештських євреїв зігнали в гетто, де їх тероризували банди «схрещених стріл». Як наслідок, у місті було вбито приблизно 9 000 євреїв. Близько 78 000 євреїв наказали йти в напрямку Австрії. Там їм довелося працювати на примусових роботах, переважно рити укріплення для захисту від Червоної армії, що наступала. Під час Голокосту у «Великій Угорщині» було вбито близько 500 000 євреїв, зокрема майже 200 000 людей власне самої Угорщини в довоєнних кордонах.

Останнім союзником країн Осі, якого окупувала Німеччина, була Словаччина. Коли в серпні 1944 року спалахнуло повстання проти уряду Тісо, Вермахт окупував країну. Група поліції безпеки відновила депортацію 12 000

євреїв, які залишилися в країні після зупинення депортацій у серпні 1942 року. Їх відправили до різних концентраційних таборів і до Терезину, однак нікого не відправили до Аушвіцу. Проте більшість з цих людей таки не вижили.

Останній період Голокосту

Улітку 1944 року есесівці почали евакуацію німецьких концтаборів. Через масову депортацію євреїв з Угорщини й інших країн вони становили значну частину в'язнів. Деяких у концтабори привезли з таборів інших типів. Згідно з наказом керівництва СС фізично слабких в'язнів слід було вбити ще до евакуації. Жоден єврей не повинен був залишитися на волі. Улітку 1944 року евакуації здійснювалися залізничним транспортом. Об'єкти знищення в Аушвіці були демонтовані, а всі сліди таборів смерті операції «Райнгард» були стерті в кінці 1943 року.

Після зимового наступу Червоної армії в січні 1945 року, почалася вирішальна фаза евакуації. Цього разу вона частково відбувалася пішки, тому стала відомою, як «марші смерті». Серед найбільш постраждалих груп були євреї, депортовані з країн Балтії до концентраційного табору Штутгоф, що був розташований поблизу Гданська (тепер у Польщі). Самих в'язнів Штутгофа примусово евакуювали в двох напрямках: на захід (так само як й у всіх інших таборах), але також і на схід, на Земландський півострів (сьогодні - Калінінградська область Росії). Там охоронці систематично розстрілювали єврейських в'язнів на березі Балтійського моря. Усього вони вбили 7 000 чоловік.

До січня 1945 року також було «спорожнено» систему таборів Аушвіц, що складалася зі старого табору (для поляків), табору Аушвіц II Біркенау (для євреїв) і допоміжних таборів, зокрема фабрики Моновиц. 58 000 в'язнів, більшість із яких були євреї, пройшли снігом у західному напрямку. У таборі залишилися лише 7 000 в'язнів. Тисячі в'язнів, які були надто слабкі, аби йти далі, розстрілювали вздовж доріг. Єврейських в'язнів із концентраційного табору Гросс-Розен у Нижній Сілезії привезли залізничним транспортом у Центральну Німеччину, але потім їх повели пішки через Західну Богемію (Чехію).

З наступом радянських військ на Берлін у березні 1945 року почалася третя хвиля евакуацій і «маршів смерті». Великі табори в Центральній, Північній і Південній Німеччині були евакуйовані за жахливих обставин. Одним з основних місць евакуації був концентраційний табір Берген-Бельзен у Північній Німеччині, який колись слугував спеціальним табором для євреїв із Союзних держав, яких можна було обміняти на німецьких в'язнів. Проте з літа 1944 року табір був переповнений новими депортованими, яких уже належно не годували. У таборі поширювалися хвороби, від яких померли десятки тисяч осіб. Масова загибель тривала навіть після звільнення табору британськими військами, оскільки в'язні були надто слабкі, щоб вижити. Під час евакуації з 720 000 в'язнів концтаборів загинуло близько 250 000, серед яких 200 000, імовірно, були євреями.

Голокост у всій його повноті

Голокост тою чи той мірою вплинув на відповідні національні єврейські громади. На окупованих польських, балтійських і радянських територіях, де до війни проживало більшість європейських євреїв, німці вбили понад 90% євреїв. Тільки в Радянському Союзі була можлива широкомасштабна евакуація євреїв. Проте рівень знищення був також дуже високий у Югославії та Греції, у Чехословаччині і в Нідерландах.

Німецькі окупанти в Польщі й Радянському Союзі йшли на крайнощі як проти євреїв, так і проти неєврейських груп населення; їм не надавали міжнародного, державного чи громадського захисту. Крім того, у євреїв було мало ресурсів, які б допомогли вижити, адже більшість з них були бідними.

З іншого боку, дуже часто життя й смерть євреїв залежали від негайних політичних рішень, як, наприклад, у країнах Осі, лідери яких вирішили брати участь у Голокості тільки тимчасово й на регіональному рівні, про що свідчать приклади Румунії, Словаччини, Угорщини та Болгарії. Завдяки єврейським іммігрантам уряд Віші мав можливість вести переговори з німцями з приводу того, хто буде депортований, а хто залишиться.

Загалом Німеччина запустила найбільшу в історії кампанію масових убивств, яка в часі й просторі скрізь знайшла своїх поплічників. У результаті

єврейський світ Європи було майже повністю зруйновано, було вбито 5,6-5,8 мільйонів чоловік.

=====

Підрахунок жертв Голокосту в Східній Європі

Чому важко дати точні відомості про жертв Голокосту в Східній Європі?

Немає імен. Якщо в деяких країнах таких, як: Люксембург чи Норвегія - кожна жертва відома поіменно, то це абсолютно не так для більшості регіонів і населених пунктів у Східній Європі, зокрема й для Києва.

Міграції. Утеча, депортація й евакуація сотень тисяч євреїв із заходу на схід у 1939-1942 роках роблять детальний облік особливо складним. Деякі євреї, які рухалися на схід, все таки потрапили в руки злочинців і були вбиті далеко від рідних домівок. Так, наприклад, більшість євреїв, убитих на Північному Кавказі, були власне втікачами з України.

Розбіжності в документах. Крім того, може існувати велика різниця між цифрами в німецьких звітах і протоколами радянських слідчих комісій. Німецькі відомості часто були неповними, а радянські не лише перебільшували, але ще й приховували національність жертв.

Неєврейські жертви. У деяких місцевостях євреїв і неєвреїв ховали поруч в одних масових могилах.

Післявоєнні міграції й зміни кордонів. Після війни відбувався масовий рух людей; крім того, було змінено державні кордони. Польща в 1945 році стала зовсім іншою країною, ніж була до 1939 року.

Наводячи географічний розподіл жертв Голокосту, історики до цього часу використовували європейські кордони станом на 1937 рік. Саме такий стан речей і відображає таблиця 6.1. Це було зроблено не тільки для зручності, оскільки йдеться про наявну довоєнну статистику, але також і для того, аби відобразити, як євреї, котрі пережили Голокост, трактували власну ідентичність. Однак старі кордони не допомагають зрозуміти повний вплив Голокосту на держави, які сьогодні існують у Східній Європі.

Таблиця 6.1. Жертви Голокосту (кордони станом на 1937 рік)

Австрія	65 000
Бельгія	28 000
Чехословаччина	260 000
Данія, Люксембург, Норвегія, Північна Африка	3 000
Естонія	1 000
Франція	75 000
Німеччина	165 000
Греція	59 000
Угорщина	200 000
Італія	8 000
Латвія	67 000
Литва	160 000
Нідерланди	102 000
Польща	близько 3 000 000
Румунія	350 000
Радянський Союз	близько 1 000 000
Югославія	65 000
Всього	щонайменше 5 608 000

Наприклад, застосовуючи кордони 1937 року, загально визнаним є той факт, що близько 3 мільйонів єврейських жертв походили з Польщі. Однак цей показник включає близько 770 000 чоловік, які мешкали на території, що сьогодні є в складі України. Принаймні ще 300 000 походили з районів, які сьогодні є в складі Білорусі й Литви.

Для того, аби належним способом вшанувати всіх жертв нацистської Німеччини, важливо правильно визначити цифри. На щастя, для України можна зробити надійну оцінку шляхом перехресного співставлення інформації місцевого, регіонального й загальнодержавного рівнів. Врахувавши дані переписів, можна зробити кількісну оцінку руху населення. Завдяки застосуванню такого підходу до всієї Східної Європи можна досягти нового розуміння Голокосту з огляду вже на сучасні кордони.

=====

Близько мільйона євреїв змогли вижити, але залишилися важко травмованими. Лише в кількох країнах, наприклад у Франції, єврейське життя вдалося частково відновити до довоєнного рівня.

НЕЄВРЕЙСЬКІ ЖЕРТВИ**Радянські військовополонені**

Від 2,8 до 3 мільйонів радянських військовополонених, або ж більше половини від їхньої загальної кількості, загинули в німецькій неволі. Вони вмирали переважно впродовж першого року війни (2 мільйони) передусім від голоду, штучно створеного німцями.

Наприкінці 1940 року німецьке політичне й військове керівництво вирішило розпочати підготовку до війни на знищення Радянського Союзу, який вони вважали своїм заклятим ідейним ворогом. У цій війні вони планували знищити кращі верстви радянського населення, а також велику частину єврейського народу. Повна експлуатація радянського сільського господарства мала призвести до голодної смерті мільйонів жителів, а на радянських військовополонених не повинні були розповсюджуватися норми захисту, передбачені міжнародним законодавством.

Німецьке керівництво неоднозначно ставилося до міжнародних законів ведення війни, які було визначено в Гаазькій конвенції 1907 року й Женевській конвенції 1929 року. Обмеження, запроваджені міжнародною конвенцією щодо поводження з військовополоненими й іноземними цивільними особами, у Німеччині вважали перешкодою для ведення тотальної війни. Під час німецько-польської війни 1939 року німецькі військові підрозділи розстріляли тисячі польських військовополонених і цивільних осіб часто як помсту за нібито проявлений опір. З польськими військовополоненими поводилися відповідно до міжнародного законодавства, але до євреїв ставилися набагато гірше. Більшості польських військовополонених, однак, примусово надали статус цивільних для того, щоб вони працювали на благо німецької військової економіки.

До військовополонених західних союзних держав, захоплених під час німецьких наступальних операцій у Північній і Західній Європі ставилися, за деякими винятками, відповідно до міжнародних правил. Однак німецька армія вбила більше тисячі північноафриканських солдатів із французьких колоній (з расистських причин) після того, як їх взяли в полон.

У квітні 1941 року Вермахт вторгся до Югославії й Греції, захопивши в полон сотні тисяч іноземних солдатів. З ними обходилися по-різному. Німеччина вважала Хорватію своїм союзником, тому хорватів з полону звільнили, проте сербів і представників інших національностей тримали в неволі й надалі. Крім того, серед німців існувало правило поводитися з грецькими військовополоненими жорсткіше, ніж з іншими. Пізніше більшість євреїв з-поміж цих категорій військовополонених було відправлено назад на батьківщину, де вони стали жертвами переслідувань євреїв.

Німецька політика щодо червоноармійців була іншою. Уперше було прямо заявлено, що з ними не будуть поводитися відповідно до міжнародного законодавства та що конкретні групи треба вбивати відразу ж після захоплення.

У червні 1941 року німецьке вторгнення початково фокусувалося на північному напрямку, що провадив до Балтійського регіону, але тільки через кілька тижнів німецькі війська досягли очікуваних успіхів для захоплення України. Станом на жовтень 1941 року майже вся територія Української РСР була окупована німецькими загарбниками.

Гітлер і керівництво Вермахту планували здійснити справжній «бліцкриг» усього за 8-12 тижнів, протягом яких танкові війська мали б глибоко вторгнутися на територію Радянського Союзу, а потім разом з більш повільними піхотними частинами оточити більшу частину сил Червоної армії у великих «котлах». Так було очевидним, що мільйони червоноармійців потраплять до рук німців. Коли навесні 1941 року Вермахт готував свою систему утримання військовополонених, німецька промисловість очікувала з літа 1941 року одержати для своїх потреб численну робочу силу у вигляді радянських невідільників.

Проте все сталося інакше. Просування німецької армії сповільнилося вже в липні 1941 року, і Гітлер заборонив перевезення радянських військовополонених до райху, побоюючись, що німецьке суспільство може «заразитися» більшовизмом. Більшість військовополонених залишилися в таборах на окупованих радянській і польській територіях, хоча десятки тисяч військовополонених таки було відправлено до таборів на території райху, де, починаючи з липня-серпня 1941 року, деякі з них стали працювати на будівництві та в інших галузях.

Велика кількість військовополонених

Німецька група армій «Південь» (*Heeresgruppe Süd*), на яку покладалося завоювання України, до квітня 1942 року – за власною статистикою – захопила 1,4 мільйона радянських військовополонених. Вермахт стверджував, що під час боїв за Умань і Київ німецька армія захопила 100 000 і 660 000 військовополонених відповідно. Пізніше, у 1942 році, до німецьких рук потрапили ще 340 000 полонених під час боїв за Керч (100 000) і Харків (240 000).

У 1941 році безвісти зниклими числилося на 1 мільйон радянських солдатів менше, ніж захопив Вермахт за власною офіційною статистикою. Ця величезна розбіжність, яка спостерігається лише в 1941 році, досі повністю не пояснена. Під час відступу в 1941 році Червона армія була сильно дезорганізована, тож, імовірно, для мінімізації заявлених втрат було зроблено певні зусилля. Проте є й інші пояснення.

Як зазначається в деяких звітах Вермахту, до числа військовополонених входили не тільки вояки Червоної армії, але також й інші службовці, котрі носили уніформу, зокрема, працівники НКВС, залізничники тощо. Крім того, до статистики включались і цивільні особи, що були в частинах народного ополчення та будівельних загонах, котрі набралися для риття протитанкових укріплень. Так можна припустити, що певний відсоток тих, кого Вермахт назвав військовополоненими, насправді не були вояками Червоної армії. Серед військовополонених були також і жінки, але їхній статус, кількість та історія не відомі.

Цифри також можуть різнитися внаслідок того, що десятки тисяч радянських військовополонених зуміли втікти, а інші, навпаки, потрапляли в полон двічі.

Транзитні та стаціонарні табори

Німецькі дивізії швидко перевели військовополонених до так званих армійських пунктів збору військовополонених (*Armee-Gefangenensammelstellen*), які, зі свого боку, відправляли їх до транзитних таборів (*Durchgangslager* або *Dulags*) під військовою окупацією. Останні - це вже великі табори, хоча часто без необхідних умов і навіть без достатнього місця для всіх військовополонених. Термін «транзитний табір» уже вказував на їхню мету: тимчасове ув'язнення до остаточної висилки на захід. Проте через поразки німецької армії й дебати з приводу необхідності транспортувати в'язнів до райху багато військовополонених залишалися в цих транзитних таборах на довший час.

Останнім пунктом призначення для військовополонених були стаціонарні табори (*Stammlager* або *Stalags*), які було створено в межах райху, а також в окупованій Польщі та під цивільною окупацією в Україні, у Райхскомісаріаті Україна, або в Галичині, яка в 1941 році була приєднана до так званої Генеральної Губернії. Лише декілька шталагів знаходилися у військовій зоні окупації. Ці об'єкти було створено в межах або на околицях українських міст. Будучи німецькими військовими частинами, вони залишалися мобільними. Таким способом частини пересували з одного табору до іншого, присвоюючи їм відповідну нумерацію (для дулагів - номери від 100 до 299, для шталагів - від 300).

Поки немає вичерпних даних стосовно всіх таборів для військовополонених, які знаходилися на території України. Відомо, що в Україні, без урахування Криму, було приблизно 20-25 дулагів і 25 шталагів. Однак ця кількість таборів військовополонених вирахована згідно з призначенням військових частин. Як можна побачити в таблиці 7.1, деяким шталагам підпорядковувалися кілька таборів-супутників в інших містах і селищах, які знаходилися поблизу головної бази шталагу.

З просуванням Вермахту деякі таборіві частини рушили далі в Крим або до Південної Росії. З іншого боку, функціонувало чимало філій, які й досі не

ідентифіковані. Поки що існує список з 223 таборів або таборів-супутників для військовополонених, водночас невеликі філії розташовувалися в селах або поблизу них. Не всі табори створювалися з нуля. У багатьох випадках загарбники захоплювали старі сільськогосподарські й промислові об'єкти та перетворювали їх на свої табори.

Таблиця 7.1. Шталаги в Райхскомісаріаті Україна в 1942 році

Номер шталага	Місцезнаходження	Кількість в'язнів (станом на 1 травня 1942 року)	Філіали концтаборів (станом на 25 листопада 1942 року)
301	Ковель (переведений до Славути в серпні 1942 року)	8 473	Ізяслав, Шепетівка, Новоград-Волинський
305	Кіровоград (Кропивницький)	15 040	Новоукраїнка, Первомайськ, Знам'янка
329	Вінниця	12 497	
334	Біла Церква	18 709	
338	Кривий Ріг	5 219	
339	Дарниця (тепер у Києві)	7 941	
345	Залізнична станція Бобринська (імені Тараса Шевченка) у м. Сміла	6 283	
348	Дніпропетровськ (Дніпро)	10 994	Запоріжжя, Павлоград, Кам'янське
349	Умань	8 122	Гайсин
355	Проскурів (Хмельницький)	10 620	Летичів, Дунаївці, Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів
357	Шепетівка (переведений до	8 991	Ромодан

	Полтави в листопаді 1942 року)		
358	Житомир	11 544	Бердичів
360	Рівне	5 629	Дубно, Здолбунів, Луцьк
364	Миколаїв	17 212	
365	Володимир-Волинський	6 214	
370	Херсон (перенесений до Сімферополя у вересні 1942 року)	9 034	
Усього 16 таборів		162 522	

Відповідальність за табори була в руках німецької окупаційної влади. У зоні військово-окупаційної адміністрації, тобто в більшості районів на схід від Дніпра, командир тилового району німецької групи армій «Південь» (*rückwärtiges Heeresgebiet Süd*) керував майже всіма таборами з допомогою начальника військовополонених (*Kommandeur der Kriegsgefangenen beim Berück Süd*). У Райхскомісаріаті військовополонені не були в прямому підпорядкуванні цивільної адміністрації, а лишалися під армійським наглядом, що здійснював Вермахтбефельсгабер «Україна».

Знущення й убивства до та під час транспортування

Агресія проти радянських військовополонених починалась уже прямо на полі бою або неподалік від нього. Невідому кількість військовополонених розстріляли одразу після захоплення. Це стосувалося не тільки політичних працівників, яких убили відповідно до так званого «наказу про комісарів». Кілька тисяч імовірних або реальних комісарів Червоної армії було вбито в Україні. Здебільшого ці вбивства на місці мотивувалися почуттям помсти або міркуваннями воєнного

характеру такими, як небажання обтяжувати потрібні для фронту військові частини перевезенням в'язнів до тилкових районів.

Фактичні перевезення полонених теж спричиняли чимало смертей. Оскільки часто замість перевезення залізничним транспортом колони змучених, а іноді й поранених солдатів сотні кілометрів на захід пішки. З 665 тисяч полонених, захоплених у битві в районі Києва, 320 тисяч було відправлено до РКУ, половину з них — пішки. Тисячі військовополонених, які падали під час руху, було розстріляно прямо на дорозі. Після великих боїв 1941 року українські дороги були особливо завалені трупами військовополонених, розстріляних конвоїрами. Найбільше вбивств сталося після Брянсько-Вяземської операції групи армій «Центр», але подібні випадки відомі й в Україні, наприклад по дорозі з Донецька до Запоріжжя або біля Хорола.

Майже 2,5 мільйони радянських військовополонених пройшли через табори в Україні та близько 1,5 мільйона було зареєстровано у шталагах; але ми не можемо точно сказати, скільки їх було в конкретний відрізок часу. Статистичні дані є тільки по Вермахтбефельсгаберу «Україна», у яких стверджувалося, що його табори розраховані на 445 000 військовополонених. Тож імовірно, що він ніс відповідальність тільки за половину військовополонених в Україні. Найбільші табори, підпорядковані Вермахтбефельсгаберу «Україна», були розташовані на заході в таких містах, як: Шепетівка/Славута, Кіровоград (Кропивницький), Біла Церква, Кривий Ріг, Дніпропетровськ (Дніпро), Проскурів (Хмельницький) і Миколаїв. У кожному з них було приблизно 20 000-30 000 чоловік ув'язнених, а часом й набагато більше.

Проте більша частина червоноармійців пройшла через табори військового управління, про які до сьогодні майже не знайдено жодних документів. У дулагах військовополонені зазвичай реєструвалися масово, а в шталагах — індивідуально (багато реєстраційних карток знаходяться в архівах Міністерства оборони Російської Федерації).

Жахливі умови в таборах

Самі табори були швидше імпровізацією. У транзитних таборах часто бракувало місця для всіх військовополонених, оскільки не було достатньої кількості бараків. У кількох таборах, наприклад у Херсоні, військовополонені повинні були будувати землянки, або ж їх тримали в наметах. За оцінками, восени 1941 року приблизно половина військовополонених мала жити під відкритим небом. Це також призводило до подальшої дезорганізації всередині таборів. Їжу часто давали спорадично, тому більш слабкі військовополонені нічого не отримували.

Однією з основних проблем була нестача житла, а іншою – харчування. Припускається, що до вересня 1941 року доставляли достатню кількість продовольства, хоча його якість і була низькою. Проте вже цього місяця з огляду на масові прибуття військовополонених після битви за Київ і цілковиту переповненість таборів стали з'являтися перші ознаки голоду, а в таборі в Шепетівці навіть фіксувалися випадки канібалізму. Однак не лише одні табори були неготові до прийому понад 600 000 осіб. У вересні й жовтні 1941 року нацистське військово керівництво обговорювало питання про зміну системи постачання харчових пайків. У жовтні 1941 року, коли щомісячна смертність уже становила 6%, було ухвалено рішення скоротити пайки для військовополонених, яких вважали непридатними для роботи («arbeitsunfähig»). Це ще більше посилювало вже наявну жахливу тенденцію зростання смертності, яка досягла свого піку наприкінці, особливо під Різдво, 1941 року. Вермахтбелефельсгабер «Україна» свідчив, що за листопад-місяць у підлеглих йому таборах від виснаження щоденно помирало 2 500 ув'язнених. У грудні ця цифра зросла до понад 4 000 полонених щоденно.

Жахливі умови описує львівський єврейський лікар Густав Гетрой, який із жовтня 1941 року перебував у шталазі 339. Так звану «баланду» готували з неочищеної картоплі разом з брудом, туди ж додавали борошно. «Баланду» давали їсти що два дні, чергуючи її з супом із заморожених буряків. Таке недостатнє харчування виснажених радянських військовополонених щоденно спричиняло смерть від 100 до 120 чоловік. У лазареті поранені військовополонені лежали абсолютно голими, без сорочок і штанів, загорнуті лише в ковдри.

Люди помирали не лише через голод, але й з інших причин. Багато військовополонених уже були ослаблені або навіть поранені після прибуття до

табору й не отримували належного догляду. Фактичний обсяг продовольства, який постачали до таборів, дуже різнився залежно від місця й часу. У таборах на півночі України ситуація була гіршою, як порівняти з південними районами.

Вагомою причиною була відсутність житла. Велика частина військовополонених не мали даху над головою. Так хвороби, особливо тиф, почали поширюватися серед найслабших ув'язнених, яких не можна було ізолювати. У результаті деякі начальники таборів зігнали всіх фізично слабких військовополонених до окремих казарм, які просто перетворилися на зони смерті. У Донецькому таборі всіх військовополонених, яких вважали непридатними для роботи, зігнали до великих бараків, які були настільки переповнені, що ув'язнені перед смертю не могли ані сидіти, ані лежати.

Військове начальство проводило інтенсивні дебати щодо того, як врятувати працездатних військовополонених і зберегти їх як робочу силу. Зокрема, в Україні інспекція з питань озброєння (*Rüstungsinspektion*) втрутилася й направила своїх повноважних представників у регіони, аби знайти робочі місця й поліпшити постачання продовольства. У грудні 1941 року лише близько 50 000 військовополонених при групі армій «Південь» і майже 100 000 при Вермахтбелефельсгабері «Україна» фактично мали робочі місця.

На початку 1942 року смертність почала знижуватися, але залишалася високою до червня 1942 року. На це впливало кілька факторів: у деяких таборах до початку 1942 року померли майже всі ув'язнені, значно розширилися масштаби перевезень до райху й збільшилося використання військовополонених як робітників на окупованих територіях. Проте це незавжди підвищувало їхні шанси на виживання. У серпні 1942 року на вугільні шахти Донбасу було спрямовано 20 000 військовополонених. У них були проблеми зі здоров'ям, як і раніше вони не мали належного житла, доводилося виконувати виснажливу фізичну роботу в шахтах. Унаслідок цього багато з них померли. З 40 000 військовополонених, які працювали на Донбасі в жовтні 1942 року, 17 000 померли протягом шести тижнів.

Масова смертність узимку 1941-1942 років наступної зими не повторилася. Однак у деяких таборах, наприклад у Донецьку, Сумах і Ясинуватій (Донецька область), смертність однаково залишалася високою.

Звільнення в'язнів з таборів для військовополонених

Проте найважливішим кроком, який допоміг їм вижити, стало рішення звільнити певні групи військовополонених. Це був ще один аспект расової політики нацистського керівництва та Вермахту. Полонених деяких національностей вважали не тільки расово вищими за інших, але й політично більш прихильними до Німеччини. Це стосувалося передусім етнічних німців, потім - балтійських народів, а в кількісному сенсі найбільше - українців. Уже в липні 1941 року генерал-квартирмейстер видав наказ, який дозволив звільнити певні групи в'язнів.

Досі не знайдено інформації щодо поділу військовополонених за етнічними групами, тому наявна інформація базується виключно на оцінках. Більшість військовополонених були росіянами, але, ймовірно, що від 1 до 1,3 мільйонів з них були українцями. Серед полонених солдатів Червоної армії євреїв було від 60 000 до 80 000. Ще більш не зрозуміло, яким був етнічний склад у таборах військовополонених, розміщених на українських землях. Згідно зі статистикою звільнення, більшість військовополонених українців утримувались у неволі в Україні.

Хоч наказ про звільнення балтійських й українських військовополонених надійшов наприкінці липня 1941 року, але процес звільнення розпочався лише наприкінці серпня. Військові начальники обмежували звільнення до тилової зони групи армій «Південь», іноді відпускали лише тих, чиї домівки знаходилися неподалік. Немає точної інформації про процес звільнення, але вже в листопаді Гітлер наказав його припинити. Режим побоювався, що звільнені військовополонені можуть приєднатися до партизанів, а з жовтня почали боятися, що вони поширюватимуть епідемії з таборів. Загалом у 1941 році було звільнено близько 300 000 військовополонених, більшість із яких були українцями, переважно з таборів на території України.

Звільнення з таборів не означало повної свободи. Більшість зі звільнених військовополонених були зобов'язані піти в помічники такі, як: «хіві» (*«Hilfswillige»* = *«добровільні помічники»*) у Вермахті, допоміжні підрозділи в німецькій поліції або навіть вступити в помічники СС у Травницькому

тренувальному таборі в Польщі (або в інших структурах СС, що включали підрозділи, які допомагали айнзацгрупам). Звільнення військовополонених продовжилось після листопада 1941 року. Їх звільняли переважно для роботи на фермах, а з літа 1942 року — знову для допомоги німецькій армії та поліції. Усього до 1944 року табори залишили близько 600 000 військовополонених, більшість із яких – українці.

Розстріли в'язнів таборів для військовополонених

Керівництво нацистів і Вермахту з самого початку своєї військової кампанії планувало знищити певні групи військовополонених таких, як комісари, але, ймовірно, також і всіх єврейських військовополонених. У перші місяці кампанії навіть азійських військовополонених або калмиків, а також представників деяких кавказьких народів вважали расово неповноцінними й розстрілювали. У деяких таборах командирів (офіцерів) Червоної армії також розстрілювали.

Айнзацгрупи поліції безпеки та служби безпеки (СД) призначили уповноваженими за знищення конкретних етнічних груп, за винятком убивств політичних функціонерів («комісарів») Червоної армії. До жовтня 1941 року тривала дискусія про те, чи повинні підрозділи айнзацгруп мати доступ не тільки до шталагів, але й до дулагів, розташованих поблизу фронту. Офіційний дозвіл надали тільки в жовтні, але на практиці багато командирів-начальників таборів допускали їх уже в липні і серпні. У серпні начальник тилового району німецької групи армій надав доступ винищувальним підрозділам.

Перші відомі масові розстріли в'язнів таборів для військовополонених відбулися в середині липня в Житомирі. Тоді айнзацгрупа С почала шукати в таборах єврейських військовополонених. Персонал табору знайшов і відокремив євреїв від інших в'язнів. Після цього їх розстріляли поліцейські підрозділи СС. Наприклад, у таборі в Мелітополі зондеркоманда 10А (айнзацгрупи D) розстріляла понад 100 єврейських в'язнів протягом кількох днів у середині жовтня 1941 року.

Служба у справах військовополонених Вермахту була тісно пов'язана з цими злочинами й надавала їм майже необмежену підтримку. Таборові офіцери-оперативники й лікарі відбирали євреїв і так званих комісарів, багатьох з яких

видавали їх власні товариші. Тільки у виняткових випадках, наприклад у Вінниці, начальник табору відмовляв винищувальним підрозділам у доступі.

Проте в кількох таборах Вермахт не став чекати айнзацгрупи й самостійно здійснював розстріли. Цей факт задокументований у таборі на станції Адабаш (біля Новоукраїнки), філіалі шталагу 305. У листопаді 1941 року там відібрали близько 100 євреїв, яких протягом декількох днів утримували в трьох залізничних вагонах без їжі в очікуванні відправки їх до тилу. У результаті кілька десятків ув'язнених загинули. Коли поїзд так і не прибув, начальник табору отримав наказ від начальника шталагу 305, підполковника Гільтрупа, розстріляти тих євреїв, які ще були живі, «щоб покласти край їхнім мукам». Їх розстріляли 20 військовослужбовців 783-го охоронного батальйону (*Landeschützenbataillon 783*), який охороняв табір.

Наприкінці 1942 року такі масові злочини ставалися в дедалі менших масштабах. Дуже мало нових військовополонених надійшло в табірну систему, «наказ про комісарів» скасували в червні 1942 року, а полонені євреї-червоноармійці були майже повністю винищені. У більшості масових розстрілів 1941-1942 років німці розстрілювали десятки або сотні військовополонених. Наприклад, у Білій Церкві в період із травня 1942 року по серпень 1943 року охоронці розстріляли щонайменше 800 військовополонених. Немає загальної статистики щодо злочинів в Україні, але логічно припустити, що вони відбувалися переважно в дулагах і шталагах та забрали життя як мінімум 20 000 чоловік, а може, й значно більше.

Лише в Україні загинуло від 700 000 до мільйона військовополонених.

=====

Кількість військовополонених, які загинули в Україні

Як і загальна кількість військовополонених, які перебували на території України, так і кількість загиблих нам не відомі. Радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників стверджувала, що в окупованій Україні загинуло близько 2 мільйонів військовополонених. Її висновки ґрунтувалися на уривчастій інформації та деяких ексгумаціях масових поховань, що призвело до значної переоцінки. Наприклад,

детальне вивчення наявної інформації про табір у Славуті вказує на те, що показники висновків Надзвичайної комісії у сім разів перевищували фактичне число загиблих.

Загальні висновки Надзвичайної комісії щодо кількості жертв серед радянських військовополонених, імовірно, завищені приблизно на 100%. Тому можна припустити, що реальна цифра становить близько одного мільйона померлих військовополонених. Інші оцінки, які базувалися на обмеженому колі реєстраційних даних, показують, що в Україні загинуло близько 1,2 мільйона. Тому можна з упевненістю припустити, що під час Другої світової війни тут загинуло від 700 000 до мільйона військовополонених. Як і в разі з Голокостом, це означає що Україна так само була центром масового вбивства радянських військовополонених та інших осіб, ув'язнених у таборах для військовополонених (близько третини з них загинули в Україні).

Використовуючи нову інтернет-базу даних Міністерства оборони Російської Федерації, можна було б встановити імена більшості військовополонених, які постраждали або померли на території України, що, зі свого боку, буде важливим кроком для вшанування пам'яті давно забутих жертв.

=====

Місцеве цивільне населення й військовополонені

Жителі України були досить добре поінформовані про військовополонених: багато з них бачили військовополонених під час переходів до таборів, вони були свідками жорстокого поводження з ними, а іноді й убивств на дорогах. Крім того, люди знали про самі табори й жахливі тамтешні умови. Жінки долали великі відстані, намагаючись знайти в таборах своїх чоловіків, братів або синів, котрі потрапили до неволі.

У тих містах і селищах, де розташовувалися табори, населення було цілком поінформоване про масову смертність серед військовополонених. Багато жителів надавали індивідуальну допомогу, а в деяких місцях, особливо на Західній Україні, було створено місцеві комітети з надання допомоги військовополоненим.

Багато що залежало від керівництва табору: воно могло дозволити отримувати допомогу ззовні або навіть само співпрацювало з комітетами. Очевидно, що наприкінці осені начальники таборів стали більш непоступливими.

Деякі з них навіть віддавали накази розстрілювати цивільних осіб на місці, коли ті наближатимуться до табору, аби перекинути їжу через колючий дріт.

У лютому 1942 року міністр у справах окупованих східних територій Німеччини Альфред Розенберг писав: «Більшість начальників таборів заборонили цивільному населенню постачати продовольство військовополоненим і тим самим прирекли їх на голодну смерть».

Будь-яка допомога, надана для втечі військовополонених, каралася смертю. Однак у цьому контексті відомо дуже мало випадків вбивств цивільних осіб. Оскільки було проведено мало історичних досліджень щодо місцевого суспільства в умовах німецької окупації, не дивно, що в нас немає загальної картини ставлення місцевого населення до військовополонених. Коли ж американські соціологи опитали радянських громадян, які залишили свою батьківщину в 1944 році й жили закордоном, вони виявили, що поводження з військовополоненими люди вважали найгіршою ознакою німецької окупації.

Центр нацистських масових убивств

Табори для військовополонених були центральним місцем масових убивств нацистів більше ніж майже будь-які інші місця тримання під вартою під час окупації. Німецьке керівництво планувало ставитися до радянських військовополонених набагато гірше, ніж до інших, наприклад, французьких, польських або сербських.

З іншого боку, передбачалося забезпечити німецьку армію українським зерном та іншими продовольчими товарами, що залишило б мільйони мирних жителів, особливо в містах Росії і Східної України, без достатньої кількості продовольства. Проте насправді не цивільні особи, а саме військовополонені найбільше постраждали від цих планів. По-перше, їх вважали расово неповноцінними й політично небезпечними. По-друге, далеко не всіх з них залучали до роботи, а тримали в неволі в таборах. По-третє, війна не стала для німецьких військ «бліцкригом», а виявилася набагато складнішою, такою, що навіть мала вичерпати всі запаси німецької армії.

На ситуацію в Україні впливав передусім хід війни й великі операції з оточення радянських військ у Білорусі та Центральній Росії, які принесли

мільйони військовополонених. Однак конкретний розвиток визначався німецькою расовою політикою щодо військовополонених, унаслідок якої у 1941-1942 роках сотні тисяч українців було звільнено з таборів у той час, як інших залишили померати. На середину 1942 року ця політика змінилася, але поводження з військовополоненими залишалося нелюдським.

=====

Роми

Роми є традиційно (проте далеко не завжди у модерні часи) кочовою етнічною групою, що походить з Індійського субконтиненту. Під цією назвою вони відомі в сучасному англомовному дискурсі, хоча не всі роми застосовують це слово. Екзоніми *Gypsy*, *Zigeuner* (традиційні німецькі назви, які також використовувалися нацистами) і *цигани* відображають упередженість і невігластво суспільства, що їх оточує.

Ромів вбивали навмисно й жорстоко, у дуже значній кількості, особливо в Україні та сусідніх країнах. Також їх піддавали стерилізації. Надумані виправдання й обмежені винятки не є підставою не вважати ці дії геноцидом, з огляду на що ці події висвітлюються під час національного та міжнародного вшанування пам'яті Голокосту. Німці та їхні союзники вбили до 220 000 чоловік, або ж близько 25% від загальної, майже мільйонної чисельності ромів, котрі, як вважається, жили в Європі до Другої світової війни.

В окупованому Радянському Союзі, включно з територіями, анексованими ним у 1939-1940 роках, німецькі війська, підрозділи поліції та СС розстріляли понад 30 000 ромів, водночас айнзацгрупи й інші мобільні групи вбивали ромів одночасно або майже одночасно з євреями й іншими групами жертв. Переважну більшість було вбито в Україні, куди також направили багатьох ромів, депортованих із Румунії.

Таблиця 7.2. Ромські жертви в деяких країнах

Країна	Загинули під час Геноциду	Проживали до 1939 року
Україна	30 000 (включно з депортованими з Румунії)	10 443
Білорусь		3 632
Росія		61 262
Литва	1 000	1 000
Латвія	2 500	5 000
Естонія	1 000	1 000

Основна маса історичних джерел, а також юридичний консенсус, що зростає, надають переконливі аргументи для того, аби знищення ромів у воєнний час були визнані геноцидом. Однак стосовно ромів нацисти не мали єдиного центрального плану. Найімовірніше, їхня політика залежала від географічного регіону й адміністративної юрисдикції, точніше, від внеску німецької адміністрації на нижчому рівні як у райху, так і на окупованих територіях. Тому на місцях ця політика була сповнена парадоксів і суперечностей. Її практичне наповнення часто залежало від того, яка сила переважала в органах окупаційної влади: цивільна адміністрація, СС чи Вермахт. Основною територіальною відмінністю було те, що, як стверджують майже всі історики, на окупованих радянських територіях офіційне розрізнення між кочовими й осілими ромами існувало лише на папері.

Мотиви для репресій і вбивств, зазвичай, підпадають під дві категорії (дослідники не погоджуються між собою щодо їхньої відносної ваги). Одна із них — «шпигуни й злочинці»: нацисти експлуатували розповсюджене кліше про те, що «цигани» шпигували, здійснювали злочини й підтримували зв'язки з партизанами. Іншим мотивом був расовий: згідно зі зловмисною інтерпретацією, що загальна сукупність нібито вроджених особливостей соціальної поведінки ромів тотожна «неприйнятному расовому типу».

Репресії та вбивства полягали в (1) масових розстрілах, переважно на більш західних територіях, і (2) переселеннях у гетто й депортаціях.

Масові розстріли

Перші масові вбивства ромів почалися вже восени 1941 року під керуванням цивільних нацистських адміністрацій. З весни 1942 року почалося систематичне знищення місцевих ромів, переважно у зонах німецької військової окупації на території Радянського Союзу. Нечисленні документальні свідчення включають епізоди, описані нижче.

В Україні у вересні 1941 року особовий склад айнзацгрупи D, просуваючись на схід за 11-ю армією, убив у Миколаївській області від 100 до 150 ромів, зокрема жінок і дітей. За неперевіреними свідченнями, у Києві у

вересні 1941 року та пізніше було знищено кілька ромських таборів, а додаткові свідчення згадують про вбивство 30 ромських жінок і дітей у Бабиному Яру.

Часто німецькі вбивці здійснювали цілковите знищення «циган» як другий етап програми геноциду, що починалася зі знищення євреїв. Наприклад, в Артемівську (Бахмуті) Донецької області в лютому 1942 року зондеркоманда 4b розстріляла всіх двадцятьох або більше ромів у колишній гіпсовій шахті.

Порівняно добре задокументовано події, що відбулися в українському місті Чернігові. 10 липня 1942 року шеф місцевої поліції порядку в оголошенні українською й російською мовами наказав ромам зібратися «для переселення в нові місця проживання», інакше їх буде «суворо покарано». Ромам також сказали, що їх переселятимуть до Сербії, і тому вони мають взяти з собою гроші й цінності. Роми з поблизьких містечок, сіл і хуторів зійшлися до Чернігова. У серпні їх ув'язнили в місцевій тюрмі, де, напівоголених і босих, тримали по 25 чоловік у камері. 30 вересня 1942 року їх групами відвели до сусіднього лісу й розстріляли. Оцінки кількості жертв коливаються від кількох сотень до двох тисяч.

На повоєнному Нюрнберзькому процесі Отто Олендорф, колишній начальник айнзацгрупи D, зазначив, що з «циганами» потрібно було обходитися «як з євреями», тому що, «як кочовики», вони мали традиційну «внутрішню схильність» до участі у шпигунстві. Однак він ніколи не розрізняв кочових й осілих ромів і намагався вбити їх усіх. У Сімферополі, де був спеціальний «циганський квартал», убивства ромів почалися одразу й продовжилися більшою чи меншою мірою в тандемі з убивством євреїв. Так було знищено понад 800 ромів.

Однак загалом у Криму німецьким злочинцям часто було важко визначити своїх жертв. Більшість місцевих ромів століттями жили в містах й асимілювалися як мусульмани серед своїх татарських сусідів. Більшість істориків погоджуються, що переслідування та знищення «циган» у Криму було систематичним і тотальним. Незважаючи на це, приблизно 30% кримських ромів вижили передусім завдяки ставленню місцевого татарського населення до своїх одновірців-мусульман.

У Райхскомісаріаті Остланд ромів було відносно мало. 4 грудня 1941 року райхскомісар Генріх Лозе видав декрет, який визначав антиромську політику в країнах Балтії. У Латвії вбивства безупинно тривали з квітня 1942 року по березень 1943 року й позбавили життя половину з тамтешніх 3 800 ромів. У 1941-1943 роках нацисти також убили буквально всіх естонських ромів.

У Північній Росії, у зоні дій групи армій «Північ» та айнзацгрупи А, наказ по групі армій, виданий 21 листопада 1941 року, визначав різницю між «кочовими циганами», яких належало «передати до найближчої айнзацкоманди СД» (для розстрілу), й «осілими циганами, що вже перебували у своїх місцях проживання протягом двох років» і не були «політично або кримінально підозрілими» - їм можна було лишитися там, де вони були. Проте фактично, як і в інших окупованих Німеччиною областях Радянського Союзу, різниці в ставленні до цих груп не було.

Смоленська область Росії була одним з кількох регіонів Радянського Союзу з відносно компактним та осілим ромським населенням, де в 1930-х роках було засновано численні «національні циганські колгоспи», які на момент приходу німців були етнічно змішаними. Тут переслідування нацистами ромів було націлене на їхнє повне знищення. Наприклад, у квітні 1942 року було розстріляно 176 ромів із селища Олександрівка, відділених від неромів за допомогою місцевих реєстраційних списків. В інших довколишніх населених пунктах інколи застосовувалися газвагени.

На Північному Кавказі геноцид ромів почався в 1942 році, але щодо цього регіону документальні свідчення є дуже обмеженими.

Геттоїзація й депортація

Німецька влада депортувала перші групи ромів з райху до окупованої Польщі в 1940 й 1941 роках. Більшість людей, що вижили в тих жахливих умовах, були отруєні газом у Собіборі, Белжеці, Треблінці або Хелмно. У грудні 1942 року Гімлер видав наказ про депортацію з Німеччини всіх ромів, за винятком певних категорій, але ці винятки часто ігнорувалися. Приблизно 23 000 ромів було депортовано до Аушвіца, де щонайменше 19 000 з них загинули. У спеціальному «циганському» бараці в Біркенау (Аушвіц-II) родини жили разом. В інших

німецьких концентраційних таборах перебувало приблизно 3 500 ромів – дорослих і підлітків. Так само, як і в Аушвіці, на деяких ромах проводилися псевдонаукові досліді.

У березні 1943 року близько 1 700 ромів з Білистоцького регіону, що незадовго до того прибули до Аушвіца, були отруєні газом.

У травні того ж року СС закрили ромський барак, аби відправити всіх його мешканців до газових камер. Роми, яких раніше попередили, відмовилися виходити, озброївшись залізними трубами й лопатами. Керівники СС вирішили не конфліктувати з ромами й відійшли. Близько 3 000 із цих ромів було переведено як робітників до Аушвіца-І та інших концтаборів у Німеччині. 2 серпня майже всіх із 2 898 осіб, що залишилися, есесівці отруїли газом, переважно це були хворі, літні чоловіки, жінки й діти.

У Німеччині та більшості інших країн поза Східною Європою у нацистській політиці щодо ромів переважала депортація. Таке могло трапитися навіть у центральній частині України, що перебувала під німецькою окупацією. Так, з Житомирської області до концентраційного табору Краків-Плашув було вивезено 26 ромів. Діти, яких звідти перевезли до Лодзі, за наявними свідченнями, повернулися додому в 1945 році. Їхні батьки були вивезені далі до Німеччини та Франції.

У Східній Галичині наприкінці квітня 1942 року було призначено «переселення» 536 іноземних і 670 польських ромів. Ромів розстрілювали (у Городку) або відправляли до таборів примусової праці (з Дрогобича й Борислава). Під час «ліквідації» гетто в 1943 році ромів убивали разом із євреями.

У червні-вересні 1942 року приблизно 25 000 румунських і бессарабських ромів, близько 12% усіх румунських ромів, було депортовано до Трансністрії. Останніми вислали так званих «асоціальних» ромів, які не вважалися кочовими. З них 11 000 померли через брак їжі, одягу, ліків та інших речей першої необхідності.

Згідно з переписом населення 1930 року, у Закарпатті налічувалося 1442 роми, однак їхня фактична чисельність, імовірно, була вищою. У квітні 1941 року угорські чиновники в Ужгороді запропонували заарештувати всіх ромів і

використати їх для примусової праці. Тут і в інших місцях багато трудових таборів перетворилися на гетто під охороною, у яких роми помирали з голоду. У 1944 році німецьке військове командування фактично погодило цю практику. Кількість ромів, що загинули в Закарпатті чи були депортовані, щоб знайти свою смерть на території власне Угорщини або у німецьких таборах, залишається невідомою.

У Балтійському регіоні депортації відбувалися поруч із масовими вбивствами на місцях і примусом до непосильної роботи. До Німеччини й навіть Франції було вивезено близько 1 000 литовських, 2 500 латвійських і 1 000 естонських ромів. Наприклад, у листопаді 1942 року всіх литовських ромів, котрі ще залишалися в цій країні, спершу ув'язнили в концтаборі в місті Ежереліс, а згодом більшість перевели до трудового табору в місті Правенішкес. Майже 500 із них розстріляли, інших, близько тисячі осіб, депортували до Німеччини та Франції.

Стратегії виживання ромів

Імовірність виживання ромів була вищою, ніж у євреїв. Переслідування та вбивства почалися пізніше, і геноцид ромів мав багато значних місцевих відмінностей. Крім того, деякі роми мали близькі зв'язки навіть із далекими родичами. Таким способом, на відміну від євреїв, у багатьох випадках роми могли самостійно вижити в лісах.

В усіх окупованих зонах їм надавалася допомога в різних формах, однак вона була більш обмеженою, ніж допомога євреям, незважаючи на те, що ті, хто надавав допомогу, незавжди ризикували життями. Чи одержували винагороду ті, хто видавав ромів, не зрозуміло. Допомагали ромам переважно сільські жителі й члени колгоспів. Порятунком переважно відбувався в обмін на домовлену плату, яку часто пропонували самі роми.

У Райхскомісаріаті Україна та в зоні військової окупаційної адміністрації найпоширенішою формою допомоги (а отже, часто й порятунку) було попередження про наміри нацистів. Роми, що діставали попередження, були переважно місцевими жителями, що працювали в місцевих господарствах, а

отже, були сусідами й родичами. У Галичині найпоширенішою формою допомоги було надання ромам їжі.

У Криму й Трансністрії були випадки, коли цілі села або сімейні групи брали участь у переховуванні та переправленні ромських дітей. Інших ромів Південно-західної України переправляли з найбільш небезпечної німецької зони окупації до зон, які контролювали Румунія чи Угорщина.

У Трансністрії, де ромів, як і євреїв, утримували в хлівах і свинарниках, інші жителі інколи годували їх, і, що найважливіше, давали необхідне взуття й одяг.

Найбільш розповсюдженим способом виживання ромів на всіх окупованих територіях України була підробка посвідчень особи, що можна було зробити лише з допомогою місцевих українських (або інколи російських, татарських чи молдавських) представників влади. За підробними документами роми одержували татарську або турецьку національність.

=====

Люди з інвалідністю й так звані «асоціальні особи»

У 1939–1945 роках у межах кампанії, санкціонованої особистим підписом Гітлера, нацисти вбили приблизно 300 000 осіб з інвалідністю, з них 216 000 – у Німеччині й анексованій Австрії, і майже 70 000 – в інших країнах Європи. У райху, намагаючись увести в оману родичів жертв, застосовували як привід «евтаназію» (проект під назвою «Акція Т4»). Натомість у Східній Європі це було неприховане й публічне масове вбивство, після якого буквально ніхто не виживав.

Нацистська расова теорія надавала широкий простір для застосування соціальної інженерії: «очищення» суспільства від «хворих», «неповноцінних», «нероб», котрі, як вважалося, були нічим іншим, як фінансовим і соціальним тягарем, а отже, їхнє існування було «не варте життя».

Уявлення про людей з інвалідністю як про тягар, що послаблює суспільство, прийшло з еugenіки – «расової гігієни» й соціально-дарвіністського дискурсу кінця XIX сторіччя. Основною цільовою групою стали не тільки люди з інвалідністю, особливо розумовою (із синдромом Дауна або маніакальною депресією (біполярним розладом)), але також і ті, хто, наприклад, страждав на епілепсію.

Невдовзі після початку війни в 1939 року в німецьких провінціях Померанії, Східній Пруссії, а також в окупованій Польщі члени айнзацгруп убили пацієнтів німецьких і польських лікарень, звільняючи таким способом приміщення для потреб СС і Вермахту. З червня 1941 року ця практика поширилася далі на схід. Команди айнзацгруп, співпрацюючи й координуючи свої дії з армійськими командирами, убивали людей у психіатричних лікарнях і спеціалізованих відділеннях міських шпиталів, а також людей з фізичною інвалідністю шляхом масових розстрілів, введенням смертельних ін'єкцій, здійсненням вибухів, у газвагенах чи стаціонарних газових камерах, убиваючи їх голодом і холодом. Інколи ці методи поєднувалися, хоча перевагу надавали вбивству газом, після успішного експерименту в психіатричній лікарні в Могильові в Білорусі у вересні 1941 року.

Убивства виконувалися за участю військових і частково за їхньою ініціативою. Основну роль відігравали айнзацкоманди й зондеркоманди, а пізніше охоронна поліція. Охорону й перевезення автомобілями здійснювали члени зондеркоманд, солдати Вермахту та місцева поліція, а також військовополонені-добровольці (Hiwis). Інколи німецькі солдати брали участь у розстрілах добровільно.

Психічно хворих пацієнтів вивозили з лікарень, зазвичай, під приводом переведення їх у кращі приміщення або на екскурсію. Більшість із цих пацієнтів не усвідомлювала, що з ними станеться до моменту розстрілу чи замикання в газвагені. У Херсоні німецькі лікарі спершу вводили транквілізатори.

У деяких випадках серед психічно хворих спершу відбирали євреїв для негайного знищення. Так у жовтні 1941 року в Києві в психіатричній лікарні ім. Павлова було відібрано близько 300 пацієнтів-євреїв. Урешті чотирма хвилями протягом одного року шляхом розстрілу чи отруєння газом було вбито й поховано поблизу Бабиного Яру майже 800 київських пацієнтів. Подібним способом 20-30 євреїв було відібрано у Львівському психіатричному шпиталі.

Убивства психічно хворих пацієнтів і людей з розумовою інвалідністю відбувалися шляхом (I) розстрілу біля викопаних могил і протитанкових ровів, (II) отруєння в газвагенах, (III) смертельних ін'єкцій і (IV) голоду. Дітей або вбивали першими, або одночасно з дорослими.

В Україні (в її нинішніх межах) було вбито щонайменше 8 450 чоловік (6 809 розстріляно, задушено газами або отруєно; іще 1 641 особа загинула від голоду). У південній Росії було вбито щонайменше 1 716 осіб. Нижче подаються конкретні випадки.

Убивства газами та смертельними ін'єкціями

У Кримській психіатричній лікарні головний лікар Наум Балабан, що сам мав єврейське походження, передчуваючи небезпеку, розпорядився, аби його персонал відправив пацієнтів додому чи до далеких родичів. 7 березня 1942 року німці прийшли й убили близько 425 пацієнтів, котрі залишилися, у газвагенах. Говорили, що Балабан і його дружина Єлизавета померли, вживши під час арешту ціанистий калій.

9–10 жовтня 1942 року 214 дітей з інтернату для дітей із синдромом Дауна й кістковим туберкульозом, яких евакуювали з Сімферополя у 1941 році, було вбито в Єйську Краснодарського краю. Їх кинули до газвагенів увечері 9 жовтня та вранці 10 жовтня 1942 року. Лише частину наляканих дітей удалось врятувати місцевим жителям.

Голодування

У Східній Україні, у Сватівській обласній психіатричній лікарні, померли з голоду 212 пацієнтів, однак персоналу вдалося врятувати більш численну групу.

Протягом зими 1941–1942 років від голоду померло близько 600 пацієнтів Колмовської психіатричної лікарні в Новгороді. Інших пацієнтів (із найважчим станом) було вбито смертельною дозою ліків або задушено в газвагенах.

У країнах Балтії людей із розумовою інвалідністю вбивала охоронна поліція або місцева поліція за ініціативи адміністрації Райхскомісаріату Остланд. У Латвії їх переважно розстрілювали, але таке було винятком в Естонії та Литві, де нацисти зважали на настрої місцевого населення. Тут застосовувався інший спосіб – голодування, що дозволяло місцевим медикам вважати, що вони не були співучасниками вбивства.

На початку ХХ століття бездушність була звичайним явищем серед лікарів. Поширеним був погляд, що люди із розумовою інвалідністю є неповноцінними істотами. Це допомагає пояснити, чому багато литовських фахівців проводили медичні експерименти на 1 200–1 500 голодуючих пацієнтах.

Інші жертви

Частиною обговорення цієї теми повинні також стати самогубства місцевих жителів, що страждали від нервово-психічних стресів і були позбавлені системної підтримки.

Про життя в Україні й сусідніх країнах у часи Голокосту людей з фізичною інвалідністю, котрі перебували поза лікарнями та не могли працювати, відомо небагато. Однак уривчасті свідчення показують, що ті, у кого не було родичів, мали багато підстав чекати розстрілу або смеральної ін'єкції.

Так звані «асоціальні особи»

«Асоціальні особи» – загальний термін, що вживався нацистами для приниження туманно визначеної низки людей, що не відповідали нормам націонал-соціалізму: жебраки, люди без певного місця проживання, ті, хто начебто не бажав працювати, а також пацифісти. До цієї групи також часто включалися роми. У концентраційних таборах у райху до початку війни «асоціальні особи» були найбільшою групою. Цих в'язнів примушували носити чорний трикутник.

З початку 1942 року проституція, якщо її виявляли поза офіційними борделями, суворо каралася. Усі проститутки, у яких виявляли венеричні хвороби, мали високий ризик бути вбитими. Наприклад, у Маріуполі в квітні 1943 року охоронна поліція розстріляла 50 жінок із такими хворобами «з метою запобігання їх подальшого розповсюдження». Не зрозуміло, чи саме таке звинувачення було причиною, через яку розстріляли близько сотні оголених молодих жінок, про що згадують єврейські свідки, котрі вижили в Бабиному Яру. Про цих жінок говорили, що вони були з борделю.

Щодо інших випадків, відомості про ставлення до так званих «асоціальних осіб» в Україні та у сусідніх країнах є дуже обмеженими.

=====

Політичні опоненти-неєвреї

Комуністи — жертви нацистської Німеччини

Одразу після захоплення влади в січні 1933 року німецькі нацисти та їхні консервативні партнери почали переслідування німецьких комуністів. Десятки тисяч з них було кинуте до тюрм і концентраційних таборів, де тисячі з них померли. Цю практику було поширено на Австрію в 1938 році, а потім – і на всі завойовані країни. Однак систематично вбивали комуністичних функціонерів лише під час німецької війни проти Радянського Союзу.

Протягом дії пакту Гітлера-Сталіна від серпня 1939 року німецька пропаганда тимчасово припинила свою антикомуністичну агітацію, у якій ішлося більше про «більшовизм», ніж про комунізм. Готуючи напад на Радянський Союз, німецькі політичні лідери та Вермахт обговорювали масові вбивства комуністичних партійних робітників. У травні 1941 року німецьким військовим було доручено здійснити масові вбивства радянських комуністичних функціонерів з-поміж полонених, яких не зовсім точно називали комісарами. Спеціальні підрозділи СС і поліції одержали накази вбивати радянських державних чиновників і більшовицьких агітаторів.

У перший же день німецького нападу, 22 червня 1941 року, німецькі підрозділи почали вбивати політичних працівників Червоної армії. Це робилося незважаючи на те, що не одразу було зрозуміло, як їх слід розрізнити: офіційної посади комісарів у Червоній армії не було до середини липня 1941 року, і більшість полонених політичних робітників були «помполітами» та «політруками» – середньою й нижчою ланкою політичних працівників.

Жертви намагалися приховати свою приналежність, зриваючи з себе особливі знаки розрізнення. Майже всі дивізії Вермахту реєстрували вбивства тих, кого вони називали «комісарами», загалом таких було близько 5 000, включно з кількома справжніми комісарами.

Невдовзі серед німецького військового керівництва почалося обговорення питання щодо того, чи не був «наказ про комісарів» від травня 1941 року контрпродуктивним, оскільки про нього стало відомо в Червоній армії і це

призвело до посилення військового опору. У травні 1942 року цей наказ було тимчасово скасовано (утім убивства військовополонених-євреїв продовжувалися).

Відбувалися також внутрішні дискусії щодо вбивства радянських цивільних функціонерів, але німецькі СС і поліція не одержували чітких вказівок щодо того, як з ними обходитися. Єдине, що було зрозуміло, так це те, що тих, кого німці вважали комуністами, належало вбивати раніше, ніж інших неєвреїв, яких також планувалося вбити. Німецькі підрозділи в областях і районах, іноді в співробітництві з активістами ОУН вбивали місцевих комуністичних функціонерів на кшталт місцевих партійних або комсомольських ватажків чи персоналу НКВС. Кількість неєвреїв, убитих цими підрозділами, як порівняти з євреями, була значно нижчою.

Після встановлення стабільної військової окупаційної влади місцеві адміністрації мали зареєструвати не лише євреїв, але й активних комуністів, що проживали на їхніх територіях. Хоча більшість із них пішли разом з Червоною армією, імовірно, більше ніж 100 000 членів партії залишилися. Поводження з ними було різним: деяких розстрілювали відразу, здебільшого після звинувачення, інших кидали до таборів для цивільних, а деяким удавалося приховати свої довоєнні посади - і вони приєднувалися до місцевих адміністрацій чи допоміжної поліції.

Окупаційна влада часто захоплювала комуністів як заручників і розстрілювала після нападів партизанів чи актів саботажу. З середини вересня 1941 року Вермахт вимагав знищення від п'ятдесяти до ста «комуністів» за будь-якого німця, убитого «комуністичними бунтівниками». Німецька поліція розшукувала комуністів постійно, особливо коли одержувала інформацію або чутки про підпільну партійну організацію. Підозрюваних ув'язнювали, дуже часто піддавали тортурам, а потім убивали.

Деяких із цих підозрюваних забирали до німецьких концтаборів, як-от Маутхаузен в Австрії, де приблизно половина з них померла.

Оцінки кількості вбитих комуністів (неєвреїв) протягом окупації в Україні обчислюються десятками тисяч. На відміну від більшості єврейських жертв, у Радянському Союзі цих комуністичних активістів публічно вшановували після

1944 року, якщо вони діяли в підпіллі або приєдналися до радянських партизанів.

Українські націоналісти як жертви нацистської Німеччини

Як і в інших регіонах України, на сході й у центрі члени похідних груп ОУН (бандерівці й мельниківці) намагалися якомога більше проникати в структури допоміжної поліції та самоуправління. Таким способом активісти ОУН намагалися поширити в Центральній і Східній Україні «Українську національну революцію», що мало деякий успіх улітку 1941 року на Східній Галичині та Волині.

Для цього бандерівці відправляли свої похідні групи. Мельниківці були переважно перекладачами в численних військових структурах; єдиною організованою похідною групою був Буковинський батальйон, очолюваний Петром Войновським.

У Райхскомісаріаті Україна й зоні військово-окупаційної адміністрації німецькі сили безпеки почали розстрілювати членів ОУН (б), тобто бандерівців, у перших числах вересня 1941 року. З 25 листопада 1941 року айнзацгрупи провадили офіційну політику повальних розстрілів. 25 липня 1942 року члени СД під час арешту застрелили Дмитра Мирона (Орлика) – крайового провідника ОУН (б) у Центральній і Східній Україні.

Сотні інших бандерівців були ув'язнені в Аушвіці, переважно з Кракова (липень-серпень 1942 року) та Львова (листопад 1943 року). Серед них були й молодші брати Степана Бандери, Олександр і Василь, котрі там загинули.

Бандера та його заступник Ярослав Стецько були затримані й через деякий час відправлені до спеціального бараку (*Zellenbau*) у концтаборі Заксенхаузен поблизу Берліна, звідки Бандеру було звільнено у вересні 1944 року з наказом залишатися в Берліні. Також у той час близько 300 інших членів ОУН звільнили з різних німецьких таборів.

Кілька десятків членів ОУН стали жертвами німців у Києві. Переважно це були мельниківці, котрі до того часу співіснували та співпрацювали з окупантами.

=====

Суперечності щодо кількості жертв ОУН (м) у Києві

Хоча послідовники ОУН (м) у сучасній Україні та в українській діаспорі стверджують, що німці у 1941-1943 роках вбили у Києві 621 активіста цього руху, ретельні підрахунки вказують на те, що ця цифра не може бути правильною. Коротший список із 62 імен, зазначений на меморіальному хресті, поставленому в 1992 році, також вимагає перевірки, оскільки принаймні кілька з цих членів ОУН не були жертвами нацизму. Наприклад, Роман Фодчук служив перекладачем Вермахту на Східному фронті. Його офіційний некролог повідомляє, що він «у військовому однострою перейшов цілу Україну аж до Ростова», і про його загибель 5 березня 1942 року «на передніх позиціях на відтинку Донецького басейну».

=====

Розстріли проводилися біля протитанкових ровів, а також біля братських могил, виритих на відкритому місці в районі Бабиного Яру (проте не в самому яру). Коли використовувалися газвагени, тоді тіла скидали до протитанкового рову. Можливо, було й інше місце поховань.

Мельниківці не вважали німців ворогами й не вели антинацистської діяльності. Проте окупаційна влада справедливо вбачила в них потенційних опонентів і противників. Уже пізньої осені 1941 року в Києві почалося переслідування активістів ОУН (м). У листопаді 1941 року було розпущено Українську Національну Раду, створену 7 жовтня того ж року (її очолював професор Микола Величківський).

21 листопада 1941 року активісти ОУН (м) провели велику демонстрацію у місті Базар у пам'ять про учасників Другого зимового походу армії Української Народної Республіки, убитих більшовиками. Кількома днями пізніше було заарештовано близько 200 мельниківців. На початку грудня деяких із них убили в передмісті Мальованки; за ними прийшла черга десятків інших жертв.

Того ж місяця в Києві німці намагалися схилити працівників газети «Українське слово», що була відома своїми антисемітськими статтями, до безумовної співпраці з ними. Серед цих людей були Іван і Ганна Рогач, Петро Олійник, Ярослав і Дарія Чемеринські, які прибули до столиці України як члени

Департаменту пропаганди «У». Наступного місяця їх заарештували на короткий час. Рогач і його оточення були зобов'язані регулярно доповідати в поліцію. Їх запросили до райху на «стажування» в німецькому видавництві, де вони могли «дізнатися про націонал-соціалізм і здобути відповідні знання та практичний досвід». Спершу відмовившись, вони почали готуватися до подорожі. Тоді, у січні 1942 року, зазначені вище п'ятеро людей були знову заарештовані Київським СД і розстріляні.

7 лютого 1942 року служба безпеки (СД) заарештувала в Києві близько 200 активістів ОУН (м). Тоді ж заарештували Олену й Михайла Теліг, яких утримували в будинку Спілки письменників України. Їх розстріляли в другій половині лютого або в березні того ж року. Від 2 жовтня 1942 року було арештовано близько 30 інших членів ОУН (м), з яких принаймні трьох, зокрема провідника ОУН (м) у Сквирському районі Київської області Сотниченка, було розстріляно на місці.

Багато ув'язнених націоналістів спершу утримували в тюрмі СД на вул. Короленка, 33 (сьогодні Володимирська). Наприклад, у камері №30 перебував Зенон (Зиновій) Домазар, який тривалий час служив у поліції. Перед смертю він залишив на стіні дати свого ув'язнення, підпис і гасло мельниківців: «Дом Зен 5.7.43 р. - 5.9.43 р. Бог і Україна».

Олег Кандиба, псевдонім «Ольжич», утік із міста, але був убитий у концтаборі Заксенхаузен у 1944 році. Сам же провідник націоналістів, Андрій Мельник, був перевезений до Заксенхаузену наприкінці лютого 1944 року й звільнений у вересні.

Незважаючи на німецькі репресії стосовно українських націоналістів, багато мельниківців продовжували служити в лавах київської поліції принаймні до весни 1943 року. Від жовтня 1943 року Анатоль Кабайда, член ОУН (м) і шеф поліції в Києві, написав в одному зі своїх звітів, що два типи українців служили в підлеглих йому підрозділах: «місцеві» та «буковинці». Корній Товстюк, наприкінці 1942 року штатний перекладач департаменту I-B штаб-квартири поліції, прибув до Києва в складі Буковинського куреня.

Керівники ОУН так само, як й інші політичні опоненти нацистів, вважали таку інфільтрацію корисною. Аналогічним чином, наприклад, ОУН (б) впродовж

довшого часу утримувала своїх людей у силах місцевої поліції на Західній Україні з метою збереження впливу, доступу до зброї й деякого військового вишколу. У поліції були також прорадянські агенти та комуністи.

=====

Жертви антипартизанських операцій

По всій Європі в німецьких антипартизанських операціях було вбито близько 800 000 мирних жителів. Нацистська німецька антипартизанська політика базувалася на радикальній стратегії терору й упокорювання населення на тих територіях, де окупанти стикалися з озброєним спротивом. Особливо в окупованій Східній і Південно-східній Європі, де німці та їхні союзники не вважали за потрібне дотримуватися міжнародного права, яке обмежувало масштаби й методи їхніх репресивних дій після нападів цивільних осіб на військових. Хоча перед тим уже були деякі вбивства польських мирних жителів у 1939 й 1940 роках, фактично антипартизанські акції розпочалися навесні та влітку 1941 року в Югославії та в окупованому Радянському Союзі. У 1942 році вони поширилися на Польщу, у 1943 році - на Грецію й Італію, і нарешті у 1944 році - на Францію та Чехословаччину.

Наймасовіший випадок убивства цивільних громадян, як помста за озброєний спротив, стався в серпні-вересні 1944 року в столиці Польщі, Варшаві. Після того, як польське підпілля підняло в місті повстання, німецькі загони СС і поліції одержали наказ знищити населення. У двох районах, Воля й Охота, з будинків вигнали всіх жителів і розстріляли на вулицях й у дворах. Протягом чотирьох днів було вбито приблизно 25 000 людей. Однак німецьке керівництво відмовилося від цієї політики, коли побачило, що вона тільки підсилює спротив. Загалом від 150 000 до 200 000 поляків було вбито під час повстання, з яких лише 16 000 були власне повстанцями. Близько 150 000 тих, хто вижив, було депортовано до таборів примусової праці або до концтаборів, а ще близько 15 000 повстанців, які склали зброю, було відправлено до таборів для військовополонених у Німеччині.

Найбільш радикальні антипартизанські акції відбувалися на території Югославії й окупованого Радянського Союзу. Уже в травні 1941 року німецька військова окупаційна адміністрація в Сербії оголосила, що за кожного німецького солдата, убитого цивільною особою, буде вбито 100 цивільних. Для запланованого вторгнення в Радянський Союз обговорювалося співвідношення

1:30. Спорадичні партизанські атаки почалися в Радянському Союзі вже у липні 1941 року й набули інтенсивності протягом осені того ж року.

Майже припинившись узимку 1941-1942 років, навесні 1942 року почав зароджуватися організований радянський партизанський рух, що зосередився в кількох районах Білорусі й на територіях довкола Ленінграду та Брянська. В Україні партизанські групи діяли переважно в північних і північно-східних районах та у Криму, де були великі лісові масиви. Діяльність комуністичного підпілля в інших регіонах України було обмежено кількома містами.

Цивільних громадян масово вбивали як німецькі військові, так і СС/поліція. Це відбувалося після збройних нападів, але також після актів саботажу, наприклад, пошкодження ліній зв'язку. Спочатку насильницькі репресії німців зосереджувалися на певних групах цивільного населення, наприклад росіянах у Білорусі й Україні, а особливо на євреях, «оберігаючи» таким способом найбільшу місцеву етнічну групу. Ця ситуація змінилася в листопаді 1941 року, коли було вбито офіцера з командування 6-ї армії. Відтоді жертвами масових каральних убивств обиралися також й українці.

В окупованих Білорусі й Росії навесні 1942 року німецька армія й СС почали проводити великі антипартизанські операції («*Bandenunternehmen*»), під час яких партизанські райони оточувалися й робилися спроби придушити місцеві бази спротиву. Під час таких операцій жителів селищ, що вважалися «пропартизанськими», масово вбивали, зокрема жінок і дітей. У багатьох випадках людей замикали в їхніх будинках і спалювали живцем.

В Україні основний фокус антипартизанських репресій був обмежений територіями Волині, північно-східною Україною, зокрема Чернігівською та Сумською областями, і Кримом. Наприкінці січня 1943 року УПА атакувала німецьку поліцію, її допоміжні підрозділи та в'язниці. Лише в квітні було вбито сотні членів допоміжної поліції та 252 німці.

Німці відповіли не великими операціями, а переважно локальними вбивствами. Загалом в одній лише Україні було вбито майже 50 000 цивільних і знищено близько 300 сіл. Два найбільш масових випадки сталися восени 1942 року на Північній Волині, у селах Козари та Кортеліси, у кожному з яких було вбито близько 2 000 людей.

У лютому 1943 року радянські партизани під проводом Олексія Федорова напали на гарнізон у Корюківці, намагаючись звільнити заручників. Гарнізон складався з німецьких офіцерів, угорців і допоміжної поліції. Під час «акції помсти», що відбулася після цього, було знищено ціле містечко. Тих, хто вижив, добили 9 березня. Корюківка перетворилася на купу попелу, перемішану з рештками тисяч убитих людей.

=====

Поляки й «східняки»

Під час окупації Польщі нацистська Німеччина піддавала польське населення широкомасштабному терору. Вірячи у свою расову вищість, нацисти вбили частину інтелігенції та знищували будь-кого, хто підозрювався у спротиві. Сотні тисяч поляків було ув'язнено й відправлено до концентраційних таборів. Нацистська расова політика включала депортацію поляків з анексованих до Третього райху територій та «онімечування» польських дітей. Польських цивільних громадян масово вбивали під час «акцій помсти» після нападів на окремих німців. Під час нацистської окупації приблизно 2 мільйони поляків-неєвреїв втратили життя. Близько одного мільйона було вбито в концентраційних таборах під час знищення «інтелігенції» та людей з розумовою інвалідністю або під час жорстокого придушення опору, зокрема під час Варшавського повстання в 1944 році.

Період до червня 1941 року

У серпні й жовтні 1939 року німецька армія та поліція розстріляли десятки тисяч цивільних громадян по всій Польщі. Багато з них було розстріляно або повішено за звинуваченням у спротиві. Як заручники, заарештовувалися громадські лідери, котрих у деяких місцевостях розстрілювали. У так званій «Західній Пруссії» гестапо й етнічна німецька міліція («*Зельбштутц*») систематично арештовували польських учителів і представників польського «інтелектуального класу». Їх утримували в нелюдських умовах у тюремних таборах у Північно-західній Польщі, де відбувалися регулярні масові розстріли.

У травні-липні 1940 року під управлінням начальника поліції безпеки (*BdS*) Бруно фон Штрекенбаха (*Bruno fon Streckenbach*) було вбито, переважно через розстріл, близько 3 500 представників польської інтелігенції. Це називалося «надзвичайною акцією пацифікації».

Депортації й переселення поляків

Протягом Другої світової війни сотні тисяч поляків було депортовано до концентраційних таборів. З 1 780 польських священиків, відправлених у

концтабір Дахау, майже половина померла. У 1939-1944 роках з територій, анексованих німцями, було депортовано 920 000 поляків. З них близько 630 000 було вигнано з «Вартеланд» до території Генеральної Губернії. З листопада 1942 року й до березня 1943 року понад 100 000 жителів з району довкола Замостя відправили до Німеччини для примусової праці або до концтаборів.

Убивства поляків в окупованій нацистами Східній Європі в 1941-1943 роках

1 липня 1941 року Гейдріх наказав айнзацгрупам на окупованих радянських територіях призупинити заходи проти польської інтелігенції, оскільки їх можна використати в інших місцях «для погромів або як інформаторів». Поляки лише зрідка згадуються як жертви у звітах каральних загонів 1941 року. Одним з основних інцидентів було вбивство за наказом Гімmlера понад 40 професорів Львівського університету в липні 1941 року. У Тернополі деяких поляків убили представники української міліції.

Наприкінці червня 1942 року німецька поліція арештувала сотні поляків на Західній Білорусі, в околицях Барановичів. Більшість з них було розстріляно протягом кількох місяців або відправлено до концтабору в Колдичево. Серед жертв були священники, шкільні вчителі, лікарі, адвокати, а також члени їхніх родин. Арешти й убивства поляків у цьому регіоні продовжувалися в 1943 році.

Під час Варшавського повстання, про яке йшлося вище (у розділі «Жертви антипартизанських каральних акцій»), 150 000-200 000 поляків було вбито, переважна більшість з яких не були власне повстанцями.

Злочини проти польських дітей

Німці забрали від їхніх родин десятки тисяч польських дітей і піддали їх політиці «германізації». Дітей посилали до закладів організації «Лебенсборн», щоб вони інтегрувалися в німецьке суспільство. Дітей осіб, відправлених на примусову працю, серед яких були й поляки, відправляли в окремі дитячі заклади, де багато з них померли від знущань і відсутності догляду.

=====

Нацистські німецькі органи влади та вбивства поляків на Волині в 1943 році

Німецька влада була добре обізнана з тим, що вони називали «знищенням (*Ausrottung*) польських поселенців на Волині» УПА під проводом ОУН (б). Наприклад, у травні 1943 року німецька айнзацгрупа «Шульц» розгорнута поблизу м. Сарни, повідомила, що «українські бандити» вбили польське населення в с. Городець «до останнього чоловіка». Генеральний комісар Волині-Поділля записав у червні 1943 року, що «багато польських родин знищено, а цілі польські села спалено». Німці не ініціювали, не дивилися крізь пальці й не підтримували ці вбивства поляків, однак багато істориків вбачають тут тяглість виконавців, оскільки в УПА було багато осіб, що дезертирували з місцевої поліції, керованої німцями. Німці, що боролися проти УПА, також використовували для цього поляків.

=====

«Східняки»

«Східняки» - це термін, який іноді використовувався німцями й іншими для окреслення радянських цивільних працівників і військовослужбовців (з їхніми сім'ями), яких у 1939-1940 роках було направлено до західних регіонів України й Білорусі та країн Балтії, які в 1941 році не зуміли втекти від німецького наступу.

Німці ставилися до «східняків», яких також називали «радянськими членами», «радянськими іммігрантами» або «росіянами», як до більшовиків і потенційних ворогів незалежно від їхньої реальної поведінки. Тому стосовно них застосовували різноманітні обмеження та переслідування.

У «східняків» відбирали майно, скупчено заселяли в малі приміщення, їх змушували працювати й першими відправляли до Німеччини на примусові роботи. Зі зростанням партизанської активності в 1942 році їх фактично стали прирівнювати до євреїв, а тому розстрілювали разом із ними. У період з 20 вересня по 2 листопада 1942 року лише один батальйон 15-го поліцейського полку вбив у Брестській окрузі 894 «східняків», чоловіків, жінок і дітей, а 79 інших осіб передав в руки СД (Служба безпеки).

У країнах Балтії «східняків», очевидно, не розстрілювали, однак вживали заходів для їх ізоляції. Так у Вільнюсі восени 1941 року їх запроторили в «гетто», створене в двох будинках на вулиці Субачяус, 37 і 39, де колись діяв

єврейський будинок для людей з інвалідністю, самотніх і бідних людей похилого віку. До листопада 1941 року в цьому «російському гетто» під охороною литовської поліції було 776 членів сімей радянських офіцерів і працівників радянських установ, майже половина з яких були молодшими 16 років. Восени 1943 року цих в'язнів було переведено до таборів.

Перелік неєврейських жертв можна продовжити, але про них відомо небагато подробиць. Наприклад, на сьогодні мало що відомо про переслідування гомосексуалістів в Україні у воєнний час. Схоже, що групам євангельських християн, яких скрізь переслідували в Європі, давали-таки спокій на великих частинах окупованої України.

=====

Жертви спричиненого німцями голоду й депортацій

Спричинений німцями голод

Сотні тисяч радянських громадян, що не були євреями, померли від голоду в зоні довкола й в межах блокадного Ленінграда, у різних окупованих російських містах і в Україні включно з Кримом. На півострові взимку 1941-1942 років від голоду загинули сотні, якщо не тисячі, цивільних і військовополонених.

Нацисти й армійське командування вважали, що цей голод не тільки не минучий, але й корисний, адже таким способом вони позбувалися нижчих, у їхньому розумінні, людських істот, котрі вважалися непотрібними або небезпечними. Бездушність і байдужість довершували справу. Цей голод був принаймні таким же спустошливим, як й у великих єврейських гетто Центрально-Східної Європи, наприклад в Афінах у 1941-1942 роках або в Північних Нідерландах узимку 1944-1945 років.

Смертельний голод у Харкові й Києві був *штучним*: він був передбачуваним і викликаним навмисними діями німців. Голодування цивільного населення було методом ведення воєнних дій. Довкола цих міст навіть у 1941 році було повно харчів, і селяни були готові приїздити для обміну свого врожаю. Але поліцейські кордони з явною метою конфіскації «надлишкових» продуктів, що відбиралися, якщо не сплачувався великий хабар, утримували багатьох селян і містян від спроб вийти з міста або зайти до нього. Ці блокади не були суцільними, але забрали багато життів.

Керівники Вермахту готували до цього військовий загаль, підкреслюючи позірну необхідність користуватися плодами саме цієї землі й постачати продовольство до райху, водночас звинувачуючи в поточних і майбутніх проблемах з продовольством радянський режим.

На початку вересня 1941 року Економічний штаб «Схід» видавав жорсткі накази щодо продовольства й міських жителів на «Сході». На початку листопада 1941 року ці розпорядження було замінено ще більш жорсткими наказами. Комендант Харкова, міста, що довгий час лежало лише за 50 кілометрів від лінії фронту, вимагав «надзвичайної суворості» до місцевих жителів. Він не мав, як писав іншим німцям, «жодного інтересу» їх годувати. 15

липня 1942 року німці заборонили вільну й таємну торгівлю в Києві й спробували перекрити доступ до міста. Це посилило прагнення німецької й допоміжної поліції конфіскувати транспорти з харчами. Українські посадові особи в Києві не мали змоги організувати стабільне постачання продовольства.

Оскільки серед усіх міст Європи, окупованих німецькими військами, Харків був одним з найбільших за чисельністю населення, саме в ньому від голоду постраждало й померло найбільше неєвреїв. Крім того, окремі німці розкрадали тут харчі із їдалень, грабували ринки, а також домогосподарства, де вони примусово квартирували. Неоднозначними були результати заходів допоміжної адміністрації.

Найбільш вразливими були представники інтелігенції, хворі й літні люди, люди з інвалідністю, оскільки заледве кілька з них взяли участь у розграбленні радянських продовольчих складів під час або після зміни режимів. Рівень смертності в таких закладах, як: дитячі будинки, «будинки інвалідів», лікарні, де люди мали найменший доступ до чорного ринку або інших додаткових джерел харчування, – стрімко зростав.

Під час заметілей і сильних морозів поховання було проблематичним і коштувало дорого. Міські вулиці й дороги до інших міст часто були всіяні тілами померлих від голоду. Оцінки, що спираються на наявну інформацію, вказують, що як мінімум 30 000 жителів Харкова й 10 000 жителів Києва померли від голоду.

=====

Голод і зменшення кількості населення

Ініційовані німцями переписи населення подають 456 000 жителів у Харкові в грудні 1941 року, кількість яких знизилася до 230 000 у липні 1943 року. За офіційними даними, чисельність населення Києва знижувалася таким чином (цифри округлено): жовтень 1941 року – 400 000 (після основного масового вбивства в Бабиному Яру); січень 1942 року – 330 500; квітень 1942 року – 352 000; середина 1943 року – 295 600. Крім смерті від голоду, іншими факторами цього велетенського зниження чисельності населення були втечі, депортації до Німеччини й нацистські розстріли. З іншого боку, багато смертей окремих людей не реєструвалися, а протягом кількох тижнів смерті від голоду в Харкові взагалі не обліковувалися.

=====

Депортації до Німеччини

Під німецькою окупацією опинилися від 55 до 65 мільйонів радянських громадян. Лише з радянських територій, що перебували під владою військових адміністрацій, до райху було відправлено 1,4 мільйони людей для примусової праці. Вражають не лише високі цифри, але й надмірна жорстокість і смертельна небезпека, на яку наражались ці «східні робітники» («*остарбайтери*»), серед яких більшість були етнічними українцями. Ставлення до них було гіршим, ніж до будь-яких інших іноземних робітників.

Кампанія з набору працівників на німецькі фабрики й ферми почалася на початку 1942 року для полегшення неочікуваного браку робочої сили в райху. Ті, кого посилали на заводи, і ті, хто жив у таборах, часто страждали від насильства, поганих житлових умов і харчування, мусили носити знак зі словом «OST». Ті, кого відправляли назад у товарних поїздах, часто помирали дорогою.

Після того, як поширилися повідомлення про погані умови праці, люди, налякані перспективою бути відправленими на примусову працю, часто калічили себе, аби їх визнали непридатними до роботи. Нерідко ушкодження залишалися довічно, а у деяких випадках вони навіть призводили до смерті. Були також випадки свідомого самогубства.

Невдовзі добровольців не залишилося. Тоді Фріц Заукель, німецький повноважний генерал із трудових резервів, розіслав для здійснення депортацій спеціальні комісії, які погрожували представникам місцевої влади розстрілом, якщо ті не зможуть набрати призначену кількість «рекрутів», якими згодом стали вважатися всі люди певного віку (наприклад, наприкінці 1943 року вивезенню підлягали всі особи, народжені в 1926 та 1927 роках).

Німці спалювали будинки тих, хто відмовлявся їхати, й відправляли родичів як заручників до трудових таборів. Палали цілі населені пункти. Німецька поліція, керівники районів, мери міст і місцеві поліцаї полювали на людей і заарештовували їх для депортації, стріляли в тих, хто намагався втекти; багатьох було вбито. Під час посадки депортованих до вагонів виникало багато епізодів насильства, оскільки родичам, зазвичай, не дозволяли передавати тим, кого забирали, харчі або одяг.

Десятки тисяч людей (за однією з оцінок, від 50 000 до 150 000) не пережили депортації й примусові роботи. Їх розстрілювали під час спроб утечі, вони помирали від нестерпних умов або в дорозі, або вже на місці в райху, вони гинули під час бомбардування союзників, у концентраційних таборах, чи їх просто вбивали, як неслухняних або некорисних нижчих істот.

Примусова праця була постійно й повсюдно характерною для німецької окупації та включала, наприклад, будівництво укріплень для Вермахту. Наприклад, у червні 1943 року біля Харкова працювало близько 60 000 українців, переважно жінок і дітей.

Німецькі злочини під час відступу

Відступ Вермахту супроводжувався надзвичайним, часто смертельним насильством. Наприкінці лютого 1943 року Гітлер видав наказ, щоб будь-який відступ німецьких збройних сил мав супроводжуватися політикою випаленої землі. Це підтверджував Генріх Гімmlер: залишена земля повинна була бути «повністю спалена й знищена». І справді окупаційна влада систематично знищувала не лише інфраструктуру, але й житло.

Гітлер також наказав перегнати на захід працездатних осіб. Він і Вермахт хотіли перешкодити місцевим актам спротиву й понад усе позбавити Червону армію робочої сили та рекрутів. Спроби евакуювати працездатне населення до Німеччини для примусової праці (або до концтаборів) здебільшого провалювалися. Та все ж, згідно з німецькою статистикою, з усіх радянських територій було переміщено на захід, переважно примусово, приблизно 2,3 мільйони громадян (було багато охочих виїхати добровільно серед 700 000 місцевих жителів, що працювали на Вермахт, і 400 000, що працювали на німецьку поліцію).

Дітей відділяли від батьків, оскільки потрібні були лише працездатні дорослі. Якщо ж останні відмовлялися, їх або забирали силою, або, можливо, за загальним наказом розстрілювали. Дітей і літніх людей розстрілювали на місці. Нерідко тих, хто не міг іти в темпі руху колон, також розстрілювали.

Щодо інших дорослих, тих, хто не міг працювати, то їхнє життя опинилося в іще більшій, ніж будь-коли, небезпеці. У квітні 1943 року в Харкові Гімmlер

заявив командирам дивізій Вермахту та СС, що німецький відступ повинен включати «*Menschenvernichtung*», тобто «знищення людських істот». Метою було створення «мертвих зон» – регіонів, де Червона армія повинна була зустріти знищену інфраструктуру й жодної живої людини. Траплялося, що німці стріляли будь-яку людину, котру тільки бачили. Про в'язнів німецьких тюрем у Харкові й Умані відомо, що їх систематично розстрілювали перед німецьким відступом.

Масовий злочин під час відступу було скоєно в 1944 році в білоруському містечку Озаричі.

=====

Озаричі

Тилові зони армії були переповнені сотнями тисяч переміщених цивільних. Зіткнувшись із проблемами перенаселеності, нестачі продовольства й епідеміями, 9-а армія вирішила перемістити всіх «місцевих жителів, непридатних до роботи» на території, які вона мала залишити. Починаючи з 12 березня, до 50 000 цивільних осіб з Бобруйської області, переважно жінок, малих дітей, літніх і хворих людей було «евакуйовано» за підтримки *зондеркоманди 7а (айнзацгрупи В)*. Від таборів прийому біженців на кінцевій залізничній станції депортовані мусили пройти понад 35 кілометрів по снігу.

У трьох «таборах остаточного розміщення» поблизу селища Озаричі не було жодного притулку, тепла, їжі або води. Після відступу німецької армії ув'язнених залишили напризволяще. Коли в ніч на 19 березня Червона армія почала звільняти табори в Озаричах, виявилось, що там померло від 8 000 до 9 000 людей. Іще 800 чоловік загинуло під час переходу.

=====

Загалом протягом останніх етапів окупації загинули десятки тисяч людей. Насильство такої сили й у таких масштабах не застосовувалося під час відступу під натиском західних союзників.

=====

БАБИН ЯР, РОЗСЛІДУВАННЯ, ЗАБУТТЯ, ПАМ'ЯТЬ**Погляди на Київ і Бабин Яр від 1943 року й дотепер****Приховування радянською владою антисемітського характеру масового вбивства**

На початку листопада 1943 року в Києві розпочала роботу Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК). Утім її робота не відзначалася ретельністю, адже комісія слугувала переважно політичним інструментом радянського уряду. Наприклад, основну роль у її діяльності відіграло приховування злочинів сталінського режиму. НДК практично не здійснювала ексгумації людських останків у Бабиному Яру. Натомість громадськість дізналася, що в 1943 році нацисти сформували спеціальну зондеркоманду, завданням якої було знищення всіх слідів нацистських злочинів.

На початку 1944 року НДК підготувала проект звіту, який не приховував масового вбивства київських євреїв: «Гітлерівські бандити... повішали оголошення, у якому всім євреям наказувалося 29 вересня 1941 року піти на ріг вулиць Мельника та Доктерівської [як в ориг.]. Кати розбивали євреїв, що зібралися до Бабиного Яру, на групи, конфісковували всі їхні цінні речі і розстрілювали їх».

Проте в Москві після узгодження з вищим радянським керівництвом Георгій Александров, голова відділу пропаганди й агітації, відредагував документ так, що було усунуто навіть найменші згадки про євреїв. Остаточний звіт, опублікований у лютому 1944 року та схвалений комісією в Києві, називав жертв вересня 1941 року, розстріляних у Бабиному Яру, лише «мирними радянськими громадянами».

Маючи на меті знищення пам'яті про подію й навіть саму єврейську національну ідентичність, сталінський уряд знеособив євреїв-жертв Бабиного

Яру. Згодом сталінська пропаганда й національна політика все більше вдавалися до викривлення інформації, щоб особливо приховати антиєврейський характер нацистських злочинів.

Після повернення територій, окупованих німцями, радянський уряд прагнув знову затвердитися, оскільки добре усвідомлював хитку лояльність українців до Радянського Союзу. Радянські органи безпеки заявляли про поділ настроїв серед українців, особливо в сільській місцевості. З одного боку, вони відчували полегшення через звільнення від німців. З іншого, відчували тривогу через повернення «совєтів».

З огляду на такі настрої сталінський уряд вважав за доцільне зіграти на національних почуттях українців, представляючи себе визволителем і захисником. Наприклад, у звіті про злочини нацистів, підготовленому НДК, прямо йшлося про «злочини фашистських бандитів» проти українців і придушення української культури. Проте відповідне повідомлення в пресі справляло інше враження, оскільки перша його частина була присвячена не смертям унаслідок війни, а економічним і культурним розграбуванням, вчиненим нацистами.

Після війни ці тенденції стали ще більш помітними. Приховавши антиєврейську складову злочинів нацистів, сталінський уряд намагався уникнути будь-яких приводів, які могли б наштовхнути на думку про «жидобільшовицьку» сутність радянського уряду. Радянська влада тоді чітко враховувала антисемітські тенденції, які були поширені серед частини українського населення. Проте вийшло так, що, боячись підживити такі настрої, радянський уряд вдавався до дій, які були, по суті, антисемітськими. Фактично багатьом радянським політичним діячам, зокрема й Сталіну, були властиві антисемітські упередження. Це припущення підтверджують наступні роки, відзначені політикою державного антисемітизму.

Антисемітизм і настрої в післявоєнному Києві

Мешканців міста здебільшого не тішила ідея повернення євреїв до Києва. Багато будинків, якими володіли євреї до війни, мали нових власників, і спроби євреїв повернути їх часто призводили до конфліктів. Заклики до справедливості не

спрацьовували. Натомість у сторону євреїв з'явилися нові звинувачення: мовляв, воювали «на ташкентському фронті», а тепер вимагають «якихось прав». Безкарні прояви антисемітизму ставали дедалі брутальнішими. Наприклад, загального використання набуло образливе для євреїв слово «жид»; перед війною таке навіть уявити було важко.

Такий настрої населення також створював проблеми для радянської влади. Коли в 1944 році з нагоди річниці трагедії Бабиного Яру єврейський поет Давид Гофштейн намагався організувати масову демонстрацію єврейського населення, влада заборонила її, аргументуючи тим, що це може «спровокувати антисемітизм». І, напевне, мала рацію. У вересні 1945 року в Києві відбувся саме такий антиєврейський погром, коли лейтенант НКДБ Йосиф Розенштейн убив двох місцевих антисемітів, які його ображали й побили. Похоронна процесія для людей, яких застрелив Розенштейн, перетворилася на хвилю відкритого насильства, у якій брали участь близько трьохсот бунтівників. У результаті було побито сотні євреїв, шістнадцять із них померли. Згодом радянська влада підсилила патрулювання в місті, щоб не допустити загострення антиєврейського насильства.

Нереалізовані проекти пам'ятників у Бабиному Яру

Протягом багатьох повоєнних років місце масового вбивства в Бабиному Яру залишалося в жалюгідному занедбаному стані. 13 березня 1945 року уряд Радянської України спільно з Комуністичною партією вирішив побудувати пам'ятник у Бабиному Яру, але такий, який замовчував би про те, що жертвами були євреями. У проекті передбачалася чорна гранітна піраміда з двома скульптурами на вході. Однак Міністерство культури УРСР засудило такий проект за його «жалюгідний вигляд». Насправді проблема полягала не в дизайні монумента, а у небажанні Міністерства культури взагалі будувати будь-який пам'ятник. Не бажаючи відкрито протистояти урядові УРСР, бюрократи-антисеміти в Міністерстві культури заявили, що їм не сподобався дизайн. Таке лицемірне формулювання дозволило місцевій владі відкласти будівництво пам'ятника більше ніж на тридцять років.

Справжньою причиною цього стало зростання в післявоєнні роки народного й державного антисемітизму в Києві й Радянському Союзі загалом. Деякі історики припускають, що київська влада намагалася зберегти авторитет в очах громадян, підтримуючи більшість українського населення. У роки кампанії «боротьби з космополітами» у Радянському Союзі (кінець 1940-1953 роки) будь-які розмови про будівництво пам'ятника в Бабиному Яру припинилися. Це були роки найбільш гострого державного антисемітизму, унаслідок якого в 1952 році було розпочато судовий процес над членами Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), за яким засудили до страти тринадцять видатних радянських євреїв. Навіть після смерті Сталіна звернення Іллі Еренбурга до Хрущова про будівництво пам'ятника в Бабиному Яру було рішуче відхилено. Хрущов відповів чітко: «Раджу вам не втручатися в справи, які вас не стосуються».

Куренівська катастрофа

Протягом 1950-х років під виглядом планування нових доріг і будівництва житлових районів у Києві влада вжила заходів, спрямованих на фізичне знищення Бабиного Яру. Зокрема, відроги яру заповнювалися брудними відходами виробництва без урахування належних правил безпеки. Віктор Некрасов, відомий російський письменник, котрий жив тоді в Києві, протестував і вимагав спорудити меморіал. 13 березня 1961 року сталася катастрофа. Дамба не витримала тиску намітої рідкої пульпи – і хвиля бруду 4 метри заввишки полилася на вулиці, руйнуючи все на своєму шляху. Пульпа затопила частину Куренівки, спричинивши смерть 145 людей і знищивши більше 70 будівель. Багато людей вбачали в селевому потоці Господню відплату за спробу стерти сліди вбивств у Бабиному Яру. Проте лише через рік після Куренівської катастрофи задля будівництва спортивного комплексу було зруйновано сусідній єврейський цвинтар.

Відлуння «Бабиного Яру» в мистецтві

19 вересня 1961 року Євген Євтушенко опублікував у журналі «Літературна газета» свою поему «Бабин Яр». Перший рядок поеми пролунав на всю країну:

«Над Бабиним Яром пам'ятників немає...» Сотні відгуків читачів показали, що радянське суспільство було глибоко поділене через ставлення до поеми Євтушенка й до єврейського питання. Хрущов засудив поему як «політичну помилку» та спробу розділити страждання радянських людей під час Другої світової війни за національною ознакою.

У 1962 році Дмитро Шостакович написав свою «Тринадцяту симфонію», що має підзаголовок «Бабин Яр», слова до якої взято з поеми Євтушенка. Оскільки вірш Євтушенка й симфонія Шостаковича привернули увагу громадськості до Бабиного Яру та відсутності там пам'ятника, влада не могла більше ігнорувати цю проблему.

Невдалі конкурси для радянського меморіалу

Під тиском громадської думки в Радянському Союзі й за кордоном у 1965 році Міністерство культури УРСР започаткувало «закритий конкурс» проекту пам'ятників на честь радянських громадян і солдатів, загиблих під час нацистської окупації Києва. На виставці в Будинку архітектури в грудні 1965 року було представлено близько шістдесяти моделей пам'ятників. У межах одного з проектів Йосиф Каракіс запропонував побудувати меморіальний парк на мостах над Бабиним Яром, оскільки його земля священна й ходити по ній не годиться. Однак журі так чи інакше потрактувало проект, як «сіоністський», і відкинуло його так само, як і всі інші. Здається, що журі просто не хотіло пам'ятника в Бабиному Яру на вшанування вбитих київських євреїв.

Другий конкурс було оголошено під гаслом: «Дорога, смерть і відродження до життя». За вибором Союзу архітекторів у конкурсі переміг проект у соціалістичному стилі, оскільки вважалося, що саме це рішення схвалить влада. Однак цю конформістську пропозицію також відхилили.

Бабин Яр - місце політичних демонстрацій

29 вересня 1966 року близько тисячі людей зібралися на величезний спонтанний мітинг у Бабиному Яру. Українські й російські письменники виступили з промовами про страждання єврейського народу та необхідність боротьби з антисемітизмом. Зокрема, Іван Дзюба своєю промовою закликав людей

боротися з ненавистю й поважати людське життя. Водночас Рафаїл Нахманович і Гелій Снегірьов знімали документальний фільм про цю подію.

Незабаром прибула міліція, яка зупинила зйомку й розігнала натовп. Багато представників інтелігенції влада згодом покарала. Так, Дзюбу тримали за ґратами півтора року через його дисидентську діяльність. Протягом багатьох десятиліть Бабин Яр став сприйматися не тільки як «долина сліз», але й як місце проведення публічних мітингів, організованих радянськими євреями, спрямованих на захист ідеалів свободи й гідності, проти переслідувань уряду.

Влада також розуміла особливе значення Бабиного Яру. Ці події примусили її вдатися до активних заходів, спрямованих на взяття в свої руки увічнення пам'яті Бабиного Яру. Незабаром між вулицями Дорогожицькою й Мельникова було встановлено пам'ятний знак, а представники влади почали влаштовувати власні офіційні заходи на згадку трагедії в Бабиному Яру, підтримуючи лінію поведінки, продиктовану радянською ідеологією та пропагандою. Проте такі радянські офіційні мітинги в Бабиному Яру були просякнуті лицемірством: там ніколи не згадували про Голокост чи про те, що переважна більшість жертв у Бабиному Яру були євреями.

Попри репресії, на кожну річницю масового знищення в Бабиному Яру збиралися несанкціоновані збори, які відвідували дедалі більше людей. Такі збори проводилися до або після офіційної церемонії вшанування пам'яті «жертв фашизму». Найбільш активних учасників неофіційних заходів заарештовували, інших розганяла міліція. У 1971 році, коли сотні євреїв зібралися з усіх кінців Радянського Союзу на мітинг протесту, у хід подій негайно втрутилися міліція й «люди в штатському», зриваючи будь-які знаки, які можна було трактувати як «сіоністські символи».

У такий спосіб у 1970-х роках Бабин Яр став місцем пам'яті жертв Голокосту, а також суспільного протесту проти державного антисемітизму в Радянському Союзі. На поширені в ті часи вимоги до еміграції євреїв радянська влада відповіла широкомасштабною пропагандистською війною проти «міжнародного сіонізму».

Радянський пам'ятник

Наприкінці 1960-х років завдяки суспільному тискові, влада радянської України знову вирішила встановити пам'ятник у Бабиному Яру, який мав на меті продемонструвати героїчну боротьбу радянських людей проти «німецьких фашистів». Реалізацію проекту влада доручила видатному українському скульптору Михайлу Лисенку та його помічникам.

Перший проект Лисенка містив на передньому плані пам'ятника єврейську сім'ю. Але на завершальній стадії проект Лисенка таємно змінили. Тепер на пам'ятникові замість фігур євреїв було вміщено матроса, солдата й партизана. Кажуть, коли Лисенко побачив оновлений проект, він мав серцевий напад і невдовзі помер.

За словами одного зі скульпторів, Олександра Вітрика, саме політбюро вимагало видалення єврейських фігур. Скульптори не стали їх прибирати, а просто перенесли їх на задній план монументу. Через контроль органів влади робота над пам'ятником тривала аж сім років.

Нарешті влада вирішила закінчити пам'ятник, оскільки побоювалася, що єврейські активісти побудують свій власний єврейський монумент. Олександр Вітрик пригадує, що, коли з'явилася ця думка про заколот, влада кинулася до скульпторів, щоб завершити офіційний пам'ятник. Скульпторам довелося працювати вдень і вночі у жахливих умовах, що сильно вплинуло на їхнє здоров'я. Коли пам'ятник нарешті було відкрито 2 липня 1976 року, скульпторів навіть не запросили. Відвідавши Бабин Яр у 1979 році, Елі Візель різко розкритикував пам'ятну дошку, на якій не було жодного слова про єврейські жертви.

Першою громадською організацією, що була присвячена відродженню й збереженню пам'яті про Бабин Яр, став Державний історико-освітній центр «Бабин Яр», легалізований лише у 1980-х роках за часів перебудови, на схилі радянської епохи. Центр запропонував створити музей, архів і бібліотеку, які б збирали матеріали про «фашистський геноцид». Незважаючи на те, що в підзаконних актах Центру використовувався термін «геноцид», він все ж не згадував про те, ким саме були жертви. Навіть під час розвалу Радянського

Союзу в 1991 році його останній лідер Михайло Горбачов та інші представники радянської влади вперто не бажали засудити антисемітизм або визнати, що агресія нацистів спрямовувалася безпосередньо на євреїв.

Бабин Яр в офіційній історичній політиці сучасної України

24 серпня 1991 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. Лише після повалення комунізму й закінчення державного антисемітизму стало можливим публічно обговорювати Голокост.

У п'ятдесяту річницю трагедії Бабиного Яру, 29 вересня 1991 року, влада вперше публічно визнала, що більшість жертв у Бабиному Яру були євреями. Голова Верховної Ради (згодом — перший президент незалежної України) Леонід Кравчук виголосив промову, у якій підкреслювалося, що євреїв у Бабиному Яру було вбито лише тому, що вони були євреями. Леонід Кравчук також згадав десятки тисяч поляків, росіян, українців, литовців, радянських партизанів, підпільників і заручників, пізніше убитих нацистами. Він наголосив: «Бабин Яр став інтернаціональною братською могилою.... Він назавжди буде вічним докором людству, свідченням одного з найганебніших його злочинів». Крім того, Л. Кравчук засудив радянську політику ігнорування прав людини та приховування правди про Бабин Яр. Він також перепросив єврейську громаду.

Після 1991 року Бабин Яр став місцем, яке щороку відвідують високопосадовці, покладаючи вінки й промовляючи на урочистому мітингу стандартні фрази.

У 2004 році, згадуючи про розстріл євреїв, українців і росіян у Бабиному Яру, Президент Леонід Кучма несподівано згадав про українських націоналістів, які теж загинули в районі Бабиного Яру. Він запропонував новий підхід до історичної пам'яті, який передбачав би засудження всіх, хто стосувався нацистських злочинів, водночас відкинувши тезу, яку поширювала радянська пропаганда, що всі члени ОУН та УПА були злочинцями.

«Війна за пам'ять» в Україні суттєво посилилася під час президентства Віктора Ющенка, який прийшов до влади після Помаранчевої революції. Оскільки Ющенко розглядав історію України під час Другої світової війни через призму злочинів, скоєних двома тоталітарними режимами: сталінським і

нацистським — він провів чітку паралель між Аушвіцом і ГУЛАГом, а також між Голокостом і Голодомором. Він також послідовно виступав за примирення між двома групами учасників Другої світової війни: ветеранами Червоної армії й Української повстанської армії. Водночас він почав приділяти увагу українським націоналістам, яких було вбито в районі Бабиного Яру.

22 травня 2006 року Президент Віктор Ющенко видав указ «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олени Теліги». Теліга була українською поетесою й членом мельниківської фракції ОУН, убитою німцями в лютому 1942 року. Згодом Віктор Ющенко санкціонував у Бабиному Яру встановлення пам'ятника Олені Телізі, хоча його наступник не став підтримувати ці дії.

У 2007 році Віктор Ющенко присвоїв звання Героя України Роману Шухевичу, головнокомандуючому УПА, а в січні 2010 року – лідерів ОУН (б) Степанові Бандері. Проте він старанно уникав складної теми про тих українців, які співпрацювали з нацистськими вбивцями під час Другої світової війни. У цьому була обмеженість його підходу до історичної політики, що також залишало його відкритим для критики.

Офіційну історичну політику четвертого Президента України Віктора Януковича найліпше характеризує фраза «Вперед до минулого!» Як порівняти з усіма попередніми президентами, які більшою або меншою мірою проголошували бажання відновити та сформувані українську ідентичність, Янукович був єдиним, хто проявив абсолютну байдужість і навіть ворожість до цього питання. Надто явне заперечення Президентом Віктором Януковичем демократичних цінностей, які він сам декларував, зокрема в сфері офіційної історичної політики, стало однією з причин Революції гідності (Майдану) 2014 року, яка поклала край спробам збереження традицій радянського минулого та сповільнення руху України до Європи.

Нинішній етап формування української моделі історичної пам'яті триває в надзвичайно складних умовах анексії Росією Кримського півострова та гібридної війни на Донбасі. 9 квітня 2015 року Верховна Рада ухвалила чотири основні закони так званого «декомунізаційного пакету». Серед основних змін, сформульованих цими законами, були заборона комуністичних і нацистських

символів, розсекречування архівів спецслужб і заміна терміна «Велика Вітчизняна війна» терміном «Друга світова війна». Незважаючи на деякі недоліки, цей пакет законів має стратегічне значення для майбутнього України.

Сьогодні Голокост, який так довго замовчували в СРСР, займає важливе місце в українській історичній політиці. Фактично перспективи консолідаційної демократії в Україні, а також безпосередні перспективи інтеграції країни до сім'ї європейських держав залежать від того, наскільки це питання стане складовою української ідентичності.

Важливою подією стала промова Президента Петра Порошенка в Кнесеті 23 грудня 2015 року. Підкреслюючи, що Бабин Яр – це спільна, відкрита рана українців і євреїв, і, відзначаючи, що Голокост забрав життя 1,5 мільйона українських євреїв, Петро Порошенко віддав належне Праведникам народів світу, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв. Він також говорив про негативні епізоди в історії та про «колабораціоністів, які, на жаль, існували практично в усіх європейських країнах, окупованих нацистами, і допомагали нелюдам у так званому «остаточному вирішенні єврейського питання». Президент України перепросив дітей та онуків жертв Голокосту за цю трагедію й наголосив, що майбутні покоління зростатимуть у дусі відмови від таких злочинів, як Голокост і Бабин Яр.

Ці слова, що відображали офіційну історичну політику української держави, мали велике символічне значення. Вони свідчили про готовність України відмежуватися від радянського минулого, прийняти європейські цінності та стати рівноправним членом об'єднаної Європи.

Увічнення пам'яті про трагедію Бабиного Яру в незалежній Україні

З нагоди п'ятдесятиріччя масового вбивства в Бабиному Яру було зведено перший єврейський пам'ятник – Менору (архітектор Юрій Паскевич). З 1991 року на території було побудовано багато інших пам'ятників, присвячених учасникам руху опору, єврейським дітям, відомому письменникові Анатолію Кузнецову, автору книги «Бабин Яр» (уперше вийшла в 1966 році), військовополоненим, ромам та іншим жертвам. У Бабиному Яру зараз є близько тридцяти пам'ятників і меморіальних дошок. Це, ймовірно, надмірна компенсація тривалої заборони

на будівництво будь-яких пам'яток. Посткомуністичне суспільство відновлюється після стількох років замовчувань.

Це не означає, що суперечки довкола пам'ятників Бабиного Яру стихли. Деякі християни заперечували пам'ять Бабиного Яру як передусім єврейського місця пам'яті. Тут встановлено хрести, присвячені членам Організації українських націоналістів (ОУН) і священнослужителям, убитим і похованим у районі Бабиного Яру. Також побудовано пам'ятники жертвам Куренівської катастрофи, розстріляним нацистами пацієнтам Кирилівської психіатричної лікарні, в'язням і вбитим футболістам київського «Динамо», німецьким військовополоненим, що загинули на чужині, й ін. Не всі ці люди загинули в Бабиному Яру, але цей яр було обрано місцем для їхнього вшанування.

У 2003 році представники української та єврейської інтелігенції створили Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Комітет поставив перед собою такі цілі: створення національного історико-меморіального парку «Бабин Яр» із музеєм і меморіалом. У 2007 році було створено національний історичний парк, а в 2008 році його було передано під юрисдикцію Українського інституту національної пам'яті. 24 лютого 2010 року Президент видав розпорядження про надання Бабиному Ярові статусу національного історико-меморіального заповідника.

Намагаючись примирити спогади та наративи, що конкурують, Президент України Петро Порошенко в день 76 річниці масового вбивства (29 вересня 2017 року), цитуючи Івана Дзюбу, назвав Бабин Яр «наша спільна трагедія, трагедія передусім єврейського й українського народів». Дебати про ввічнення пам'яті Голокосту в Бабиному Яру, напевне, триватимуть іще довго.

=====

Розслідування військових злочинів і притягнення до відповідальності

Серед істориків й інших спеціалістів немає єдиної думки стосовно загальної оцінки судових процесів над учасниками Голокосту. З одного боку, можна зосередитися на білих плямах і невдачах, наприклад на занадто малій кількості звинувачених і засуджених членів поліцейських батальйонів. Проте, з іншого боку, варто відзначити безпрецедентну масштабність розслідувань упродовж більше ніж 50 років, а також той факт, що покарано багато високопоставлених виконавців злочину.

Нюрнберзький процес

Улітку 1945 року союзні держави вирішили поставити головних військових злочинців Німеччини перед Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі. У листопаді 1945 року було розпочато судовий процес проти 24 високопоставлених осіб. Їм було пред'явлено звинувачення в змові для вчинення злочинів проти миру, планування, ініціювання та ведення агресивної війни, військові злочини й злочини проти людства. Після оголошення вироку десятиох засуджених було повішено; Герман Ґерінґ покінчив життя самогубством. Інші отримали покарання від 10 років ув'язнення до довічного позбавлення волі. Троє обвинувачених було виправдано.

Сполучені Штати згодом провели 12 повторних слухань у Нюрнберзі. Вони були спрямовані проти конкретних груп або установ таких, як: лікарі, судді та промисловці, Верховне командування, Міністерство закордонних справ Німеччини та Головне управління СС з питань раси й поселення (RuSHA). Дев'ятим у згаданій низці став процес у справі про айнзацгрупи (офіційна назва «США про Отто Оленорфа та ін.»), що відбувся у 1947-1948 роках. У справі йшлося про масові вбивства понад мільйона єврейських жертв на окупованій території Радянського Союзу. Обвинувачення, яке представляв Бенджамін Ференц, було спрямоване проти 24 членів айнзацгруп: 14 з них було повішено, зокрема й Пауля Блобеля. Командир айнзацгрупи С Отто Раш до страти не дожив: він помер в ув'язненні.

До 1949 року американська, британська та французька влада у своїх окупаційних зонах притягнули до відповідальності за військові злочини понад 5000 німців. Із них 806 було засуджено до смертної кари, але лише 486 із них пізніше стратили. У радянській зоні засудили ще більшу кількість людей. Подальше розслідування військових злочинів було передано під юрисдикцію відповідних органів влади Західної та Східної Німеччини.

Чимало значних військових злочинців-нацистів скоїли самогубство, серед них, зокрема, Гітлер, Гімлер і Геббельс. Муссоліні лінчували італійські партизани у квітні 1945 року. Радянський Союз дозволив Польській державі судити Еріха Коха, колишнього райхскомісара України. Польська влада засудила його переважно за злочини, скоєні в Білостоцькій області, і решту свого життя він провів у тюрмі в Польщі.

Одним з основних підсудних Нюрнбергу, засуджених до позбавлення волі, був Альберт Шпеєр: у 1966 році, після відбуття 20-річного покарання, його було звільнено. Останнім помер Рудольф Гесс, це сталося в 1987 році у в'язниці Шпандау.

Нюрнберзький судовий процес сприяв встановленню важливих правових принципів стосовно військових злочинів і злочинів проти людства, ухвалених і розвинених міжнародними кримінальними судами після 1990 року.

Покарання нацистських злочинців і їхніх поплічників у Радянському Союзі

У Радянському Союзі судові переслідування проти нацистських злочинців і їхніх поплічників були розпочаті за постановою Верховної Ради №39 від 19 квітня 1943 року, що мала зворотну силу. У постанові згадувалися, зокрема, громадяни країн, союзних з нацистською Німеччиною, а також радянські громадяни – «шпигуни», «посібники» й «зрадники батьківщини». Справи передавалися до військових трибуналів. Засуджені за найбільш серйозними звинуваченнями отримували смертну кару або до 20 років заслання на каторжних роботах. Вироки підтверджувалися дивізійними командирами і негайно виконувалися. Засуджених до смерті вішали публічно. Коли в 1947-1950 роках смертну кару було скасовано, максимальний термін покарання становив 25 років. Засуджених відправляли на

найважчі роботи по десять годин на день у спеціальних режимних таборах. Спочатку їм було відмовлено в листуванні й заробітній платні.

Перший радянський судовий процес пройшов у Краснодарі в липні 1943 року. На лаві підсудних опинилися 11 радянських громадян, які служили помічниками в зондеркоманді 10а. Вісьмох чоловіків трибунал засудив до смертної кари; інші троє отримали по 20 років.

У Харкові в грудні 1943 року вперше в суді звинуватили німців, що привернуло міжнародну увагу. За злочини стосовно десятків тисяч мирних мешканців Харківської області трьох німців й одного ненімця було засуджено до смертної кари через повішення. Це сталося незабаром після Московської декларації від жовтня 1943 року, у якій зазначалося, що «Союзні держави переслідуватимуть [військових злочинців] ... до крайніх кінців землі й поставлять їх перед обвинуваченням, щоб учинити справедливість».

Незабаром після війни у великих містах радянська влада провела низку колективних судових процесів проти німецьких військових злочинців. Від січня 1946 року засідання суду відбулися в Києві, Мінську, Ризі, Ленінграді, Смоленську, Брянську, Великих Луках і Миколаєві. Перед судом постали 85 німців різного рангу й з різних організацій. З них 66 було засуджено до смерті через повішення, зокрема Фрідріха Еккельна; інші отримали від 12 до 20 років каторжних робіт. Ще одна серія процесів, під час яких було розглянуто справи 129 підсудних, відбулася восени 1947 року. Загалом під час 20 значних публічних процесів, проведених у 1943–1947 роках, було засуджено 235 осіб, зокрема 17 радянських громадян. На судах у Краснодарі, Києві, Мінську, Ризі, Смоленську, Миколаєві й Кишиневі поряд з іншими військовими злочинами йшлося про знищення євреїв.

У 1943–1954 роках у Радянському Союзі було засуджено сотні тисяч радянських громадян і десятки тисяч іноземців за військові злочини, шпіднаж або державну зраду. Офіційні дані свідчать, що згідно з указом від квітня 1943 року було засуджено принаймні 57 000 чоловік, а ще більше 300 000 осіб – за державну зраду відповідно до статті 58-1/а Кримінального кодексу РРФСР. Тільки в Україні Наркомат внутрішніх справ та органи державної безпеки висунули звинувачення в допомозі й співробітництві з нацистами щодо понад 93 000 осіб, що складає приблизно половину всіх заарештованих за цей період.

Радянських громадян, засуджених до каторжних робіт за указом 1943 року, амністували у вересні 1955 року, але амністія не застосовувалася до тих, кого було засуджено за вбивство чи катування радянських громадян. Іноземних в'язнів було звільнено й репатрійовано до їхніх рідних країн відповідно до міжнародних зобов'язань СРСР. Репатріація німецьких військовополонених (зокрема засуджених за військові злочини) тривала до вересня 1955 року, коли новий указ обумовив «передчасне звільнення німців, засуджених ... за злочини, скоєні проти радянського народу під час війни». Більшість німецьких в'язнів, що залишилися, згодом було відправлено додому.

Нова хвиля судів над військовими злочинцями розпочалася в 1960-х роках, коли було виявлено нові злочини, багато з яких були пов'язані з Голокостом. Деякі судові засідання були публічними, щоб викрити військових злочинців, які жили за кордоном, оскільки радянська влада під час Холодної війни прагнула дискредитувати західні й еміграційні групи. Наприклад, у 1961 році за вбивство більш ніж 2000 євреїв у таборі Ягала було засуджено до смерті трьох колишніх посадових осіб поліції безпеки Естонії (зокрема Айна-Ервіна Мере - мешканця Великої Британії).

Тільки впродовж 1961 та 1962 років великі судові процеси відбувалися в Ставрополі, Ростові-на-Дону, Барановичах, Києві й Вільнюсі. Вони стосувалися злочинів, пов'язаних з айнзацгрупою D, Колдичевським концтабором, «травниками» й різноманітними литовцями. Подібні судові засідання в СРСР проводилися регулярно протягом 1960-х років і дещо рідше продовжувалися аж до 1980-х років. На одному з останніх судових процесів 1987 року засуджено трьох колишніх місцевих поліцейських, які брали участь у розстрілі євреїв у Мирополі й Романові (Житомирська область): двох засуджено до смертної кари, один отримав 15 років позбавлення волі.

Судові процеси щодо військових злочинів у Німеччині й інших країнах

Влада Федеративної Республіки Німеччини до 2005 року розслідувала справи про військові злочини щодо 160 000 осіб. У результаті на лаві підсудних опинилося близько 6 400 осіб, зокрема 13 засуджених до смертної кари (до 1949 року), 167 - до довічного ув'язнення, і 6 013 - до позбавлення волі на різний строк.

Після відносно малої кількості розслідувань військових злочинів у 1950-х роках слідчі дії поживалися після 1958 року аж до початку 1970-х років. У 1958 році в Людвігсбурзі було створено Центральне бюро розслідувань (Zentrale Stelle). Того самого року в межах «Ульмської справи про айнзацгрупи» десять чоловік було обвинувачено у вбивстві 5 000 євреїв у Литві. Серед найгучніших німецьких справ 1960-х років був Аушвіцький процес у Франкфурті (1963-1965 рр.), який публічно викривав злочинні дії керівництва табору, хоча покарання зазнали лише найжорстокіші охоронці табору.

Німецьке кримінальне розслідування масових розстрілів у Бабиному Яру впродовж 1960-х років обговорювалося вище (див. розділ 3 «Кримінальні справи, пов'язані з Бабиным Яром»). Ще одна кримінальна справа стосувалася членів зондеркоманд 1005a та 1005b. Розслідування Штутгартської прокуратури в 1962-1967 роках дозволило висунути обвинувачення чотирьом особам; 13 березня 1969 року двох із них було засуджено до позбавлення волі.

З 1950-х років комуністичний уряд Східної Німеччини провадив подібну політику покарання військових злочинців, багато з яких було звинувачено в злочинах, скоєних на окупованій радянській території. Наприклад, у 1973 році в Ерфурті судили двох колишніх членів Станіславського гестапо (Івано-Франківськ). Водночас влада Східної Німеччини використовувала тему військових злочинів там, де тільки були можливості для дискредитації уряду Західної Німеччини, часто відкриваючи справи паралельно з тими, що розглядалися на Заході.

В Австрії, навпаки, у 1950-1970-х роках відбувся лише 31 процес щодо військових злочинців (45 підсудних). Крім того, навіть та невелика кількість осіб, що визнавали себе винними, отримали такі незначні вироки, що це радше була пародія на справедливість. У 1980-і роки черговим свідченням неспроможності Австрії змиритися з нацистським минулим до закінчення Холодної війни став так званий скандал Вальдгайма.

Вироки західнонімецьких та особливо австрійських судів часто були м'якими, оскільки судді вважали, що злочинці діяли, виходячи з помилкового почуття обов'язку. На цій підставі багатьох взагалі не переслідували. До 1960-х років закон Західної Німеччини дозволяв карати військових злочинців за вбивство, лише якщо

було доведено, що вони діяли зі злочинних мотивів. Це означало, що засудженими ставали лише найбільш лиховісні злочинці.

Якщо кількість людей, засуджених за військові злочини в СРСР (понад 300 000), порівняти з понад 100 000 німців та австрійців, засуджених за нацистські військові злочини по всій Європі, то очевидно, що радянських громадян було покарано значно більше.

Це явище не є винятковим для Радянського Союзу: у багатьох європейських країнах, наприклад у Франції, помста співвітчизникам була суворішою, ніж переслідування німецьких військових злочинців. Деяких співвітчизників було розстріляно без суду чи слідства, а судові покарання, особливо в перші роки після війни, були дуже суворими. Наприклад, у Румунії післявоєнні суди виносили багато смертних вироків, зокрема щодо чинного під час війни прем'єр-міністра Іона Антонеску. Проте велика кількість засуджених до смертної кари були засудженими заочно, за декілька років потому багато з тих, кого засудили до ув'язнення, було реабілітовано, оскільки комуністичний режим прагнув досягнути якомога ширшої підтримки.

У Польщі, де було жорстоко покарано багатьох німців, справи проти поляків, звинувачених в особистій допомозі німецьким злочинам, розглядалися більш поблажливо.

Міжнародні аспекти

Через страх перед покаранням десятки тисяч нацистів і пов'язаних з ними ненімців наприкінці війни рятувалися на заході, унаслідок чого вони приєдналися до потоку емігрантів з Європи. Деякі прибули до Південної Америки й інших країн, отримавши документи від Червоного Хреста й навіть допомогу з боку католицької церкви. Дуже небагатьох відстежили в їхніх нових пристанищах і притягли до відповідальності. Серед них опинився й Адольф Айхман. Процес Айхмана в Єрусалимі в 1961 році нарешті надав масштабності Голокосту для широкої громадської аудиторії.

Щоб запобігти втечі військових злочинців, у 1943 році було створено Комісію з розслідування військових злочинів Організації Об'єднаних Націй (UNWCC). Вона склала списки з десятками тисяч імен, представлених усіма країнами-членами. Однак, оскільки Радянський Союз не брав участі в роботі Комісії, ці списки не

містили жодної інформації про злочини, скоєні на території СРСР. Тому ті, хто втекли зі Східної Європи, протягом багатьох років залишалися під захистом, адже західні країни відмовилися серйозно сприймати радянські звинувачення. Зі свого боку, Радянський Союз не надав достатніх доказів для арешту підозрюваних осіб, а натомість вдався до їх шантажу чи викриття, підбираючи для цього слушний час.

Часткове вирішення цієї проблеми було знайдено лише в 1980-х роках, коли слідом за Сполученими Штатами інші країни, зокрема Австралія, Канада та Велика Британія, прийняли законодавство й ініціювали розслідування вчинків нацистських злочинців і їхніх поплічників, які unikнули суду. Збір доказів і проведення судових процесів через 50 років виявилися практично неможливими, тож протягом 1990-х років в англосаксонських країнах було успішно завершено лише одну кримінальну справу. США досягли більше успіхів у справі денатуралізації й депортації звинувачених осіб, влаштувавши понад 100 цивільних процесів.

Одним із таких відомих викриттів став процес щодо Джона Дем'янюка, який у кінцевому рахунку тривав понад 20 років. Із США його було видано до Ізраїлю й засуджено там до смерті в 1988 році як «Івана Грозного» – лиховісного охоронця в Треблінці. Але Верховний суд Ізраїлю виправдав його на підставі документів КДБ, які свідчили про те, що «Іван Грозний» – це інша особа. У захоплених німецьких документах з декількох архівів Дем'янюк згадувався у зв'язку з таборами в Травніках, Собіборі й ін. Спираючись на ці документи, а також на тлумачення законодавства, яке розглядало сам факт служби в таборі смерті як співучасть у вбивстві, німецький суд у 2011 році визнав Дем'янюка винним.

=====

Компенсація та реституція

Питання компенсації та реституції є надзвичайно складними, вони охоплюють численні, переважно урядові, схеми відшкодування для потерпілих і повернення майна після 1945 року. Основну частину компенсації німецька держава виплатила за договорами, укладеними в 1950-х роках, і це сприяло реінтеграції Західної Німеччини в міжнародне співтовариство.

Від 1945 року німецька держава виплатила більше 100 мільярдів доларів людям, які пережили Голокост, їхнім спадкоємцям і державі Ізраїль. Хоча єврейським біженцям з Німеччини добре платили, до 1990 року німецькі правила не передбачали компенсації для багатьох мешканців Східної Європи, що вижили. У 1990-х роках ситуація змінилася, але на той час сотні тисяч людей уже померли. Загалом завжди існує розрив між злочинами та стражданнями, з одного боку, і розплатою виконавців злочину, з іншого (ще однією прогалиною стало відшкодування колишнім примусовим працівникам, зайнятим у приватному секторі промисловості Німеччини. Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», заснований у 2000 році, співпрацював із міжнародними партнерськими організаціями та виплатив понад 4 млрд євро майже 1,7 млн особам, які пережили примусову працю під владою нацистів, як євреям, так і неєвреям).

Проте врегулювання питання шляхом переговорів принесло вигоду сотням тисяч євреїв, що вижили, або їхнім спадкоємцям. Станом на 2018 рік Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини (*Claims Conference*) розподілила відшкодування для майже 100 000 євреїв, які залишилися в живих, а також профінансувала найважливіші соціальні послуги.

Щодо реституції, то в усій Європі швидко зростали нечутливість і байдужість. Ці настрої були найсильнішими в Східній Європі, тому що навіть та обмежена реституція, яка мала місце, незабаром змінилася широкомасштабною націоналізацією приватної власності комуністами. Навіть після падіння комуністичного режиму в 1989-1990 роках більшість колишніх комуністичних країн висували вимоги до місця проживання й громадянства, що перешкоджало широкомасштабній реституції нерухомості. Під тиском з боку Європейського

Союзу та США єврейській громаді було повернуто чимало її власності, але більшість інших майнових реституцій залишалися тільки частковими.

Навіть сьогодні завдяки інтенсивним правовим зусиллям, особливо в США, хоч і повільно, але просувається реституція єврейської власності, особливо витворів мистецтва.

=====

Масові поховання й меморіали

Після Голокосту багато масових поховань залишалися непозначеними, покинутими й згодом забутими. У СРСР на державному рівні не докладалося жодних зусиль для виявлення, догляду й збереження масових могил. Тому ними опікувалися, як правило, родичі жертв і єврейські релігійні громадські організації (єдині законні єврейські установи після розпуску Єврейського антифашистського комітету в 1948 році). Одним з основних напрямів їхньої діяльності було й залишається вшанування пам'яті загиблих євреїв. Радянська комуністична влада переймалися тим, що такі дії посилювали єврейську солідарність і підозрювала тут приховані мотиви.

Однак радянським євреям інколи вдавалося долати труднощі, з якими вони стикалися. У радянський час пам'ятники з'явилися в Україні (майже 300), Білорусі (понад 200), Литві (100) та Латвії (35). У місті Сновськ (колишній Щорс) Чернігівської області, наприклад, місцеві євреї зібрали останки жертв Голокосту, поховали їх, після чого їм було дозволено поставити на вершині гранітний камінь із написом двома мовами. Один етнічно нейтральний напис був російською, другий влада вважала за ідиш. Насправді це була цитата з Біблії на івриті: «І помщуся за їхню кров». Різниця в епітафіях згадувалась у популярному романі Анатолія Рибаківа «Важкий пісок», що був опублікований російською наприкінці 1970-х років.

=====

Офіційна політика після 1943 року та спроби вшанування пам'яті в Мінську

Мінськ був окупований німцями 28 червня 1941 року через шість днів після того, як нацистська Німеччина розпочала війну проти Радянського Союзу. Місто було під окупацією більше трьох років, до 3 липня 1944 року. Унаслідок швидкого захоплення міста тутешні євреї мали дуже мало часу для евакуації. Мінське гетто було одним із найбільших у Європі. Спочатку в гетто ув'язнили до 80 000 євреїв з Мінська й біженців із Західної Білорусі та Польщі. Згодом до Мінського гетто депортували 23 904 євреїв з Австрії, Німеччини й Чехословаччини.

Під час низки «акцій» у Мінську з серпня 1941 року по жовтень 1943 року нацисти вбили десятки тисяч євреїв. Протягом останньої «акції» 21-23 жовтня 1943 року Мінське гетто було повністю «ліквідовано».

Після війни євреї, що воювали в Червоній армії або вижили як партизани чи внаслідок евакуації, повернулися до Мінська. Євреї з інших місць також переїжджали до Мінська. Однак, попри це, єврейське населення Мінська різко скоротилося. Якщо в 1939 році тут було 70 998 осіб, то у 1950-1953 роках - лише приблизно 15 000.

Євреї, які вижили, у 1945 році попросили владу дозволити їм організувати в Мінську релігійну громаду, на що в червні 1946 року вони отримали дозвіл. Та сама група єврейських активістів ініціювала зведення у місті пам'ятника жертвам Голокосту. Лідери громади звернулися до Мінської міської виконавчої ради з проханням встановити пам'ятник у Ямі, де 2 березня 1942 року було розстріляно 5 000 євреїв. Влада відхилила їхнє звернення на тій підставі, що там було вбито й радянських військовополонених, а також цивільних громадян російської, української, білоруської та ромської національностей.

Однак у серпні 1946 року євреї спорудили пам'ятник жертвам Голокосту в Ямі. Мінські євреї надзвичайно збідніли після війни, аби самостійно придбати камінь для пам'ятника, до того ж на його купівлю був потрібен офіційний дозвіл. Щоб уникнути цих труднощів, голова мінської єврейської громади Мойсей Ханеліс дозволив повторно використати камінь із надгробків на єврейському цвинтарі на території Мінського гетто, знищеному нацистами.

Муляр і майстер ритуального поховального бюро Мордух Абрамович Спришен вирізав із старих надгробків пам'ятну стелу, на якій російською й ідишем було написано: «На вічну благословенну пам'яті п'яти тисяч євреїв, убитих смертними ворогами людства - німецько-фашистськими лиходіями».

Автор тексту ідишем на пам'ятнику, єврейський поет Хайм Мальтінський, згадував у своїх мемуарах, наскільки важко було отримати дозвіл помістити на пам'ятнику цей напис. Мінський міський цензурний комітет відмовився схвалити текст мовою ідиш. Але для мінських євреїв було дуже важливо, аби в написі йшлося про євреїв, і він був написаний саме ідишем - рідною мовою багатьох жертв Мінського гетто.

Мальтінський писав, що через кілька місяців після його повернення з лікарні до Мінська влітку 1946 року знайомі та незнайомі євреї відвідали його з проханням піти до органів влади та просити дозволу на розміщення на пам'ятнику напису ідишем. Мінські євреї вважали, що влада не в змозі буде відмовити на особистий запит відомого

єврейського поета Мальтінського, офіцера Червоної армії, який втратив ногу в битві за Берлін. Мати, дружину й сина Мальтінського було вбито в Мінському гетто.

Пам'ятник у Мінську було відкрито на мітингу в листопаді 1946 року. На церемонії рабин Яков Бергер прочитав кадїш, крім того, було проведено поминальну службу.

Чорна гранітна стела в Мінську була одним з перших пам'ятників жертвам Голокосту в Радянському Союзі. Зведення цього пам'ятника створило прецедент, тож наприкінці 1940-х - на початку 1950-х років Спришен спорудив пам'ятники жертвам Голокосту в Узді, Узлянах і Койдановому (Дзержинськ) Мінської області. У другій половині 1940-х років євреї використовували власні ресурси для будівництва пам'ятників Голокосту в інших містах Білорусі: Шуміліному, Браславі, Борисові й ін. У деяких містах місцеві органи влади дозволяли згадувати про єврейські жертви нацистського режиму, а у деяких - ні. Утім будівництво пам'ятників Голокосту відбувалося лише там, де місцеві євреї взяли ініціативу в свої руки. Влада радянської Білорусі нехтувала вшануванням пам'яті жертв Голокосту, а деякі знакові місця Голокосту використовувалися для випасання худоби.

Автора напису на мінському монументі Мальтінського й муляра Спришена було заарештовано в 1949 та 1952 роках відповідно. Обидва вони отримали по десять років концентраційних таборів за «космополітизм» і «єврейський буржуазний націоналізм». Однак ані мінський пам'ятник, ані інші пам'ятники Спришена з написами, у яких ішлося про загиблих євреїв, не було знищено. Можливо, влада не наважилася руйнувати ці пам'ятники, оскільки боялася протестів євреїв як всередині країни, так і за кордоном. Навіть під час кампанії «боротьби з космополітизмом» перевагу надавали більш прихованим методам.

У 1970-1980-х роках євреї щороку приїздили до пам'ятника в Мінську на 9 травня - радянський День Перемоги. Кількість відвідувачів щороку зростала. Пам'ятник став місцем відкритого протесту проти дискримінації євреїв у Радянському Союзі. Семен Спришен писав, що «виступи ораторів ставали дедалі гострішими, вони різко засуджували дискримінацію євреїв і вимагали свободи обирати країну проживання, а також складала звернення до вищих органів влади». Влада Білоруської РСР знайшла спосіб закрити мінський «Гайд-парк». 9 травня вони відправили до пам'ятника машину з гучномовцями, з яких лунали марші й радянські патріотичні пісні. Таке придушення свободи слова біля пам'ятника тривало аж до розпаду комунізму.

У незалежній Білорусі євреям дозволено публічно вшановувати пам'ять жертв Голокосту. У 2000 році в Мінську біля згаданого пам'ятника було побудовано новий -

«Останній шлях» (архітектор Леонід Левін, скульптори Олександр Фінський, Е. Полок). Згодом тут споруджено пам'ятник Праведникам народів світу у вигляді менори, а також кілька пам'ятних стел, присвячених євреям з Берліна, Гамбурга й інших міст, яких було вбито в мінському гетто.

Мінські єврейські організації роблять усе можливе, щоб вшанувати пам'ять про Голокост, але місцеві антисеміти неодноразово руйнували пам'ятники Голокосту.

=====

Офіційна політика після 1943 року та спроби вшанування пам'яті в Ростові-на-Дону

11-12 серпня 1942 року нацисти вбили понад 2 000 євреїв у Зміївській Балці в Ростові-на-Дону. Загалом під час двох німецьких окупацій міста було вбито приблизно 3 500 євреїв. Хоч неєвреїв вбивали теж, але більшість жертв усе ж таки були євреями. У 1959 році в Зміївській Балці споруджено перший скромний пам'ятник, присвячений «жертвам фашизму». У 1975 році на його місці був створений помпезний радянський меморіальний парк з величезними пам'ятниками й музеєм, присвяченим 30-річчю перемоги Радянського Союзу в Другій світовій війні. Так радянська влада замінила пам'ятник жертвам німецької окупації пам'ятником, присвяченим героїчній боротьбі радянського народу, який не відображав фактичних подій, що відбулися в Зміївській Балці, але краще відповідав радянській концепції Великої Вітчизняної війни. Жоден з пам'ятників, створених на цьому місці в 1959 та 1975 роках не згадував євреїв, яких там було вбито.

У 2004 році на території меморіалу єврейська громада міста Ростов-на-Дону з дозволу міської влади встановила табличку з написом «11-12 серпня 1942 року тут було знищено нацистами понад 27 тисяч євреїв». Ця зависока й неточна кількість походить з документів радянської слідчої комісії 1943 року. Проте цей знак спровокував гнів місцевих антисемітів, які вимагали, щоб влада усунула табличку, і звинувачувала євреїв у «приватизації» меморіалу, побудованого за рахунок державних коштів.

Міська влада, яка спочатку дозволила встановлення дошки, вирішила її зняти. Можливо, можновладці поділяли антисемітські настрої, але радше вони боялися втратити свій антисемітський електорат. Тож згідно з їхнім рішенням у листопаді 2011 року меморіальну дошку, у якій було згадано про 27 000 євреїв, загиблих від рук нацистського режиму, замінили знаком про вбивство «мирних радянських громадян нацистами». Представники влади стверджували, що немає списку загиблих, який зазначав би їхню національність, отже, вони відмовлялися визнати, що тут було вбито переважно євреїв.

У 2012 році єврейська громада Ростова-на-Дону спробувала через суд змусити місцеву владу повернути знак про Голокост, але програла справу. Тоді до справи підключився головний рабин Росії Берель Лазар і міська влада знову переглянула своє рішення. Затвердили новий «компромісний» знак. У новому тексті зазначалося: «У серпні 1942 року гітлерівськими окупантами тут, у Зміївській Балці, було знищено понад 27 тисяч мирних громадян Ростова-на-Дону і радянських військовополонених. Тут убито представників багатьох національностей. Зміївська Балка – найбільше місце масового вбивства євреїв нацистськими окупантами в Російській Федерації під час Великої Вітчизняної війни».

Цей довгий напис, ймовірно, не задовольнив жодну зі сторін: антисемітів – тому, що в ньому згадуються єврейські жертви, а євреїв – тому, що не сказано про те, що більшість жертв були євреями. Євген Євтушенко опублікував свій вірш «Сторож Зміївської Балки», у якому відобразив ганебну поведінку місцевої влади, що багаторазово спокійно змінювала написи на пам'ятнику, намагаючись стерти слово «євреї».

=====

В інших країнах Східної Європи, навіть там, де у владі були комуністи, відзначення Голокосту не зустрічало такого рішучого спротиву. Відповідні пам'ятники споруджено в Польщі, наприклад в Аушвіці (Освенцимі) й Собіборі.

З 2004 року міжнародна асоціація «Yahad – In Unum» займається пошуком масових поховань в Україні й сусідніх країнах. Позначенням таких місць та встановленням меморіальних пам'ятників активно займаються й інші організації й ініціативи такі як, наприклад, «Проект меморіалів, присвячених Голокосту в Білорусі» (*Belarus Holocaust Memorials Project*). Однак муніципальні влади не можуть забезпечити догляд за місцями поховання, унаслідок чого вони фактично залишаються покинутими. Багато могил ще не знайдено, особливо в тих районах, де більше не мешкають єврейські громади, де люди навіть забули, як виглядають євреї.

Не цілком ясним є питання, чи треба перепоховати останки жертв у разі віднайдення могили. Побожні євреї вважають, що тіла, поховані в землі, повинні залишатися там, де вони є, оскільки вилучення зашкодить їхній святості. На відповідному місці можна закопати лише шар розрізнених фрагментів кісток.

Думка про те, що розкопки жахливих поховань - це святотатство, суперечить природному прагненню людей християнської віри перепоховати останки, а також часто й потребам слідчих-криміналістів.

=====

Ширші повоєнні радянський і східноєвропейський контексти

До закінчення війни євреї й неєвреї не очікували, що сталінський режим намагатиметься знищити єврейську культуру так само, як вони не очікували, що Німеччина та її союзники знищуватимуть євреїв. Але радянська влада зробила цю спробу. Чимало єврейських письменників опинилися за ґратами під час кампанії «боротьби з космополітизмом» у Радянському Союзі наприкінці 1940-х - на початку 1950-х років. 12 серпня 1952 року деяких членів Єврейського антифашистського комітету було страчено, зокрема Давида Гофштейна, Іцика Фефера, Лейба Квітки, Переца Маркіша й Давида Бергельсона, котрі в різні періоди свого життя мешкали в Києві та своєю працею вихваляли систему, що врешті-решт їх убила.

Комуністичні режими Європи поширювали ідею про те, що європейські євреї якось пов'язані з політикою уряду Ізраїлю. Євреї, які мешкали в країнах Варшавського договору, ризикували вже тоді, коли відмовляли публічно засуджувати сіонізм.

Водночас радянські цензори й критики були дещо спантеличені в ставленні до Голокосту. Ця тема становила сіру зону між дозволеним і забороненим на тлі потужного нарративу «Великої Вітчизняної війни», яка почалася нібито з німецького вторгнення. Це була історія трагедії для невизначених «мирних радянських громадян», і передусім історія опору й героїзму під російським проводом, у радянському тилу, на фронті, у комуністичному підпіллі й в майже миттєвому та масовому «партизанському русі». Радянська держава була цілковито праведною, а всі жертви та смерті були неминучими.

=====

Західна Європа, Ізраїль і Північна Америка під час Холодної війни

У Західній Європі (за межами країн Варшавського договору) Голокост певною мірою ігнорувався до 1960-х років. Оскільки загалом німецько-нацистська окупація цих країн була набагато слабшою, ніж у Східній Європі, бо тут переслідування та вбивства євреїв виділялися значно більшою мірою. З огляду на це відкрите нехтування цим питанням Західною Європою виглядає ще більш разючим. Коли люди думали про вбивство євреїв, уся увага зосереджувалася на Аушвіці. Інші місця такі, як Собібор, як правило, були невідомі або ігнорувалися.

Серед євреїв, що вижили, були особи, які збирали інформацію для документальних цілей. Але першим людям, які писали про Голокост, було важко вплинути на громадську думку. Відомі люди, котрі пережили Голокост, такі, як: Елі Візель і Прімо Леві - зіткнулися з великими труднощами під час публікації своїх спогадів.

У 1953 році ізраїльський парламент заснував Яд Вашем - Національний меморіал Катастрофи й Героїзму. Назва вказує на те, що основна увага приділялася не злочинцям, а євреям.

Основними віхами в розбудові пам'яті про Голокост у Західній Європі, Ізраїлі та Північній Америці стали судова справа Айхмана в Ізраїлі (1960-1962), телевізійний міні-серіал «Голокост» у США (1978-1979), дев'ятигодинний французький фільм «Шоа» (1985), американський фільм «Список Шиндлера» (1993) й відкриття Меморіального музею Голокосту у США (1993). Як це не парадоксально, але американське походження деяких із цих віх частково пов'язане з тим, що американське суспільство було *менш* обізнаним, адже американці залишалися на відстані від подій і місцевих складнощів, тож Голокост здавався їм більш абстрактним і водночас менш складним для розуміння.

Із плином десятиліть Голокост став на Заході головним символом масового вбивства й геноциду, застереженням проти расизму та ксенофобії. Об'єднана Німеччина набула доброго іміджу в очах світової спільноти, бо

BABYN YAR

Memory Place

переосмислила своє минуле, і, як кульмінація цього переосмислення, у 2005 році в Берліні було відкрито масштабний Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи.

=====

Східноєвропейські підходи після 1989 року

Після 1989 року Східна Європа мала різні погляди на Голокост. Часто Голокост сприймається як конкуренція зі злочинами комуністичного режиму, які раніше були маргіналізовані й невизнані. Важко було започаткувати дискусію на ґрунті нових концепцій, які виходили б за межі довоєнної націоналістичної думки й післявоєнної комуністичної пропаганди. Деякі країни зробили відчутний крок до визнання Голокосту.

=====

Румунія й пам'ять про Голокост

У 2003 році Румунія зіткнулася з грандіозним дипломатичним скандалом, коли представники уряду в прес-релізі заявили, що на території Румунії, колишнього союзника нацистської Німеччини, не було жодного Голокосту. Після інтенсивного міжнародного (і внутрішнього) тиску позиція різко змінилася. Було створено міжнародну комісію з вивчення Голокосту в Румунії, названу на честь Елі Візеля, який пережив Голокост. Встановлено офіційний день пам'яті, який чітко адаптовано до румунської історії - це 9 жовтня, день першої депортації євреїв до Трансністрії. З 2015 року в Румунії є протизаконним заперечувати, применшувати, виправдовувати або схвалювати румунський Голокост, а також прославляти румунських фашистів. Ці події пов'язані з прагненням Румунії до членства в НАТО (2002-2004 рр.) та Європейському Союзі (1995-2007 рр.).

=====

Дебати про Голокост у Польщі

У 2000 році невелика за обсягом книга Яна Гросса «Сусіди», у якій ішлося про вбивство євреїв місцевими поляками в містечку Єдвабне, викликала в польському суспільстві гарячі дискусії про Голокост. Президент Польщі Олександр Кваснєвський публічно вибачився від імені польського народу. Головне питання дискусії, яке полягає в тому, наскільки польське суспільство сприймається як співучасник Голокосту, сьогодні все ще наражається на гостру реакцію, котра виходить далеко за межі історичної професії.

Натхненні роботою Гросса послідовники нової історичної школи в Польському науковому центрі досліджень історії Голокосту у Варшаві сконцентрувалися на малознаних фінальних етапах Голокосту в Польщі після «ліквідації» гетто. У невеликих

містах Польщі деякі з них не охоронялись, тож великій кількості євреїв, імовірно близько 300 000, удалось втекти. Згідно з останніми дослідженнями багато євреїв, які шукали притулку серед місцевого населення, так і не знайшли його, тому до кінця війни дожили менше 50 000.

Те, що відбулося в селах одного з польських регіонів у 1943 році, докладно описано в книзі «Полювання на євреїв» («*Judenjagd*») канадського історика Яна Грабовського, що вийшла в 2011 році. Не маючи достатньої кількості робочої сили, німці погрожували вбити поляків за допомогу євреям. Побоюючись цих покарань, польська «блакитна поліція» разом з іншими місцевими мешканцями іноді вбивала євреїв, яких вони знаходили в схованках. Вони діяли дуже скрито й не повідомляли про це німців, аби від репресій не постраждав жоден поляк.

Не бажаючи робити на підставі цих окремих фактичних знахідок широких узагальнень, Центр досліджень історії Голокосту здійснив тоді більш масштабне дослідження щодо стратегії виживання євреїв у сільській місцевості. Це дало додаткові докази того, що в добре задокументованих випадках євреїв убивали певні підрозділи польського підпілля, «блакитна поліція», яка служила на користь німців, або їх просто виказували місцеві мешканці.

Причинами, як стверджувалося, були різноманітні фактори: укорінений католицький антисемітизм, страх репресій і жадібність. Після втечі деякі євреї навіть повернулися до залишкових гетто, які німці використовували для того, аби заманювати євреїв вийти зі схованок. Це теж свідчить про великі труднощі, з якими стикалися євреї, намагаючись вижити.

Ця історія про смертельну ворожнечу в сільській місцевості до євреїв, які намагалися вижити, ішла всупереч тому наративу, котрому віддають перевагу інші польські історики й значна частина польського суспільства. Обговорюючи тему Голокосту, вони вважали за краще зосередити увагу на тих поляках, які відзначені почесним званням «Праведник народів світу». Нові відкриття вони вважали глибоко образливими й іноді навіть не соромилися вимагати, аби за це їх авторів піддавали судовому переслідуванню.

=====
=====

Вшанування пам'яті інших жертв

Радянський Союз не встановив жодного пам'ятника геноцидові ромів, але відтоді стан справ поліпшився. Наприклад, сьогодні в Україні виявлено щонайменше 113 місць, де було вбито ромів, а з 2004 року 2 серпня офіційно вшановується пам'ять ромів, загиблих унаслідок геноциду.

Люди з розумовою інвалідністю становили першу групу, яку нацисти визначили для систематичного вбивства. У кінцевому підсумку ці люди стали найбільшою групою вбитих німецьких громадян. Німецька держава не надала сім'ям цих жертв рівного статусу з іншими жертвами нацистських переслідувань. Минуло багато часу, перш ніж люди з інвалідністю отримали суспільне визнання як жертви. Протягом десятиліть на Сході та Заході про них «забували», як у публічному просторі, так і в сімейних спогадах частково через нав'язані стереотипи. На знак змін у Німеччині (Берлін, 2014), Україні й інших країнах було збудовано пам'ятники.

Проте радянські військовополонені, які теж постраждали, усе ще залишаються майже забутими. Лише кілька меморіалів присвячено їхнім стражданням і загибелі. Та невелика кількість людей, яка після війни виступала від їхнього імені, була не в змозі створити критичну масу для державної підтримки ані у своїх країнах, ані в Німеччині. Радянські військовополонені, які змогли вижити, не отримали жодної компенсації ні від німецької держави, ні від Фонду примусової праці, крім рідкісних випадків, коли вони змогли довести, що перебували у звичайному німецькому концентраційному таборі або працювали як примусовий працівник із цивільним статусом.

=====

Голокост як виклик

Країна, яка вважалася цивілізованою, але одержимою «расою» й «ворогами», здійснила цей надзвичайно примітивний акт та отримала допомогу з багатьох сторін тоді, як інші, здавалося би, залишалися байдужими. Історія Голокосту розбиває ілюзії. Відтоді, як сталася ця руйнівна подія, ми, що нині живемо, змушені переосмислити й, можливо, виправити наші припущення щодо себе, своєї країни, народу, нації й історії.

Пам'ять про Голокост допомагає нам зрозуміти добро й зло, людські здібності. Сподіваємося, що ці знання й обговорення цього питання дозволять українцям та іншим людям в усьому світі захистити свої суспільства від майбутніх злочинів проти людства.

З 1998 року існує Міжнародний альянс пам'яті жертв Голокосту. Ця міжурядова організація об'єднує уряди й експертів з метою зміцнення, розширення та просування інформації, досліджень і пам'яті про Голокост у всьому світі та дотримання зобов'язань Декларації Стокгольмського міжнародного форуму з питань Голокосту. Зараз до Альянсу входять понад тридцять держав-членів.

А втім, від часів Голокосту у всьому світі лунають політичні й моральні сумніви щодо згадки про Голокост. Значна кількість людей у всіх країнах відчули й висловили, що Голокост, як зазначив один історик, «блокує наш погляд на більші, важливіші перспективи». Багато політичних, громадських і релігійних лідерів розмірковували й заявляли, що Голокост вимагає вивчення й ушанування пам'яті, але не так інтенсивно й не так багато.

Такі занепокоєння часто висловлюються з метою уникнення згадки про найбільш жорстокі факти Голокосту. У всьому світі, особливо в популярній культурі, коли ідеться про Голокост (у творах, пам'ятниках, фільмах, спогадах), існує тенденція до пошуку елементів, які дають нам змогу почуватися краще – позитивних моментів. Насправді ж за умови більш детального вивчення, виявляється, що жодна країна, де жили євреї під час Голокосту, у кінцевому підсумку не продемонструвала принципових, активних дій для протидії йому.

=====

Реакції ззовні - деякі питання

Єврейське населення Палестини, що під час Голокосту перебувало під владою Великої Британії, називалося «ішув» і налічувало до півмільйона людей. Водночас місцевих арабів було понад один мільйон. Дослідження показали, що сіоністські лідери в Палестині реагували на Голокост, зважаючи на політичні міркування. Вони хотіли точно вирішити, яких саме єврейських біженців з Європи потрібно випустити до країни.

Під час Голокосту більшість людей у Європі та світі не хотіли знати про те, що відбувалося з євреями. Це була байдужість, а іноді й ворожість. Загалом у 1940-і роки панував дух «втечі» від масових злочинів.

Історики мають різні думки щодо того, чи можна було врятувати значно більше євреїв, але більшість дає негативну відповідь на це питання. На час вступу у війну США майже мільйон євреїв уже були мертвими; а до моменту висадки в Нормандії - п'ять мільйонів. З іншого боку, до червня 1941 року радянський уряд співпрацював з нацистською Німеччиною, тож сьогодні історики й інші спеціалісти говорять про проблему бомбардування - ефективного або хай навіть лише й морально-психологічного значення - Аушвіца, фабрики смерті, що була в межах досяжності американських, британських і радянських бомбардувальників.

=====

Нідерландці, данці й інші народи Європи дуже хочуть ігнорувати неприємні факти. Ідеться про велику кількість їхніх співвітчизників, які були готові співпрацювати з німцями, наприклад, вступати до загальних частин СС або Військ СС; про Голокост у регіонах, окупованих власною країною, що була союзницею Німеччини, і які й сьогодні лежать поза межами кордонів своєї держави; про низький рівень соціальної підтримки тих, хто допомагав і рятував євреїв. Бажання відвернути погляд існує й у колі багатьох священнослужителів.

Сьогодні, як і в минулому, у багатьох частинах світу існує сильне відчуття, що точку насичення вже давно досягнуто, наче ми дійшли до надмірного рівня уваги до Голокосту. Думають, що проблема полягає в тому, що люди просто нездатні сприймати весь цей вантаж. Це може виглядати як конкуренція, коли будь-яке «надмірне зосередження» на Голокості відверне увагу від інших важливих питань.

Цих інших питань, котрі вважаються не менш або навіть більш важливими, указують чимало. Залишаючи осторонь побоювання щодо Ізраїлю, а також радикальні антисемітські уявлення на кшталт «жидобільшовизму», їхній перелік містить, зокрема, такі питання (часто вони можуть бути взаємопов'язаними):

- лояльність до власної держави;
- гордість за власну націю чи етнічну групу;
- жертвне минуле власної нації чи етнічної групи;
- громадянство своєї країни;
- усвідомлення ворогів своєї нації;
- героїзм під час війни;
- соціальна стабільність;
- віра в гуманізм;
- віра й довіра до вищих сил;
- довіра до релігійних лідерів;
- мирне співіснування та співпраця між євреями й неєвреями до Голокосту;
- мирне співіснування та співпраця між євреями й неєвреями у майбутньому;
- жертви інших геноцидів і масових злочинів у Європі та за її межами до Голокосту;
- жертви інших геноцидів і масових злочинів у Європі та за її межами під час Голокосту;
- жертви інших геноцидів і масових злочинів у Європі та за її межами після Голокосту;
- жертви комуністичної політики, зокрема радянсько-нацистське співробітництво в межах Пакту про ненапад, післявоєнний антисемітизм;

Дедалі більше людей усвідомлюють, що таких думок не уникнути, оголосивши Голокост «унікальним».

Також не допоможуть популярні нині поверхневі публічні «перепрошення» чи спрощені «висновки». До таких висновків належать, зокрема, такі: «Нетерпимість і упередження – це погано»; «Все починається зі слів ненависті»; «Добрі люди можуть зробити щось проти зла»; «Одна людина

може змінити ситуацію»; «Євреї повинні об'єднатися й підтримувати державу Ізраїль - їхній останній притулок у світі, де в них є заледве кілька друзів». Питання не в тому, чи ці погляди правильні, але чи дійсно вони базуються на розумінні відповідної частини історії.

Найкраща реакція на занепокоєння щодо надмірної уваги, на легкі висновки та нарешті на абсолютну байдужість — це усвідомлення того, що невпинне обговорення сенсу Голокосту, а також інших подій минулого не є проявом слабкості. Навпаки, це ознака життєздатності й сили. Відкритий обмін думками є абсолютно необхідним для підтримки й виживання демократії, для соціальної стабільності та морально-психологічного благополуччя людей. Ці три мети вимагають двох речей.

По-перше, нам усім доведеться мати справу з думками й темами, інколи дуже неприємними для нас, котрі самі для себе не обрали б.

По-друге, усі або більшість з нас мають однакові базові знання й досвід. Голокост не просто стався десь у далеких краях. Він сильно вплинув на життя «моїх і ваших» предків, їхніх колег, їхніх друзів. Глибока обізнаність формує соціальну єдність, а не породжує суперечки. Зі свого боку, це дозволяє різномірним суспільствам вирішувати соціальні проблеми.

=====